

БАШТИНА

Главни и одговорни уредник

Проф. др Драган Танчић,
научни сарадник

Уређивачки и редакцијски одбор

Проф. др Wolfgang Rohrbach,
академик, Већ
Проф. др Татьяна Сеньюшкина,
Симферопол
Др Андрей Мохов, Севастопол
Др Наталија Николаевна Муравьева,
Rostov-on-Don
Др Екатерина Ентина, Москва
Др Шак Б. Ханиш, Сан Дијего
Др Тодор Галунов, Велико Трново
Проф. др Недељко Станковић, Тузла
Проф. др Марко Атагић
Доц. др Александар Мартиновић
Доц. др Далибор Елезовић
Проф. емеритус др Живота Радосављевић
Др Мирко Томасовић, Фоча
Проф. др Драган Танчић
Проф. др Миодраг Гордић
Проф. др Урош Шувковић
Проф. др Тиодор Росић
Проф. др Јасмина Новокмет
Проф. др Весна Минић
Проф. др Голуб Јашовић
Проф. др Здравко Делетић
Др Марија Коцић
Др Јасмина Ахметагић
Др Велибор Лазаревић
Др Драгана Јањић
Др Срђан Словић
Др Иван Бечић
Др Весна Зарковић
Др Далибор Велојић
Др Марија Јефтимјевић Михајловић

Резимеи на енглеском језику
Ана Микша

Лектор

Марија Јефтимјевић Михајловић

Издавач

Институт за српску културу
Приштина – Лепосавић
e-mail institut.skp@gmail.com

УДК 008

Компјутерска обрада и шпалтирање
Graficolor Краљево

Тираж 120

Сви чланци објављени у часопису
„Баштина“ су рецензирани

Вишета на корицама

Призренско четворојеванђеље,
јеванђелист Марко

Дизајн насловне стране Петар Ђуза

Editor-in-chief

Professor Dragan Tančić, PhD
Research Associate

Editorial Board

Professor Wolfgang Rohrbach, PhD,
academician, Vienna
Professor Tatyana Senyoshkina, PhD,
Simferopol
Andrey Mokhov, PhD, Sevastopol
Nataliya Nikolaevna Muravyeva, PhD,
Rostov-on-Don
Ekaterina Entina, PhD, Moscow
Shak B. Hanish, PhD, San Diego
Todor Galunov, PhD, Veliko Trnovo
Professor Nedeljko Stanković, PhD, Tuzla
Professor Marko Atagić, PhD
Assistant Professor Aleksandar Martinović, PhD
Assistant Professor Dalibor Elezović, PhD
Professor Emeritus Života Radosavljević, PhD
Mirko Tomasović, PhD, Foča
Professor Dragan Tančić, PhD
Professor Miodrag Gordić, PhD
Professor Uroš Šuvaković, PhD
Professor Tiodor Rosić, PhD
Professor Jasmina Novokmet, PhD
Professor Vesna Minić, PhD
Professor Golub Jašović, PhD
Professor Zdravko Deletić, PhD
Dr Marija Kocić, PhD
Jasmina Ahmetagić, PhD
Velibor Lazarević, PhD
Dragana Janjić, PhD
Srđan Slović, PhD
Ivan Becić, PhD
Vesna Zarković, PhD
Dalibor Velojić, PhD
Marija Jeftimijević Mihajlović, PhD

Summaries in the English language
Ana Mikša

Lector

Marija Jeftimijević Mihajlović

Publisher

Institute for Serbian Culture
Priština – Leposavić
e-mail institut.skp@gmail.com

UDK 008

Computer Text Processing and Print
Graficolor Kraljevo

Circulation 120

All articles published in the journal
“Baština” are reviewed

Vignette on the Covers

The Prizren's Four Gospels
Evangelist Marko

Cover page design by Petar Đuza

YU ISSN 0353-9008

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКУ КУЛТУРУ

ГЛАСНИК

БАШТИНА

СВЕСКА 43

ПРИШТИНА – ЛЕПОСАВИЊ
2017

Припрему ове свеске суфинансирало је Министарство просвете,
науке и технолошког развоја Републике Србије

САДРЖАЈ

ЈЕЗИК

Јована Д. Томић, Ана П. Здравковић, <i>Творбено-семантичка анализа неолојизама у новинском дискурсу</i>	13
--	----

КЊИЖЕВНОСТ

Јасмина М. Ахметагић, <i>Слика другој у косовској њричи</i> <i>Мирослава Тохолја и српско симболичко наслеђе</i>	33
Мирјана М. Бечејски, <i>Есеј кроз дијакронију.</i> <i>Развој и њроучавање есеја у српској књижевности</i>	47
Јелена Д. Булајић, <i>Феномен цитативности</i> <i>и друђих видова интертекстуалности</i> <i>у романима Данила Николића</i>	63

ИСТОРИЈА

Иван М. Бецић, <i>Српска њрђовачка банка а. д. Скопље</i>	85
Милош М. Дамјановић, <i>Џин из Монџенејра – добровољац</i> <i>канадске војске у Првом свейском райу Јово Почек</i>	105
Милош З. Стојковић, <i>Словенско и српско културно наслеђе</i> <i>на османском Балкану XVII века у очима српских њуђођисаца</i> <i>– у издању Сђојана Новаковића</i>	119

ИСТОРИЈА КУЛТУРЕ

- Петар Ђ. Рајчевић, *Развојни њуи Основне школе „Вук Караџић“*
Звечан и усјех у 2016/2017. јодини 135

ИСТОРИЈА УМЕТНОСТИ

- Каменко М. Марковић, *Неколико реченица о Цркви*
свејтој цара Консјанјина и царице Јелене у селу Црвена Јабука 151

ЕТНОЛОГИЈА

- Александар С. Павловић, *Ијра њауна и њаунице*
на ѡређи дан Ускра у Великој Хочи 159

ЕТНОМУЗИКОЛОГИЈА

- Верица Р. Михајловић, *Фолклорни „хомоними“*
– локалне сјецифичносји као елеменји ѡтрансформација
народних мелодија из различитјих областји Косова и Мејхохије
(Трајом ѡсеме „Каранфиле, цвеће моје“) 181

ПОЛИТИКОЛОГИЈА

- Недељко Д. Станковић, Албина Е. Абидовић,
Велики раји 1914–1918: узроци, ѡследице, ѡумачења 201
- Срђан Ж. Словић, *Весјфалски мир – вододелница нове улоје*
државе у међународним односима 209

ПРИКАЗИ

- Сена М. Михаиловић Милошевић,
Умесјо цвећа, ѡсвејта Данилу Николићу 223

ХРОНИКА

Далибор М. Елезовић, <i>Одржан ѓридесет ѓрећи Харакски форум</i> (XXXIII Харакский форум „Политическое пространство и социальное время: диалог эпох и ценности поколений“. 8–12 Ноября 2017 Г. Г. Ялта)	231
Упутство сарадницима	235
Списак рецензената	243

CONTENT

LANGUAGE

- Jovana D. Tomić; Ana P. Zdravković,
Formation of Neologisms by Suffixation in Newspaper Discourse 13

LITERATURE

- Jasmina M. Ahmetagić, *The Imago of the Other in the
Miroslav Toholj's Kosovo Story and Serbian Symbolic Heritage* 33
- Mirjana M. Bečejski, *Essay through Diachrony,
the Development and Study of Essay in Serbian Literature* 47
- Jelena D. Bulajić, *The Phenomenon of Citation
and Other Forms of Intertextuality in the Novels
of Danilo Nikolić* 63

HISTORY

- Ivan M. Becić, *Serbian Commercial Bank a. d. Skopje* 85
- Miloš M. Damjanović, *The Giant of Montenegro:
Jovo Poček – a Volunteer of the Canadian Army
in World War I* 105
- Miloš Z. Stojković, *Slavic and Serbian Cultural Heritage
in the 17th Century Ottoman Balkans in the Eyes of
Serbian Travel Writers – Published by Stojan Novaković* 119

HISTORY OF CULTURE

- Petar Đ. Rajčević, *The Development of Primary School
"Vuk Karadžić" in Zvečan and Its Success in 2016/2017* 135

HISTORY OF ART

- Kamenko M. Marković, *A Few Words about the Church
of St. Constantine and Helena in Red Apple Village* 151

ETHNOLOGY

- Aleksandar S. Pavlović, *The Dance of Peacock and Peahen
on the Third Day of Easter in Velika Hoča* 159

ETHNOMUSICOLOGY

- Verica R. Mihajlović, *Folklore "Homonyms" – Local Specificities
as an Element of Transformations of Folk Melodies from Different Areas
in Kosovo and Metohia (following the Trace of the Song "
Carnation, My Flower")* 181

POLITICAL SCIENCES

- Nedeljko D. Stanković, Albina E. Abidović,
The Great War 1914 - 1918: Causes, Consequences, Interpretations 201
- Srđan Ž. Slović, *Westphalia Treaty – Watershed in the New Role
of the State in International Relations* 209

REVIEWS

- Sena M. Mihailović Milošević,
Instead of Flowers, a Dedication to Danilo Nikolić 223

CHRONICLE

Dalibor M. Elezović, <i>The 33rd Haraka Forum</i> – Political Space and Social Time: the Dialogue of the Epoch and the Values of Generations. 8th – 12th November, 2017, Jalta	231
Instructions for Authors	235
List of Reviewers	243

Стручни рад

Јована Д. ТОМИЋ*

Ана П. ЗДРАВКОВИЋ

ТВОРБЕНО-СЕМАНТИЧКА АНАЛИЗА НЕОЛОГИЗАМА У НОВИНСКОМ ДИСКУРСУ

Апстракт: У раду ће се анализирати начин грађења неологизама извођењем или деривацијом у српском језику, тачније додавањем суфикса на творбену основу са циљем да се утврде које су то нове речи које карактеришу лексику српског језика, и који су најпродуктивнији суфикси домаћег и страног порекла који учествују у грађењу неологизама. Циљ теоријског дела рада биће да се терминолошки разграничи појам неологизам у лексичком систему српског језика, док ће истраживање обухватити творбено-семантичку анализу деривата. Корпус смо ограничили на анализу дискурса новинских чланака. Као најфреквентнији суфикси домаћег порекла издвојили су се: -ац, -аш, -ак, -ње док су се као најфреквентнији суфикси страног порекла издвојили: -изација, -ација, -ција, -ада, -ијада, -изам, -иста (а).

Кључне речи: неологизам, извођење (деривација), српски језик, суфикси домаћег и страног порекла.

УВОД

1. Са становишта лексикологије и норме поставља се питање шта је то заправо неологизам, да ли је то свака нова реч која настане код говорника тог језика. У *Лексикону сјраних речи и израза*, Милана Вујаковије (2003: 603) појму неологизам прилази се са становишта различитих наука, па је тако неологизам „новина у неком старом учењу или религији, новотворина,“ а када је граматика у питању то је „граматички нова реч направљена по узору на стране језике, кованица, стара реч са новим значењем“. У *Речнику Мајице српске* (2007: 722) наводи се да је неологизам „нова реч начињена за нове појмове, често по угледу на стране језике“. Згуста (1991: 172) под „неологизмима

* докторант Филолошко-уметничког факултета у Крагујевцу, jovanatomic85@yahoo.com

сматра лексеме чија је употребна вредност у свакодневном језичком изразу релативно стабилна што је главни разлог да се њихова новина још осећа“. Иван Клајн (2007: 154) у *Речнику нових речи* под неологизмом сматра „индивидуалне језичке творевине, настале од старих језичких средстава и променом значења“. Јован Ђирилов (1991: 56) у *Речнику нових речи* као битну особину неологизма сматра њихову особину као новог. Станојчић и Поповић (1994: 43) наводе у *Грамаици српског језика* да су неологизми „нове речи којима се обично замењују позајмљенице или које се граде да би означиле нове предмете, односно појаве, а да при томе још нису ушле у најопштију употребу“. Различити аутори дају своје дефиниције, али свима њима је заједничко то да се ради о новим речима у лексици једног језика.

Треба истаћи да жаргонизмима свакако није место међу неологизмима јер неологизме одликује одређена стабилност у систему. С обзиром на то да се под жаргонизмом како истиче Бугарски (2000: 157) подразумева „неформална употреба стручне терминологије, скуп нестандартних назива коришћених у разним занимањима, као и скуп језичких средстава типичних за неку старосну групу“, овакви жаргонизми нису предмет нашег рада. Међутим, уколико је жаргонизам толико општеприхваћен да је нашао своје место у лексичком систему, односно да је незаменљив за описивање неке појаве ми ћемо га узети у разматрање, с обзиром на то да је „употреба фамилијарног, лежерног и ироничко руралног жаргона постала део језичког идентитета градске омладине“ (Бугарски 2000 157-161). Раније, жаргон је био језик ужих група, али данас скоро свуда у свету или се те групе много више мешају, или много шире и брже размењују информације једна о другој. Многе речи које су биле својствене само једној социјалној групи постале су својина и неке друге групе или чак и елемент жаргона који би се могао назвати општим (Андрић 1976: 10). Андрић (1976: 11-12) под жаргоном сматра оне речи и изразе из колоквијалног говора, неку народну односно књижевну реч у свом неизмењеном значењу, и све оне елементе који су продрли у општију примену задржавајући при томе своју жаргонску боју. Он истиче да нам жаргон пружа могућност да савим изблиза посматрамо рађање речи и израза, и њихово трајање. Он назива тај жаргон *новијим жаргоном* јер је познато да га креирају млади. Герзић (2012: 7) сматра да је „жаргон језик који се употребљава у свакодневној комуникацији, живописан и сликовит алтернативни израз који у језик улази из различитих страна, и кога карактерише изражавање ослобођено готово свих норми, тајно споразумевање, спонтаност, иновација и бунт против језичких правила или језичких стандарда“. Трајање жаргонских израза није предвидиво јер некада реч изађе из употребе брже или спорије, а некада остане врло дуго, или може да се развије у нешто друго, у стандардну реч или фамилијарни говор.

Поставља се проблем временског разграничења неологизама јер није могуће повући објективну временску границу до које се одређена реч може

сматрати новом. Без обзира на то „што је нешто што је било неологизам у једном тренутку након дужег временског периода употребе престало то бити“ (Штрасни 1997/98: 111), ми бисмо морали да пођемо од неког критеријума у одређевињу тога шта је то неологизам. Зато ћемо ми у опсег нашег истраживања узети само оне речи које нису забележене у нормативним речницима као што је РМС, али ни оне које су забележене у *Речницима нових речи* Ивана Клајна и Јована Тирилова, јер они указују на стање од пре десет или двадесет година а од тада до данас у српски језик је ушло мноштво нових речи. Затим, проблем у одређењу могао би да нам буде и просторни карактер употребе неологизама. Оно што је неологизам код говорника у једном подручју, у другом је то већ увелико одомаћена реч, која је ушла у активни речник. Управо зато смо за корпус одабрали писани текст, и то посебно новински дискурс, који је доступан целокупном говорном подручју српског језика.

Речник једног језика непрестано се развија, допуњује и мења. Стварање нових речи природна је појава у сваком језику као последица развитка науке, технике, културе, цивилизације, уметности, и друштва уопште. Немогуће је очекивати да сви говорници једнога језика знају све речи тог језика. Одатле произилази велика индивидуална разлика међу говорницима шта подразумевају под новом речју у свом језику, да ли је то свака нова реч коју су чули, и колико дуго се нека реч сматра новом у лексикону датог језика. Данас све речи морају да буду забележене или у штампаној форми или у онлајн форми пре него што се уопште и узму у обзир за разматрање. Није довољно само чути их у разговору или на телевизији. Ових неколико питања показују колико је комплексно истраживање нових речи у језику уопште. Не постоји ни задовољавајућа дефиниција неологизама, нарочито када се одређују механизми настанка нових речи.

Ми ћемо се водити дефиницијом да неологизми настају из комуникационих потреба да у речнику говорника испуне лексичку празнину. Надаље, разматраће се овде само оне нове речи које су саграђене помоћу деривационих средстава (суфикса). У свету постоји пракса да се скоро сваке године приређују речници нових речи као допуне нормативним речницима, јер сваки речник стандардног језика сматра се застарелим оног тренутка када угледа светлост дана.

ПРЕДМЕТ, ЦИЉ ИСТРАЖИВАЊА И ОЧЕКИВАНИ РЕЗУЛТАТИ

2. Предмет нашег рада биће творбено-семантичка анализа неологизма са циљем да се утврди који су то најпродуктивнији суфикси домаћег и страног порекла. Овим истраживањем обухватићемо компоненте творбене структуре деривата, семантичку структуру деривата, и могућих промена на плану морфофонологије. Намера нам је била да анализом творбене структуре

неологизама ексцерпираних из дневне штампе скренемо пажњу на постојање суфиксних форманата, њихово творбено значење, и продуктивност.

У анализи се полази од следећег општег принципа: именичка реч се сматра изведеном онда када стоји у формално-семантичком односу са неком другом лексемом такође потврђеном у анализираном корпусу. Језика грађа анализирана у овом раду потиче из публицистичког стила. Испитивани корпус сачињавају примери одређених скупова изведених именица потврђени у језику писаних медија. Корпус смо ограничили на истраживање неологизама у новинском дискурсу, на дневну штампу: *Блиц*, *Вечерње Новости* и *Курир* преузету са интернета у периоду 2014 – 2017. године.¹

Божо Ђорић (2008: 15) у својој монографији *Творба именица у српском језику* разликују следеће облике творбе: *извођење* (деривација), и *слајање речи* (композиција). У оквиру *извођења* разликује се суфиксација, инфиксација и *унутрашња творба*. У *слагање* улазе *префиксација* и *слајање*. Што се тиче творбе неологизама, треба истаћи да ћемо се у нашем раду бавити *извођењем* или *деривацијом* именица, пре свега суфиксацијом, који се сматра једним од два најфреквентнија облика грађења речи у српском језику. Како истиче Ђорић (2008:16), *деривација* се дефинише као „творба нових речи *извођењем*“, и ту заправо говори о суфиксацији тј. образовању речи „*додавањем одређених наставака*“, тј. *додавањем суфикса*.

За разлику од префикса који су готово увек јасно разграничени од основе, и нису подложни другим гласовним променама осим једначења, суфикси се редовно комбинују међу собом, подложни су дубоким гласовним променама, пре свега јотовању и палатализацији, а граница између суфикса и основе често је тешко одредива (Клајн 2003: 10). Тешко је одредити семантичко значење суфикса пошто до семантичког значења долазимо упоређујући већи број изведеница са истим суфиксом, и извлачећи шта им је заједничко. Ми смо показали да су семантичке поделе суфикса могуће упркос вишезначности, али да су увек релативне, и да нека одређена семантичка подела не би имала сврхе јер готово сваки суфикс има више од једног значења, а нема значења које би увек било исказано једним истим суфиксом. Семантичка подела изведеница не може се ни на који начин довести у везу са одговарајућом поделом суфикса, будући да су сви суфикси вишезначни. Треба узети у обзир и постојање сложених суфикса, који су занемарени у досадашњој литератури, јер се различити сложени суфикси сврставају под *прости*, односно под свој завршни сегмент (Клајн 2003: 6,7).

Већина аутора у својим дефиницијама издваја три битна конститутивна елемента: *творбену основу* – *творбено значење* – *творбени формант*. У литератури се поставља питање творбеног значења и наводи да значење може

1 Ознаке о извору и датуму појављивања у јавности написане су уз примере у тексту.

бити лексичко и граматичко али не и творбено, и закључује да се такво значење односи на поједине семантичке групе у оквиру именичке деривације као што су: *nomina actionis* (имена радњи), *nomina agentis* (имена вршилаца радње), *nomina atributiva* (имена ималаца особина), *nomina instrumenti* (имена оруђа), *nomina loci* (имена места), *еџник* (име становника насељеног места), *деминуџив* (реч која означава нешто умањено), *ауџмениџив* (изведена реч која означава нешто увећано), *џејорџив* (ружна, погрдна реч), *џиџокорџив* (име од мила). У савременој дериватологији овакве значењске скупине називају се *творбено-семантичким кџиџоријама*. Поставља се питање по којим критеријумима се утврђује припадност неке изведенице одређеној творбеној категорији. Приликом разврставања изведеница у одређене творбено-семантичке категорије узећемо у обзир значење изведенице, без обзира на формант и категоријалну припадност основе. Такво се значење понегде назива и *ономасиолошка база*. (Исто 18-19).

Појам продуктивности је такође значајан. Појам продуктивна реч тумачи се као „реч која својим обликом може послужити као образац за творбу нових речи исте категорије“, а појам продуктивни наставак-суфикс као „наставак којим се образују речи исте категорије“ (Ђорић 2008: 31). Велики је број оних неологизама који се граде од већ постојећих именица продуктивним суфиксима за грађење одређених категорија. На нашем корпусу најбројније су међу новим речима оне које се граде домаћим: *-аџ*, *-аџи*, *-аџ*, *-џе* и страним продуктивним суфиксима: *-изџија*, *-џија*, *-џија*, *-аџа*, *-ијаџа*, *-изџ*, *-иџија* (*а*).

СУФИКСИ ДОМАЋЕГ ПОРЕКЛА

4. Суфикс *-аџ* је изузетно продуктиван са именичким и придевским основама, у нешто мањој мери са глаголским, а у неколико речи и са бројним. Има опште релационо значење, које се код именичких основа испољава у виду било какве везе са појмом у основи, код придевских значи носиоца особине означене придевом, а код глаголских *nomen agentis* или *nomen actionis* (Клајн 2003: 51). У нашем корпусу су примећене изведенице са људском референцијом које значе следбенике или присталице личности означене мотивном именицом, углавном странака или политичких покрета: *караџиџеваџ*, *милошевиџеваџ*, *шешељеџеваџ*, *џадиџеваџ*, *ђиласоваџ*, *аркановаџ*, и ретко припаднике свештеничких редова или вернике одређених конфесија: *исусоваџ*, *мухамедоваџ*.

Карџиџеваџ- Додик је постао *караџиџеваџ* број један али без *Карџиџевих* репова (www.blic.rs 26.02.2017). *Милошевиџеваџ*- Да не испаднем *Милошевиџеваџ*, никад нисам гласао за њега и не кајем се што нисам [...] (www.blic.rs 27.06.2017). *Шешељеџи*- „Шешељеџи притискали Хрвате“

– сведок оптужбе ВС-061 на суђењу Војиславу Шешељу каже да су хрватски цивили из места Хртковци, у Војводини одлазили под притиском (www.povosti.rs 25.09.2016). *Тадићевац- Тадићевац*, Александар Сенић водиће одбор за европске интеграције, а Јанко Веселиновић одбор за дијаспору (www.povosti.rs 11.05.2014). *Ћиласовац- Ухапшен Ћиласовац* Воица Лопов. Међутим приликом бежаније пред законом, *Ћиласовац* се оклизуо и упао у благо одакле су га потом извукли полицајци (www.povosti.rs 27.05.2015). *Аркановац- Бивши Аркановац*: Пред судију одлазим због Милице Ракић (www.blic.rs 18.08.2015). *Исусовац- Исусовац*, Петер Гумпел, који води постулатуру канонизације објавио је бројне књиге са документима Исуса Христа (www.povosti.rs 18.12.2016). *Мухамедовац- Јер ево шта рече један отмени мухамедовац* босански: споразумите се ви Срби и Хрвати међу собом, па лако је онда са нама (www.blic.rs 19.07.2016).

Код Клајна (2006: 56) наилазимо на реч *нобеловац* карактеристичну по томе што би се могла двоструко тумачити. *Нобеловац* би могао означавати „присталицу Алфреда Нобела“ што је у складу са етимологијом суфикса – *ац*, или „добитника Нобелове награде“ како се у новије време тумачи. Један од ретких примера за универбацију трочлане синтагме јесте *добитник Нобелове награде - нобеловац*. Као што напомиње Ђорић (1991: 327) универбације могу бити вишезначне и он тај термин дефинише као „поступак претварања вишечланих синтаксичких конструкција у једну једину реч творбеним средствима“. Универбацијом не сматрамо сваку изведеницу у чијој се дефиницији јавља реч од исте основе, него само оне које очигледно представљају скраћење већ постојећег дужег израза (Клајн 2003: 9). По аналогiji се појавила реч *оскаровац* којом се у данашње време означава „добитник филмске награде“ и *вуковац* која поред традиционалног значења „присталица Вукове језичке реформе“, данас означава ученике који су за одличан успех добили награду „Вук Караџић“. У речи *вуковац*, перинтеграцијом² суфикс – *ов* се одвојио из првобитне творбене основе *Вуков* и прикључио суфиксу – *(а)ц*, што је дало нови суфикс – *ов(а)ц*. Перинтеграција не значи по правилу прикључивање суфиксу било каквог сегмента основе, него суфикса који је био део творбене основе, а који се сада одлепљује од ње и прикључује новом суфиксу. (Клајн 2003: 11). Овакве суфиксе који садрже две морфеме назваћемо сложеним суфиксима. Постојање сложених суфикса није спорно, али ми ћемо се у нашој творбеној анализи водити принципом бинарности или двочланости по коме изведеница као таква има само два дела – основу и суфикс. (Исто : 12). С обзиром на њихово ново значење које су речи *нобеловац*, *оскаровац* и *вуковац* добиле у данашње време могу се сматрати неологизмима.

2 Термин перинтеграција употребљава се у литератури још од XIX века да означи процес којим се размењује фонетски материјал између основе и суфикса.

Суфикс *-аш* се везује за именичке основе, знатно ређе за придевске и глаголске, а само изузетно на основе бројева или прилога. Велика већина изведеница означава људе (Клајн 2003: 68). Један од ретких неологизама са неживим значењем јесте *дизелааш* (аутомобил на дизел - гориво) који настаје универбацијом. Изведенице од именица могу означавати припадност: *ојџорааш*- припадник политичког покрета Отпор, могу бити мотивисане неким карактеристичним предметом: *хардверааш*, *софтвераш*. Разне друге врсте семантичких односа налазимо у: *трендааш*- неко ко прати трендове, по модан, популаран (Герзић 2012 : 332), *рекејтааш*- особа која изнуђује новац (Исто, 271), *комјјуџерааш* – особа која се добро разуме у компјутере (Имаи 2000: 145). Речи *блоџерааш*- аутор блога и *твиџерааш*- аутор твита нисмо нашли да су забележене у речницима нових рели или жаргона, али с обзиром на њихову популарност и општеприсутност у језику данас сматраћемо их неологизмима.

Хардверааш/софтвераш- „У Аутотеху сам радио као *хардверааш*, али сам се већ тада декларисао као *софтвераш*“ (www.blic.rs 11.12.2016). *Дизелааш*- Стиже најбржи *дизелааш* на свету Тридент Ицени, реч је о најбржем спортском аутомобилу са дизел мотором на свету (www.kurir.rs 29.04.2017). *Ојџорааш*- Суд за људска права у Стразбуру наложио је држави Србији да исплати одштету бившем *ојџораашу* Небојши Соколовићу из Пожаревца (www.novosti.rs 03.03.2014.). *Блоџерааш*- Међу познатим навијачима нашли су се водитељи Иван Зељковић и Ирина Радовић, глумец Бојан Перић, познати *блоџерааш* Зоран Торбица (www.kurir.rs 22.06. 2014). *Твиџерааш*- Ових дана смо сазнали да је свеже упокојени председник Венецуеле Хуго Чавез, био тако страствени *твиџерааш* [...] (www.blic.rs 9.03.2015). *Трендааш*- Драган Ђилас-*трендааш*: наставља се тренд уласка нових људи у демократску странку (www.blic.rs 25.03.2014). *Рекетааш*- радили смо транспарентно и дали све податке о финансирању кампање, Анђуш рекетааш (www.novosti.rs 4.07.2017), *Комјјуџерааш*- више не морате да одете до *комјјуџерааша*, седнете и тек онада приступите интернету. Нова технологија је увек ту, док ради-те било шта (www.novosti.rs 13.12.2017.)

Суфикс *-ак* се може комбиновати са различитим основама: глаголским, именичким, придевским, и може имати више значења. Поред непалаталних облика, чешће се јавља у облицима са јотовањем. Услед тога *-љак* и *-њак* стекли су статус посебних суфикса, како истиче и Стевановић (1964: 247). Поставља се питање да ли за речи са јотовањем треба признати *-јак*³ као равноправну варијанту суфикса *-ак*. Не може се негирати постојање суфикса *-јак*. С обзиром да нема разлике у значењу, *-ак* и *-јак* бисмо могли третирати као палаталну и непалаталну варијанту истог суфикса, а не као два различита

3 Бабић *-ак* и *-јак* третира као два засебна суфикса. Стевановић каже да настава *-ак*, има и своју варијанту *-јак*. Не може се негирати постојање суфикса *-јак*.

суфикса, као што то чини Бабић (Клајн 2003 :31). Суфикс –ак се првенствено додаје на придевске основе, а изведеница значи биће или предмет које поседује особину изражену придевом: *дивљак*, *йоловњак*, *лажњак*, *кожњак*, налазимо га даље у називима разних врста људи који су и примери универбације у исто време: *слободњак* (*слободни уметник*), *народњак* (*извођач народне музике, композиција њој жанра*), и као што се може и видети показао се као веома продуктиван у фамилијарном говору и жаргону. Жаргонизмима је посебно својствена платисемија или „широки распон значења“, како каже Бугарски (2000: 107). *Дивљак* у жаргону значи „лажно име, човек под туђим именом, бескрупулозан човек, самосталан продавац улазница, илегалан таксиста, лопов, лоша роба која се продаје као одлична“ (Андрић 1978: 35). *Лажњак* значи „фалсификована новчаница, лажна односно неаутентична ствар, вештачки производ, спољашњи џеп“ (Андрић 1978: 92) Највећи број жаргонизама настаје универбацијом: *бувљак*- бувља пијаца (Андрић 1978: 18) *кожњак*- кожни капут, кожна јакна, мушкарац у кожном капуту или кожној јакни (Андрић 1978: 82). *Народњак*- народна песма, извођач народне песме (Герзић 2012: 206). У нашем корпусу пронашли смо и друго значење речи *народњак*, а то је припадник одређене политичке странке, па можемо видети да долази до асоцијативног проширења значења. *Половњак*- половни аутомобил, половна ствар, ислужени спортиста (Герзић 2012: 248). *Слободњак*- затвореник који због доброг владања може понекад да изађе из затвора, слободан уметник, независан новинар, играч коме је истекао уговор и који је у ситуацији да бира нови ангажман, слободан ударац (Герзић 2012: 291). Будући да су ти жаргонизми општеприхваћени и да су се усталили у српском језику сматраћемо их неологизмима.

Дивљак- Савез удружења таксиста затражио је јуче од Дејана Бошњакковића да прекине штрајк да не би угрозио здравље али га је и подржао у борби против *дивљака*. (www.blic.rs 07.04.2014.). *Бувљак*- Када је трговац старим гвожђем међу старудијом на *бувљаку* негде у Америци угледао златно јаје, одмах је препознао добру прилику да заради (www.blic.rs 19.03.2015.). *Народњак*- Али како добар стари *народњак* крије хиљаду успомена и безброј неиспричаних прича, па нама је, водитељима, да баш те приче испричамо, нађемо госте који знају детаље у вези настанка те песме, извођачем... (www.novosti.rs 10.12.2016). Договори на помолу: коалициони преговори слободараца и *народњака* на помолу... (www.novosti.rs 20.9.2017.). *Слободњак*- Одувек сам био, како се то каже, *слободњак* а у датој ситуацији осетио сам и увидео које све могућности изражавања у позоришту постоје (www.blic.rs 16.04.2016.). Гол руком, гол из офсајда, 97 минута или колико већ треба да не дају гол, *слободњак* за партизанце, иако је фаул партизановог играча (www.novosti.rs 13.10.2017.). *Кожњак*- Стотине бајкера се окупило на тргу Св. Петра у Ватикану где их је посетио и Папа коме су фанови поклонили

два примерка популарног америчког мотора и прави бајкерски *кожњак* (www.blic.rs 14.06.2015.). *Лажњак*- Заправо „Еплов“ сензор само има већу резолуцију од досадашњих сензора па је потребно само повећати резолуцију нашег *лажњака* којим покушавамо да га преваримо (www.novosti.rs 23.09.2015). *Половњак*- Новости проверавају које аутомобиле у Србији можете да купите за цену нижу од 8000 евра. Скромна понуда најјефтинијих аутомобила. Због слабе куповне моћи расте увоз *йоловњака* (www.novosti.rs 23.10.2017)

Суфикс *-ње* старији граматичари су приказивали као *-је* додато на основу трпног придева, међутим Клајн (2003: 167) истиче да таква анализа не задовољава, јер именице на *-ње* немају пасивно значење и граде се од непрелазних или повратних глагола који трпног придева немају. И Стевановић (1964:245) закључује да су изведенице овог типа „постале додавањем тога наставка, тј, наставка *-ње* на основу глагола“. Речи на *-ње* су глаголске именице, глаголски облик у именичкој функцији. Именице на *-ње* имају изузетно широку употребу. Оне могу означавати телесне функције и симптоме, спортске дисциплине, и многа друга опредмећена значења (Клајн 2003: 169, 171). Опште значење ових именица тешко је описати. Већину њих можемо сврстати у творбену категорију *nomina actionis*, али један мањи део чине творбену категорију *nomina resultativa*⁴. На проучаваном корпусу наишли смо на следеће неологизме: *даунлоудовање*- преузети датотеку (фајл) са удањеног компјутера (Клајн 2007: 317) *йринијовање*- исписивати компјутерским штампачем (Исто, 986), *шеровање*- поделити докуменат (Исто. 1471) *лајковање*- обележити, изабрати текстове и фотке, симпатисати, волети, преферирати, свиђати се (Герзић 2012: 170), *хејјовање*- ширити негативну енергију, не подносити, критиковати (Исто, 116). Дефиницију речи *йвишијовање* и *йуловање* нисмо пронашли ни у једном речнику странах рели и израза, нових речи, речнику жаргона, али собзиром на њихову популарност и коришћење данас сматрамо да је релевантно споменути их и одредити им значење у контексту примера. Па тако *йуловање* означава претрагу интернета, а *йвишијовање*-оглашавање, изражавање става, мишљења на друштвеној мрежи Твитер

Даунлоудовање- [...] истиче се у саопштењу британског удружења који је певачу послао бод за *даунлодовање* песме „Respect“ Арете Френклин (www.novosti.rs 22.12.2015.). *Гујловање*- Како се истиче, Скајп је још увек веома доминантно име када се ради о видео позивима, па је последњих година сервис постао синоним за позивање некога, као што је *йуловање* синоним за претрагу Интернета (www.novosti.rs 3.04.2016.). *Принијовање*- Избор одређеног фонта за *йринијовање* текстова може да донесе милионску уштеду,

4 Именице које имају резултативно значење, тј, морају значити или предмет као резултат радње, или какав чин, или уопште именицу извесне врсте.

захваљујући мањем коришћењу мастила (www.novosti.rs 30.03.2017.). *Шеровање*- Највећи светски сајт за *шеровање* фајлова шведски Пајрат Беј привремено је данас затворен [...] (www.novosti.rs 25.08.2015). *Лајковање*- „Лајковање“ на Фејсбуку је израз слободе говора и заштићено је уставом САД. Американац Боби Бленд [...] добио је отказ јер је *лајковао* изборног противкандидата свог шефа (www.blic.rs 19.09.2016.). *Хејтовање*- *Хејџовање* је ок али само док подсећа на кокетно пренемагање Одри Херберн у филму „Доручак код Тифанија“ (www.blic.rs 03.09.2016.). *Твијовање*- Динкићево *твијовање* довело до прекида седнице о буџету (www.novosti.rs 23.11.2013.)

СУФИКСИ СТРАНОГ ПОРЕКЛА

5. Иван Клајн (2003: 218) у стране суфиксе не убраја турске већ пре свега оне грчког и латинског порекла, а затим и оне из француског, немачког, енглеског, италијанског и других модерних језика, па тако суфикси турског порекла неће бити предмет начег истраживања. Михајло Стевановућ (1964: 244) у својој граматици говори о суфиксима –изам, -ија, -лија, -лук, -ана, -ар, -ист, -џија, не издавају их у посебну групу, али уз сваки од њих сугерише страно порекло. Божо Ђорић (2008: 37) наводи да је Вук Караџић уз домаће суфиксе, наводио и суфиксе старног порекла, али по његовом мишљењу, у српском језику тога доба готово сви страни форманти су били турског порекла. Страни суфикси се разликују од домаћих пре свега у томе што су основе са којима се стапају такође страног порекла. Речи настале додавањем суфикса страног порекла спадају у интернационализме, јер највећи део ових речи постоји данас и у другим европским језицима. Фонетске алтернације су присутне, што говори у прилог томе да долази до масовног позјмљивања страних суфикса, тачније страних речи са суфиксима па долази до промена на плану морфофонологије. Што се тиче особине страних суфикса могуће је углавном утврдити само творбено сродство двају речи, али не и смер извођења.

Суфикс –*ација* означава глаголску радњу, с тим што као и код именица ове врсте многе накнадно добијају и предметно и апстрактно значење. Божо Ђорић (2008: 57) наводи такође да суфикс –*ација* по правилу долази на глаголску основу и да постоји и суфиксна варијанта –*џија*⁵: Дериватима се именују радње, процеси, стања, објекти радње. Налазимо мноштво жаргонских речи на –*џија*: *занимација*- прекраћивање времена нечим, разне грицкалице (Имаи 2000: 330), *пандураџија* –полиција (Исто, 215), *шклоџија*- крн-тија, олупина, дотрајали аутомобил (Исто, 285), и на –*ација*: *фолиранџија*- обманљивање, *симулација* (Исто, 87), *јоворанџија*- говор (Исто, 105), *уживанџија*- уживање (Исто, 317).

5 Клајн истиче да је речи на –*џија* знатно теже извести из глагола него оне на –*ација*.

Занимација- Док њихови вршњаци безбрижно играју игрице на рачунару, стара троколица једина је **занимација** за ово троје малишана (www.blic.rs 13.12.2016.) **Пандурација-** шта би наша **пандурација** радила када би морала да плати све одштете грађанима што их је пребијала по улицама (www.novosti.rs 15.12. 2016.) **Шклојоција-** следећа операција је –промена мобилног телефона, јер први човек владе и даље користи **шклојоцију**, која је за андроиде камено доба (www.novosti.rs 12.12.2016), **Фолиранција-** Русија и САД неће имати партнерске односе, све је то гола **фолиранција** (www.blic.rs 12.10 2016.) **Говоранција-** свака додуше недовољно промишљена, недипломатска Трампова изјава, у току предизборних **говоранција**, је тобоже стручно анализирана, извачена из контекста... (www.novosti.rs 27.01.2017), **Уживанција** –несвакидашња појава, снег у неким деловима Марока **уживанција** за мајмуне (www.novosti.rs. 13.12.2017)

Од суфикса грчког порекла **-ада** и **-ијада** у новије време настаје велики број неологизма. Суфикси **-ада** и **-ијада** се сматрају варијантама истог творбеног формата. Суфикс **-ијада** значи уопште узев приредбу такмичарског карактера. У већини примера формант врши мутациону функцију, а у неколико изведеница и транспозициону. У РМС⁶ забележени су само примери **универзијада**⁷ и **балканијада**⁸, што говори о употребној вредности ових изведеница да се претежно ради о неологизмима. (Ђорић 2008: 52, 57). У функцији основинских речи у овим формацијама налазимо по правилу именице, сасвим изузетно то могу бити придев или глагол. У новије време се јавила потреба за означавањем разних типова фестивала, скупова, свечаности са већим или мањим степеном такмичарског карактера па су тако путем аналогije настали следећи неологизми:

1. Од основе коју чини назив факултета у значењу такмичење студената тог факултета: **правнијада**, **медицинијада**, **филозофијада**, **економијада**, **електријада**, **другоијада**, **домијада**, **вишијада**, док друге налазимо у уметничкој сфери као што су називи приредби: **ишиаријада**, **нушићијада**, **чивијада**, или у спортском амбијенту: **дициклијада**, **ролеријада**, **фијакеријада**.

2. Од основе коју чине кулинарски специјалитети: **роштићијада**, **кобасицијада**, **куленијада**, **сланинијада**, **сиријада**, **колачијада**, **пиршетијада**, **пиршетијада**, **шампињонијада**, **шпрудлијада** или у чијој се основи налази назив за пиће: **винијада**, или у чијој се основи налазе биљни плодови: **јасуљијада**, **шљивијада**, **кујусијада**, **босњанијада**.

3. од различитих основа који приказују неки низ догађаја, у шаливо-хипербличном тону: **јусанијада**, **шеширијада**

6 Речник српског језика, Речник Матице Српске

7 Назив за спортска такмичења студената универзитета и високих школа.

8 Спортске игре балканских народа

Божо Ђорић (2008: 52-53) наводи да се претежно ради о лексичким јединицама створеним углавном за краткотрајну и повремену употребу. Међутим, уколико парафразирамо сваки од наведених примера из нашег корпуса, видећемо да га можемо преобликовати, тј. јасно му одредити значење, па ће тако *йравнијада* увек бити термин за дати појам – такмичење студената правних факултета, *медицинијада*- такмичење студената медицинских факултета, *филозофијада*- спортско-рекреативна манифестација филолошких и филозофских факултета, *економијада*- окупљање студената економског факултета, *електѝријада*- међународни сусрети студената електротехнике, *бруцошијада*- сусрети бруцоша, *домијада*- сусрети домова средњих школа, *вишијада*- сусрети виших школа Србије, *йишаријада*- манифестација гитаре у Зајечару, *нушићијада*- фестивал посвећен великану српске књижевности Браниславу Нушићу, *чивијада*- фестивал смеха, хумора и сатире у Шапцу, *бициклијада*- спортска манифестација рекреативног бициклизма, *ролеријада*- манифестација за возаче ролера, *фијакеријада*- парада фијакера, *рошѝиљѝијада*- такмичење у припреми меса на роштиљу, *кобасицијада*- такмичење у прављењу најдуже кобасице, *куленијада*- такмичење у производњи кулена, *сланинијада*- такмичење у прављењу месних прерађевина, пре свега добре сланине, *сиријада*- такмичење у прављењу сира, *колачијада*- такмичење у прављењу колача, *йршуѝијада*- српски такмичарски сајам сувомеснатих производа, *тортијада*- такмичење за најлепшу и најкреативнију торту, *шамѝиѝицијада*- такмичење у брзини једења шампите, *шѝѝрудлијада*- такмичење у прављењу најдуже штрудле, *винијада*- манифестација дегустације вина, *йа-суљѝијада*- такмичење у спремању пасуља на отвореном, *шљивијада*- традиционална пољопривредна манифестација Дани Шљиве, *куйусијада*- такмичење у прављењу свадбарског купуса, *босѝанијада*- такмичење за најслађу и најтежу лубеницу и дињу, *йусанијада*- такмичење у борби гусака, *шеширијада*- ревија шешира и избор за најлепши шешир. Иако су направљени за одређену употребу, они ипак, асоцијативно шире значење, постајући тако одредница са јасном дефиницијом и примерима употребе.

Иван Клајн (2003: 231) истиче да је –*изам* најпродуктивнији и најпопуларнији од суфикса страног порекла, и да је особеност овог суфикса да основе испред њега често задржавају вокал –*а*, –*е*, –*о*, или –*у*, као и да је значење изведеница на –*изам* тешко описати јер поред најзаступљенијег значења политичког уређења, верског учења, или уметничког, научног, филозофског правца, оне могу означавати и активност, начин понашања, природну појаву, особину, болест, могу бити заступљена у лингвистичкој терминологији и имати друга специфична значења (Клајн 2003:232) Божо Ђорић (2008: 92, 98) сматра да се именице на – *изам*, будући да се срећу у свим индоевропским језицима могу сматрати интернационализмима. Средњошколска граматика (Станојчић/Поповић 2004: 146) помиње суфикс –*изам* сврставајући

га међу посебно продуктивне у деривацији апстрактних именица, уз напомену да је страног порекла. Велику продуктивност запажамо у нашем корпусу код именица изведених суфиксом *-изам* за означавање одређеног уметничког, научног, филозофског правца или политичког уређења: *вехабизам*- религиозно-политички покрет у оквиру сунитског ислама (Клајн 2007: 251) *европеизам*- оно што је својствено за европску цивилизацију, културу, европске језике, тежња ка културном и привредном уједињењу европских земаља, реч или облик који се јавља у већини европских језика (Исто, 395) *слобизам*- период владавине Слободана Милошевића, бившег председника СРЈ (Герзић 2012: 291), по аналогiji *титоизам*- би био период владавине Тита, бившег председника СФРЈ, *боснизам*- бисмо могли одредити као начин понашања, мишљења и деловања људи који живе у Босни.

Вехабизам- Председник Асад је рекао да екстремизам и *вехабизам* искривљују прави ислам који је толерантан [...] (www.blic.rs 31.12.2015.). *Европеизам*- Вучић скренуо са Младићевог булевара на Прокићев *европеизам* (www.novosti.rs 22.01.2016.). *Титоизам*- Титове идеје и *титоизам* као идеолошки образац и даље живе и негују се још увек у Србији, и све су снажније (www.novosti.rs 13.05.2016.). *Слобизам*- ја сам ризиковао главу, моју и моје породице, у рушењу *слобизма*, али немојте нападати ову владу, за то је крив режим покојног Слободана, они са тим немају ништа (www.novosti.rs 10.12.2016.). *Боснизам*- Адил Зулфикарпашић, који се мало после рата настанио у Швајцарској, заступа „*боснизам*“ (www.kurir.rs 12.11.2014.).

Суфикс *-исџи(а)*, је као и сродно *-изам* интернационални суфикс велике продуктивности. Јавља се у два морфолошка лика: са морфемом *-а* и без ње на крају. У српском језику је чешћа варијанта са *-а* на крају. Различити правци позајмљивања огледају се у томе што финални део ових речи нема у свим језицима исти лик: тако се у једнима ови интернационализми завршавају на *-исџи*, у другима на *-исџиа*. И *-исџиа* се одликује сличним фонетским специфичностима као што су оне које смо видели за *-из(а)м*. Испред њега често се задржава вокал, изведенице могу бити од именичких и придевских основа основа страног порекла као и код суфикса *-изам*, и различитих категорија значења, где готово никад нема корелације са суфиксом *-из(а)м*, као што су: називи војних специјалности, називи спортских дисциплина, музичари названи по инструменту који свирају, писци или уметници према врсти својих творевина, возачи или радници према свом возилу односно машини (Клајн 2003: 243). Два основна значења суфикса *-исџи(а)* издвојио је Стевановић (1964: 535), па тако суфикс *-исџи(а)* може да означава „присталице и припаднике учења и праваца у књижевности и уметности, као и у науци, затим припаднике појединих политичких и религиозних покрета“, или „имаоце ... каквих склоности“. То су уједно и они изрази наспрам којих имамо и изведенице од придевске основе на *-из(а)м*: *вехабиџи(а)*- присталица

религиозно-политичког реформаторског покрета у оквиру сунитског ислама, који заступа фундаменталистичке идеје о повратку ислама пробитној чистоти и једноставности. *евројеисџија*(а)- онај који верује у успех и потребу удруживања европских земаља у Европску заједницу, *ишијоисџија*(а)- присталица политике Тита, бившег председника СФРЈ, *слобисџија*(а) –присталица политике Слободана Милошевића, бившег председника СРЈ.

ЗАКЉУЧАК

6. У уводном делу смо настојали да дефинишемо појам неологизам, а затим смо детаљном анализом корпуса који су чинили новински текстови покушали да укажемо на један од најпродуктивнијих начина стварања неологизама у српском језику, а то је извођење или деривација. Предмет нашег рада били су неологизми, тачније творба неологизама извођењем или суфиксацијом, са циљем да се утврди који су то најпродуктивнији суфикси домаћег и страног порекла, какава је њихова семантичка структура, од које основе се творе, да ли долази до неких фонетских алтернација и промена на плану морфофологије, и у коју творбену категорију се могу сврстати. Тешко је дефинисати семантичко значење суфикса јер је присутна творбена истозначност (синонимност). Читав низ суфикса може да учествује у творби речи исте семантичке категорије. Може се закључити да су истозначни сви суфикси који учествују у творби једне исте семантичке скупине, односно творбена синонимија се своди на синонимију творбених формата, односно на суфиксну синонимију. Суфикси страног порекла подложни су дубоким гласовним променама, пре свега јотовању и палатализацији. Међу називима носилаца особина творбени тип на *-ац* има висок степен заступљености. Семантика анализираних изведеница веома је различита, не само на општем плану, него и унутар појединих творбених типова, па се може такође говорити о вишезначности. На више места се говорило о универбацији, суфиксалном творбеном начину помоћу кога се вишечлане номинативне конструкције трансформишу у номинативне јединице од једне речи, без промене у значењу.

Можемо закључити да неологизми настају из потребе да се дају имена новим појмовима и појавама, као и из различитих потреба говорника у процесу комуникације и да их треба разликовати од жаргонизама као и од речи које су већ ушле у лексички систем самим тим што су забележене у неком од нормативних речника.

Неологизам јесте нека реч која је нова, али која је поприлично распрострањена међу говорницима толико да је постала саставни део свакодневне комуникације, и има своје место у лексичком систему али није забележена

у речнику. Нове технологије нам долазе са енглеских говорних подручја, а са њима и неке сасвим нове појаве, нови поступци за које у српском језику немамо речи, па стога нам долази и терминологија. Али ако у српском језику већ постоји домаћа реч за одређени појам, треба избегавати коришћење страних речи и израза. На нашем корпусу највише је управо неологизма који су настали додавањем суфикса страног порекла и који су ортографски прилагођени норми српског језика. Не треба ићи ка потпуном избацавању нестандартне и несрпске лексике али је треба свести на одређену меру. Неологизми у језику настају свакако како би попунили одређену лексичку празнину, као и да се дају нови називи као додати већ постојећима из стилистичких и прагматичких разлога.

Жаргонске речи су често нове речи у језику, или врло старе речи које добијају ново значење. Ако реч постане популарна и дуго остане у употреби, може и на крају да постане стандардна, књижевна реч, и да има јасно дефинисано значење. Као што смо могли и да видимо у нашем раду велики број жаргонских израза настаје додавањем суфикса, и да се баш у жаргону огледа тежња млађе популације да мења постојеће, устаљено, и да слободно стварају нове речи. Без обзира на начин настанка, неологизми и жаргонизми обогаћују језик, па их не треба избегавати с обзиром на то да постају део система, и да продиру у све веће сегменте друштва под утицајем англо-америчке културе.

ИЗВОРИ

www.blic.rs
www.kurir.rs
www.novosti.rs

ЛИТЕРАТУРА

- Андрић 1978: Драгослав Андрић. *Двосмерни речник српској жаргона, и жаргону сродних речи и израза*. Београд: Београдски издавачко-графички завод.
- Бугарски 2000: Ранко Бугарски. „Неки аспекти жаргонизације у нашем данашњем језику“. *Јужнословенски филолоџ*. Београд: Институт за српскохрватски језик САНУ, 56/1-2, 157-161.
- Вујаклија 2003: Милан Вујаклија. *Лексикон сјраних речи и израза*. Београд: Просвета.
- Герзић 2012: Боривој Герзић. *Речник српској жаргона (и жаргону сродних речи и израза)*. Београд: Самостално ауторско издавање.
- Згуста 1991: Ладислав Згуста. *Приручник лексикографије*. Прев. Данко Шийка. Сарајево: Свјетлост.
- Имами 2000: Петрит Имами. *Београдски фрајерски речник*. Београд: Графички дизајн.
- Клајн 2003: Иван Клајн. *Творба речи у савременом српском језику. Део 2. Суфиксација и конверзија*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства: Институт за српски језик САНУ; Нови Сад: Матица српска.

- Клајн, Шипка 2007: Иван Клајн и Милан Шипка. *Велики речник сѝраних речи и израза*. Нови Сад: Прометеј.
- Речник срѝскоѝа језика* (РСЈ) 2007. Нови Сад: Матица српска.
- Станојчић, Поповић 1994: Живојин Станојчић и Љубомир Поповић. *Грамаѝика срѝскоѝа језика, уѝбеник за I, II, III, и IV разред средње школе*. Београд: Завод за уѝбенике и наставна средстав; Нови Сад: Завод за издавање уѝбеника.
- Стевановић 1964: Михаило Стевановић. *Грамаѝика срѝскохрваѝскоѝ језиказа школе средњеѝ образовања*. Цетиње: Обод.
- Тирилов 1991: Јован Тирилов. *Нови речник нових речи*. Београд: Бата.
- Борић 2008: Божо Борић. *Творба именица у срѝском језику*. Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије.
- Штрасни 1997/98: Гордана Штрасни. „Неологизми, кованице и индивидуално означене речи, у речнику српскохрватског књижевног језика“. *Прилози ѝроучавању језика*. Нови Сад: Институт за јужнословенске језике. 28/29

Jovana D. TOMIĆ

Ana P. ZDRAVKOVIĆ

FORMATION OF NEOLOGISMS BY SUFFIXATION IN NEWSPAPER DISCOURSE

SUMMARY

The paper consists of two parts. In the first part of the paper we have tried to define the term neologism by taking into consideration the previous studies of this phenomenon. Therefore, a neologism is a relatively recent word that may be in the process of entering the common use, but it has not yet been accepted into the mainstream language. Neologisms are often directly attributable to a specific person, period or event. Opinions differ on exactly how old a word must be to cease being considered a neologism. Neologisms are often created by combining the existing words, or by giving words new suffixes or prefixes. In the second part of this paper the construction of neologisms is analysed, through the process of derivation by adding a suffix to a noun constitutive basis, in order to determine what the most common suffixes of domestic and foreign origin in Serbian language are. We restricted our survey to the neologisms in journalistic style, in fact the corpus consisted of daily newspapers. We found that the most frequent suffixes of domestic origin are: -ac, -aš, -ak, -stvo, -ost, and of foreign origin: -izacija, -acija, -cija, -ada -ijada, -izam, -ista (a), -nje. Neologisms have become popular due to the technological advancement of digital era especially through mass media and the internet, and nowadays can be found in any domain: science, fiction, literature and popular culture. They enrich the vocabulary of one language, therefore they should not be avoided.

Keywords: neologisms, derivation, suffixes of domestic and foreign origin.

УДК 821.163.41.09-32 Тохол М.
82.0

Оригинални научни рад

Јасмина М. АХМЕТАГИЋ*

Институт за српску културу – Приштина / Лепосавић

СЛИКА ДРУГОГ У КОСОВСКОЈ ПРИЧИ МИРОСЛАВА ТОХОЉА И СРПСКО СИМБОЛИЧКО НАСЛЕЂЕ**

Айсиџракиј: У раду се анализира прича Мирослава Тохолја „Божихње јутро или крст по Гришки“, која за свог централног јунака има писца Григорија Божовића. Убијен од стране партизанских власти, под оптужбом за колаборацију са окупатором, а званично рехабилитован тек 2008. године, овај значајни српски међуратни писац постао је у причи Мирослава Тохолја оличење искључиве националистичке идеологије. Демаскирање идеолошког дискурса, што је основни циљ овог текста, ослоњено је на семиолошки приступ миту Ролана Барта и, са друге стране, на теоријске поставке имагологије, која је указала на могућности и значај књижевне артикулације националних идентитета. У унутрашњем монологу главног јунака нижу се типичне идеологизоване хетерослике, а важно место има идеја о органској целовитости нације. Осим репрезентације лика и дела овог писца у складу са својим ванкњижевним интенцијама, Тохол и старије српско симболичко наслеђе, које актуализује интертекстуалним призивањем *Горској вијенца*, усаглашава са идеолошким значењима која обликује у својој причи.

Кључне речи: Мирослав Тохол, Григорије Божовић, Косово, национални стереотипи, интертекстуалност, мит, идеолошки дискурс.

Књижевни сусрет савременог, плодног и награђиваног писца са једним од важних претходника из периода између два рата, потенцијално је значајан, било да се остварује у делу које тематизују етичка, поетичка или друштвена питања. Већ и зато прича Мирослава Тохолја „Божихње јутро

* виши научни сарадник, jasa.a@eunet.rs

** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (ев. број 178028), који је одобрило и финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

или крст по Гришки¹ заслужује посебну пажњу: посредством Григорија Божовића, који се налази у њеном средишту, Тохољ актуализује српско симболичко наслеђе, које је на важан начин обликовано и делом тог писца.

Григорије Божовић (1880–1945) у Тохољевој причу уноси већ готова значења и вредности, која су осветљена у културном животу од деведесетих година прошлог века, када се обнавља интересовање за овог, из идеолошких разлога прећутаног и заборављаног писца. Због наводне и недоказане колаборације са окупатором, њега су убили комунисти пред крај Другог светског рата, због чега је у нашем времену (званично је, судским путем, рехабилитован тек 2008) постао парадигма трагичних исхода српских идеолошких сукоба и заблуда, али и симбол који су антикомунисти различитих врста испунили властитим значењима, често противречним пишчевом лику и делу. То се, како ћемо показати, догађа и у Тохољевој прозној творевини.

Будући да је опус Григорија Божовића био изван централних поетичких кретања српске књижевности, а да су га идеолошки разлози гурнули у заборав, признавање вредности његовог дела – предуслов његове шире и постојаније комуникације са савременим читаоцима – догодило се тек у нашем времену. Зато тумачење лика Григорија Божовића има већу тежину од иначе неминовне интерпретације, која је инхерентна свакој књижевноуметничкој транспозицији историјске грађе – оно учествује у обликовању слике о писцу која још увек није добила свој коначан облик. За необавештеног читаоца (а таквих је, из наведених разлога, много) „Божићње јутро или крст по Гришки” може бити још једна прича о страдалима у комунистичком обрачуна са стварним и измишљеним непријатељима. Међутим, читалац који познаје опус Григорија Божовића увиђа да значења у Тохољевој причи снажно противрече лику и делу тог писца. На страницама које следе, ослањајући се на Бартово разобличавање идеолошког дискурса, али и теоријске поставке имагологије, која са снажном демитологизујућом и дезидеологизујућом функцијом (Dyserinck 2003: 6) анализира књижевне артикулације националних идентитета, демаскираћемо идеолошку природу Тохољевог текста.

НАШИ И ЊИХОВИ

Мада јунак у „Божићњем јутру или крсту по Гришки” није именован (присутан је само хипористички облик у наслову), читалац већ у првим редовима, са јунаковим одговором на питање о датуму и месту рођења

1 Реч је од једној од укупно 16 прича окупљених под заједничким насловом *Приче о Косову* (Лагуна, 2016), на чијим корицама стоји податак да је то „први свеобухватан приступ савремене српске књижевности кључном националном проблему”. Свеобухватан приступ, како се испоставља, подразумева искључиво тематско јединство ових, по поруџбини писаних и претежно лоших прича.

(„Петнаести фебруар осамсто осамдесете, Придворица, Ибарски Колашин.”) препознаје да је реч о Григорију Божовићу. Приповедајући о последњим данима пишчевог живота (суђење, боравак у затвору и извршење смртне казне), Тохољ нарушава књижевноуметничке границе свезнајуће наративе и унутрашњег монолога, оптерећеног вишком објашњења,² а чини порозном и границу између појединца и колектива, стварајући једну, по духу, сасвим еписку творевину заогрнуту у форму модерне приче.

У току суђења – једном од „монтираних процеса“ у којима се само верификује пресуда – Григорије Божовић одговара на питања о свом кретању од окупације до хапшења. Тако се открива да му је син отишао у Прву пролетерску, да је он сам био против Тројног пакта, о чему је писао у свом последњем, предатном тексту у *Полицији* и због чега је морао да се крије од гестапоа, да му је након ослобођења познаник предложио да се заузме за његово пребацивање на Вис, како би се „укључио у рад нове југословенске власти” (Тохољ 2016: 69). Због тога што писац није успео да обједини два, за смисао приче нужна јунакова својства – достојанство и невиност – Григорије Божовић се појављује као снисходљив карактер, који се на суду брани тако што се новој власти, о којој мисли као о новим паганима, у ствари препоручује. Уосталом, његова спремност да преузме један од могућих положаја у систему који власт успоставља и јесте, како Тохољ у причи уобличава, она ступица у коју јунак упада, те бива ухапшен. Могло би нам се приговорити подсећањем да протагониста закључује да су комунисти нови пагани тек када се суочи са исконструисаном оптужницом и пресудом – до тада је својим ангажманом, како тврди на суду, био у сагласју са њима. Међутим, он се тек у затвору присећа да су „нови пагани“ и владику Николаја, чије је врлине „веома добро упознао“, „огласили за издајника“ (Тохољ 2016: 87). Незнање о природи комунистичког погледа на свет и жељеног устројства друштва и државе, обелодањује недовршеност Тохољевог књижевног јунака, који је само такав – недовршен – могао да понесе Тохољеве тезе.

У затвору, у данима који претходе стрељању, Тохољев јунак мисли искључиво о Косову и Метохији, новој паганској комунистичкој власти, те односу Срба и Арнаута. У унутрашњем монологу Григорија Божовића нема егзистенцијалних питања у којима би се макар за тренутак наслутила јунакова индивидуалност. И по свом образовању, које је поменуто на првој страници Тохољеве приче („Основну школу свршио у родном месту, учитељски одсек на Богословији у Призрену, упоредну књижевност на

2 Пред унутрашњим монологом се налази немогућ задатак: он треба да буде ток мисли јунака и да, у исти мах, садржи довољно објашњења за читаоца. Мањкавост приповедне технике потврђује и уметнички и структурално немотивисана, изненадна и бајална пројава „доживљеног говора“ капетана Озне.

одговарајућој³ катедри Духовне академије у Москви“), и по свом делу, а утолико пре што га Тохол узима као јунака који промишља националну судбину, Божовић треба да буде један од оних који „више види но онај под брдом“. Уместо тога, он је срастао са колективом, без индивидуалних мисли које колективна стремљења надвисују, обухватају и каналишу.

Тохолев централни јунак је неумесно глагољив у разговору са капетаном Озне. Мало је тако неважних питања које осуђеник на смрт може поставити свом непријатељу као што је оно које се јавља у овој причи: о његовој конфесионалној припадности. Судаћи и по брзини (чим се капетан представио) и по околностима у којима је постављено, то ексклузивно питање је важније од смрти. Тохол изневерава и историјски лик Григорија Божовића и функцију коју би требало да има у његовој причи – да буде симбол невино страдалог, кроз који ће се одбранити националистичко опредељење. Није само ондашњем комунисти такво питање потврда да се пред њим налази острашћени националиста – ни утисак читаоца, без обзира на његово идеолошко опредељење, не може бити другачији. Проблем је у природи националистичког опредељења самог јунака: оно се није зауставило на осећању личног идентитета, какво је код Божовића било, већ је израсло до идеологије. Допуњавајући своје питање капетану Озне објашњењем да је реч о уобичајеном међусобном погрдном називању православаца и католика са *ір-каћ* и *римаци*, Григорије Божовић увредљива народна именовања оправдава као духовитости, а једначећи се са „својим Колашинцем“ у најгорем, легитимише њихове стереотипе и узајамни зазор различитих конфесија. И ставове о односу Срба и Албанаца Тохолев јунак саопштава са становишта потпуне поистовећености са колективом. Такав статус јунака – романтичарске провенијенције и анахрон – који је, притом, на прагу смрти, омогућио је да се у причи чује глас народа који о себи говори из ванвремене перспективе.⁴ Тохолев протагониста изражава и неповерење према Личанима – „Али у погледу вас Личана, једнако као и у погледу неких других делова наших, ја сам велики песимиста [...]“ (Тохол 2016: 79) – у коме чујемо флоскулу о

3 Не постоји човек, а ни уверљив књижевни јунак, који ће на питање о свом образовању одговорити да је извесно знање стекао на *одговарајућој* катедри одређеног универзитета или академије. То што Тохол не зна како се зове катедра на Духовној академији у Москви, коју је завршио Григорије Божовић, а не досећа се да то разреши бар заобилажењем *одговарајуће катедре* и помињањем само Духовне академије, сведочи о пишчевој брзини да се што пре пређе на оно главно због чега је прича и написана. Међутим, бирократска формулација у јунаковом исказу утиче на формирање читаоачевог утиска о њему.

4 На тај начин Тохол оглашава јунакову смрт и пре но што се ова фактички догодила, чинећи исто што и „нови пагани“, а што је ужаснуло његовог јунака (на страници *Полиџике*, коју је на столу оставио капетан Озне, јунак види да је вест о његовом стрељању, као свршеном послу, већ објављена).

„добрим“ и „лошим“ Србима, небројено пута поновљену у политичком и друштвеном животу у Србији од деведесетих година двадесетог века.

Тохољев Григорије Божовић је одбојна фигура чак и у разговору са капетаном Озне, упркос богатој књижевној традицији приказивања крвника у име идеје и Партије и њихових жртава, на коју се писац могао ослонити.⁵ Сустрет је уприличен (на посао који треба „свршити“, а који најављује капетан Озне, Тохољ заборавља) како би се сучелиле две ратне анегдоте и два временска плана. Капетан приповеда о догађају из још недовршеног рата, и то јунаку, коме је „нелагодно [...] због неумесности анегдоте коју је управо слушао“ (Тохољ 2016: 80). Наравно, за тврђу да је капетанова анегдота неумесна – а мотивисана је погледом на јунакове италијанске „алпинске ципеле“ – потребно је више од речи протагонисте, који се и сам, свега неколико страница касније, мотивисан искључиво Тохољевим идеолошким разлозима, присећа туђе анегдоте из 1918, посредством које доспева до симболизације Косова и Метохије (места најзгоднијег на свету „да се спозна разлика између смрти и васкрснућа“ (Тохољ 2016: 82)) и промишљања српско-албанских односа. Анегдота које се јунак сећа односи се на ранију прошлост, јер је однос Срба и Албанаца важно промислити кроз време, у „склопу повијесних судбина“ (Anderson 1998: 141). Тохољ конструише временски план приче у намери да покаже да се кроз историју стално потврђује слика из 1918, а заправо још од косовског завета, чије је присуство омогућено интертекстуалним призивањем *Горској вијенци*. Растезање временског плана (из актуелног времена, времена рецепције приче, одлази се све дубље у прошлост: Други светски рат, 1918, косовски завет), у непромењеном идеолошком хоризонту, послужило је стварању тотализујуће историјске слике.

Довољно је прочитати Божовићеву причу о Стрику Долгачу, крволоку и злочинцу у име српства (односно есенцијалистички схваћене нације), у којој се национални идентитет показује као проблематичан концепт, па се уверити да тај писац, иако је живео у сумутном времену у коме се у области Старе Србије непрекидно одвијали међунационални сукоби, нема много заједничког са Тохољевим разумевањем нације. Арнаути у Божовићевом делу нису „јединствена, монолитна целина са линеарном и континуираном историјом“ (Jones 2007: 44), какви се појављују у Тохољевој причи.

5 Довољно је било да се ослони на лик Крцуна у Драшковићевом роману *Ноћ генерала*, када већ фикционализацијом комунистичког суђења и предочавањем збивања из прошлости кроз сећање свог јунака остварује значајну блискост са овим делом. Драшковић у свом идеолошком роману све време остаје у служби свог јунака, док је Тохољ Григорија Божовића експлицитно ангажовао на властитом послу. С друге стране, Тохољ је могао узор потражити и у, ипак, неупоредиво уметнички вреднијој Ђосићевој трилогији – *Грешник*, *Оштрадник*, *Верник* – у којој се као јунак јавља неподобни писац Драгиша Васић.

У репрезентацији стварности и нације Тохољев циљ је да „прикрије утицај садашњег времена писања на прошло време приче“ (Робрић 2016: 28), мада је очевидно да његов јунак мисли о косовском проблему сасвим у духу актуелне стварности – „Ко ће да опомене како је погрешно њихово уверење да ће, угасе ли свеће на Косову, у Метохији и у Македонији, задуго бити мирни и царство и Арнаутлук?“ (Тохољ 2016: 82). Изабраним цитатом из Божовићевог дела Тохољ хоће да покаже његову политичку актуелност данас – он занемарује чињеницу да тај цитат не одговара години пишчевог хашпења и погубљења, већ само *националном њројраму* који је тематизован у јунаковом унутрашњем монологу. И дословна употреба топонима *Косово* и *Метихија* упућује на његово политичко значење и улази у причу директно из Тохољевог времена, подржавајући идеју о српском историјском праву на простор Старе Србије (зато је Македонија, која „управо и јесте Србија“, добила тако важно место у јунаковим мислима, а тај је став подржан и анегдотом, чија је функција да то илуструје). За Тохољевог јунака је и чињеница да је његово дело одлично примљено међу Херцеговцима, када је 1908. штампано у Мостару, доказ „да смо једно, сушта целина.“ Природност и саморазумљивост обнављања српске средњовековне државе доказује се идејом органске целовитости нације, мада таква логика у исти мах обезвређује Божовићево књижевноуметничко дело, приписујући му локални карактер.

Променљив однос Срба и Албанаца кроз историју Тохољев јунак објашњава стереотипом о Албанцима као нацији која пљачка и мучки убија друге; то што је исказан у форми самокарактеризације (гељави Бејта казује свом побратиму Србину) не одузима му својство стереотипа: „шта ћеш кад нам је то од Бога дато!“

„Кунем ти се вером и Богом да сам срећан што те поново видим како наступаш. Не само ја, једнако се радују сви овдашњи Арнаути. [...] Али, кунем ти се вером и Богом, опет ћемо вас слатко убијати и пљачкати само ли окренете леђа низ Качаник... То ти је цела истина и то је наш завет од старине!“ (Тохољ 2016: 83–84).

Виђени као прљава гомила, Арнаути и нису нација, него „поплав“, која се, попут природне непогоде, сваљује на српску територију, чиме се дозива реторика самоодбране, „мобилицуће средство популистичког национализма“ (Anderson 1998: 52). Тохољев Григорије Божовић размишља о Арнаутима који се никада „не перу сем када се српском крвљу упрљају“ и „воле, на божју срамоту, да скраћују наше речи“: „Најпре скрати и замути, упрљај према себи, па после: ово је моја бабовина.“ (Тохољ 2016: 85). Тако се актуализује веза језика и нације и истиче „исконска неумитност *иојединих* језика и њихова веза с *иојединим* подручјима“ (Anderson 1998: 49).

Подсмех туђем говору и туђем изгледу (Григорију се не допада ни квргава лобања капетана Озне), виђење другог као прљавог, све је то из регистра типичних идеологизованих хетерослика,⁶ које се у функцији националне карактеризације обликују „у међуигри дјеловања аутопредоцбе и хетеропредоцбе“ (Leerssen 2009: 106). У свом предсмртном унутрашњем монологу Тохољев Григорије Божовић развија мисли о двоструко угроженој цивилизацији, идеолошки (комунистима, новим паганима) и национално (Арнаути су као „поплав“). На такав начин размишљао је Божовићев Стрико Долгач, изразит пример верске нетолеранције, који је властите злочине доживљавао као одговор на националну угроженост, а себе као руку правде. У његовом уму, као и у уму Тохољевог јунака, угроженост није релативна, јер није израз политичких и историјских прилика, већ апсолутна – то је непријатељство есенцијалистички схваћених нација, које има архетипске димензије. Сетићемо се да је „стравични војвода Јован Долгач“ целог живота ратовао за српски национални интерес, па ипак се нашао у српском затвору Куршумли хана у Скопљу, „посрамљен и осуђен као преступник“, управо зато што је на своју руку и након завршеног рата убијао Турке и Бугаре. И њега су осудили Срби и то „само зато што је остао Србин“, што је начин на који о себи мисли и Тохољев јунак: актуализујући у свом Григорију Божовићу Стрика Долгача, само са другачијим вредносним предзнаком, Тохољ развија у читаоцу подозреност спрема његове невиности.

ИНТЕРТЕКСТУАЛНОСТ

Дијалог са књижевним и културним наслеђем инхерентно је својство књижевности и тумача увек ставља пред посао одгонетања значења која се на такав начин, посредством интертекстуалних веза, остварује у новом тексту. Комуникација са књижевним предлошцима Тохољу служи за повезивање са књижевном традицијом у циљу присвајања њених симболичких значења и ојачавање властитих теза и подржава романтичарско-епски дух приче, што стоји насупрот уобичајене употребе туђих речи у новом, неочекиваном или пародијском значењу, карактеристичном за постмодернистички проседе.

Само је један цитат као такав и обележен у причи, али је стављен у нови контекст. Представник Кривичног већа чита подужи исказ Григорија Божовића, у коме је овај објашњавао своју књижевну окренутост традицији

6 Слика дивљих и прљавих Албанаца призива другу, српском читаоцу добро познату слику – дивљих и прљавих Срба, како их у *Сеобима* М. Црњанског види и доживљава барон Беренклау – чија је једнодимензионална и дискурзивна природа тумачена у бројним текстовима. Слика позната из европског колонијалног дискурса није променила своја својства тиме што се везала на другу нацију.

– реч је о цитатном преузимању из интервјуа који је Божовић дао Бранимиру Ћосићу (в. Ћосић 2010) – који је на суду, сасвим апсурдно, послужио као аргумент за пишчеву националистичку оријентацију. Пред поједностављеним разумевањем, јунак проширује своју одбрану на још једну опаску коју познајемо из међуратне књижевне критике, чији је творац Ели Финци, а за коју се тврди да је широко употребљавана међу муслиманским интелектуалцима тога времена (в. Јевтовић 1996) – да је „опаки православца“. Структура Тохолеве приче открива да писац књижевност узима за „говор духа народа“, што је сасвим у складу са деветнаестовековним филологијама (Leerssen 2009: 106). Будући да је његов јунак еманација народног духа, и Божовићев поетички исказ добија значење примерено новој контекстуализацији: оно се јасно помера ка тврђи да се „уметнички врхунци постижу органском приврженошћу народу и традицији“, што, поготово када то сагледамо на фону целокупног садржаја јунаковог унутрашњег монолога, стоји надомак идеји о држави „која треба да се заснива на органском јединству своје конститутивне нације“ (Leerssen 2009: 106).

Божовићево поетичко начело⁷ најпре је на суду политички контекстуализовано као *величање националистичке традиције и православних ритуала*, а потом је, у Тохолевој верзији реинтерпретирано на исти начин: комунисти су, дакле, исправно разумели Григорија Божовића, али су му судили због онога што је био, а не због она што је чинио.⁸ Читалац, међутим, нема на шта у причи да ослони своје поверење у ауторову реч, јер овај, по потреби, узмиче из фикције у историју. Обликујући дијалог на суђењу као извештај који рачуна на већ постојеће мишљење читалаца, изграђено у вантекстуалној стварности а не као књижевноуверљиву причу, Тохол приступа фикционализацији свог јунака, обликујући га као националног идеолога. Фикционално (јунаково стереотипно резонување, есенцијалистичко схватање нације) треба да буде одбрањено активирањем свести о тајном, неправедном суђењу и погубљењу: накнадном, аболирајућем историјском ставу, који је осветљен у српском културном животу, подмеће се у Тохолевој причи фалсификовани лик Григорија Божовића.

Делом унутрашње структуре „Божичњег јутра или крста по Гришки“, уз помоћ алузија и прикривеног цитата, Тохол је начинио и *Горски вијенац*:

7 „Не волим литературу невезану за свој народ и свој крај, иако су толико пута други литерарни мотиви узбуђивали моју душу. Зато ценим Његоша и Његошев *Горски вијенац* и верујем да само таквим путем и следећи само таква начела наша књижевност може ући у светску са великом и новом речју...“ (Тохол 2016: 71)

8 Зато на војном суду Тохолев Григорије тврди да није ни чуо за Национални комитет, који је формиран од стране италијанских власти на окупираној територији и чији је члан уистину био (в. Јевтовић 1996). Овде наравно није спорно Тохолево изневеравање историјске чињенице, него недостатак уметничког оправдања таквог поступка.

свог јунака Тохол је довео у идејну близину Његошевог дела. Најпре актуализује значење косовског завета алузијама на „глухо доба” у коме „свак спава”, које се јављају у Григоријевој свести. Међутим, књижевна мотивација за доцнију интерполацију речи игумана Стефана у унутрашњи монолог Григорија Божовића, открива да у процесу идеологизације, а не фикционализације своје приче, Тохол присваја симболичка значења *Горској вијенца*, а пошто то чини без уметничког оправдања, он активира националне стереотипе Његошевог времена.⁹

„У дојакошње побожно време хаџија је бивао онај што је за васкршњих празника ходочастио по Светој земљи, па сам својевремено и ја походио Витлејем, ту где се збило величанствено рођење Господње, видео и Сион и гроб цара Давида, и Хеброн и гроб праоца Аврама, родно место Јована Крститеља, Гетсиманију, Маслинску гору [...], али Косово и Метохија беху не само физичка и духовна колевка моја, већ и света места највећег и најтрајнијег ходочашћа [...] јер на свету није било нити ће игда бити згоднијег места да се спозна разлика између смрти и васкрснућа.” (Тохол 2016: 82).

Чак и да оставимо по страни да јунак у унутрашњем монологу себи неће полагати рачуне ко је сматран хаџијом у „дојакошње побожно време”, не можемо пренебрегнути оно што о себи каже: да је путовао на сва та света места из побуда друштвеног напредовања. Тохолев Григорије претпоставља Ускрс на Косову и Метохији (!) Ускрсу на Сиону, Јерусалиму, Гетсиманији, Маслинској гори, итд, попут игумана Стефана који прославу Божића у Црној Гори претпоставља прослави у светим местима:

„Славио сам Божић у Витлејем/ славио га у Атонску Гору,/ славио га у свето Кијево, /а' је ова слава одвојила / са простотом и са веселошћу./ [...] А што ми се највише допада,/ што свачему треба наздравити!” (Његош 1967: 116).

Но, ако су речи игумана Стефана мотивисане актуелном прославом Божића, разлог због којег се Тохолев књижевни лик сећа Ускрса пред извршење смртне крзне за Божић, не налази се у његовим животним околностима. Тохол посеже за ликом и делом Григорија Божовића, како би дао снагу властитој идеологији, утемељеној на сатанизацији Другог и на низу стереотипа, и приписао јој ауторитет. Укључивање *Горској вијенца* омогућава

9 „Представе о различитим нацијама подложне су различитим рационализацијама и променама – старе се представе смењују с дужности и увек се могу поново активирати укаже ли се прилика.” (Leerssen 2009: 109)

и проширивање временског плана актуелне историјске слике, а поистовећивањем свог јунака са игуманом Стефаном (по својој функцији идеолога¹⁰), Тохол даје тотализујућу слику српске историје, готово демонски искушавању идеолошким и националним другим.

Писац делом јунаковог монолога чини и неозначени цитат из једне његове приче („Њен суд“), али га адаптира према властитом циљу. У књижевним текстовима је сасвим уобичајено тзв. фалсификовање изворника, како би се у пародијској игри са његовим смислом изнедрила нова значења. Тохол, међутим, сужава и фиксира значење Божовићеве приче, која му, како ћемо показати, за смисао који жели да оствари, није ни потребна, али му је својом епском снагом и архаичном лексиком, у причи која показује склоност ка архаичном погледу на свет, вероватно била неодољива. У Божовићевој причи „Њен суд“, јунак који пресуђује у сеоским расправама покушава да у завађеној заједници обнови идеју о разрешавању сукоба унутар ње, те избегавању тражења правде на турском суду и одлазака кадији, а подстакнут је очевим аманетом: „Знај да је пошљедње вријеме кад се то догоди. Само тад убијај или се турчи. И само тад залелечи за Косовом“ (Божовић 1926: 86). У Тохолевој причи, Григорије о себи размишља као о жртви „нових пагана“: „Старински аманет каже: ако си Србин и ако те због тога изведу пред суд, знај да је наступило пошљедње вријеме, па или се турчи или погини, и уместо над собом да и тада кукаш над Косовом“ (Тохол 2016: 81). Судећи по Тохолу, лелек над Косовом надилази све личне туге и никад не престаје. Национални менталитет је заокупљен, попут религијског дискурса, смрћу и бесмртношћу (Anderson 1998: 22) и стога је и природно тумачење које се јавља у Тохолевој причи, као еманацiji националног менталитета: „величина наше народне речи која је задивила образовани европски свет“ у томе је што је „сав народ [...] зацвилео за изгубљеним српским царством“ и позвао све „будуће нараштаје да се завет с Косова изврши до краја“ (Тохол 2016: 85).

Вредна књижевна дела денунцирају идеолошку позадину историје, увек носећи значајан откривалачки потенцијал. Тохол усталичава идеолошке истине, поткопава а не подстиче критичко резонување, чиме свога јунака своди на карикатуру, а српски народ, који се узима за референтну тачку у односу на коју је онај други прљав, демонизован и издајнички, поједностављује, испредајући у његово име једну националистичку идеологију, која ни српском народу, ни његовом симболичком наслеђу а, очигледно, ни његовој књижевности, не чини ништа добро.

10 Игуман Стефан је тај који подстиче истрагу потурица, он је идеолог и митотворац, који свет бесконачног и, са становишта земног трајања, немогућег, предочава као остварив, уплићући у њега националну иконографију (в. Ахметагић 2013).

МИТСКИ ГОВОР

Када књижевно дело спроводи „стратегију кристалисања сложених питања у лако преносиве формуле“ (Noris 2002: 57), односно, како то казује Барт, „када укида сложеност људских дела, даје им једноставност суштина [...] организује свет у коме нема противречности, јер нема дубине“ (Bart 1971: 298), тада се мора говорити о миту, саставном делу идеолошког дискурса. Штавише, „мит је најпогодније оруђе идеолошког извртања“ (Bart 1971: 297). Такав је случај са митским говором Мирослава Тохоља – он у Григорију Божовићу „види само једну врсту претходне грађе“ (Bart 1971: 269), којој у новом контексту даје функцију означавајуће, а оно се, према Барту, у свакој митској форми јавља на двосмислен начин: истовремено и као смисао и као форма.

Као *другој* сепарисани семиолошки систем, мит се „темељи на једном семиолошком слоју који постоји пре њега“: „Оно што је у првом систему знак [...] постаје у другом систему просто означавајуће“ (Bart 1971: 268-9). Григорије Божовић у Тохољеву причу улази као „укупни знак, завршни члан претходног семиолошког ланца“, у коме је функционисао као *смисао* и постаје празна форма, „први члан митског система“ (Bart 1971: 269).

„Смисао већ садржи једно изграђено значење, које би сасвим лепо могло да се задовољи само собом кад га се мит не би латио и од њега одједном начинио празну, паразитску форму. [...] Смисао је садржавао читав један систем вредности [...] Форма је уклонила све то богатство: њено ново сиромаштво тражи значење које ће је испунити. [...]“ (Bart 1971: 272).

И заиста, све оно што би Григорија Божовића начинило пуном личношћу, са својом предисторијом, уверењима, патњом коју проживљава од часа осуде на смрт до извршења казне, нетрагом је нестало – јунак је остао само празна форма, у функцији означавајућег, кроз које је омогућено присуство *означенога*, што је у овом случају целокупан систем уверења и вредности самог Тохоља, иако би у причи која тематизује последње дане у животу Григорија Божовића требало да то буду уверења централног карактера. Ако имамо у виду да митски говор „много више одређује његова интенција [...] него његов дословни смисао“ (Bart 1971: 278), онда је разумљиво што је Григорије Божовић учињен „готово провидним“, саучесником „једног појма који му стиже добро опремљен“ (Bart 1971: 2782). „Божовићу јутро или крст по Гришки“ је прича која не продире до стварности Другог, ни у појединачном ни у колективном смислу, него ту стварност изнова конструише, уносећи у њу своја априорна значења.

Григорије Божовић, „плен митског говора“ (Bart 1971: 264), употребљен је као Тохолев портпарол, и све препреке том циљу писац је отклонио без великих тешкоћа: уклопио га је у властити систем вредности, адаптирао цитат из његове приче, како би говорио оно што је Тохолу на срцу, распарио јунака са својим временом и добом и оглушио се о начела вероватности и уверљивости у причи која почива на реалистичкој техници. Међутим, пражњење првобитног смисла и његово свођење на форму, тек је први корак митског говора: повезивања такве форме са *појмом*, како Барт назива *означено*, у име којег се смисао празни, почива на асоцијативности, на згушњавању: „његово присуство је мнемотичко“ (Bart 1971: 276). Тохолева ванкњижевна интенција одредила је и структуру приче и технику којом је она написана.

У „Божићнем јутру или крсту по Гришки“ не може се ни за тренутак пренебрегнути историјско значење које се везује за Григорија Божовића. Узимајући га за главног јунака, писац на то и рачуна. Између *означавајуће* и *означено*, како утврђује Барт, увек постоји извесна аналогија, којом форму снабдева историја. Тохол избором и деформацијом тих аналогија улаже напор да све изгледа „као да слика *природно* изазива појам, као да означавајуће чини *шеме* означенога“ (Bart 1971: 284), што је основно начело на коме почива мит – „он преображава историју у природу“ (Bart 1971: 284). Григорије Божовић као *означавајуће* појма до којег је Тохолу једино и стало у овој причи, увек има два лица: *једно јуно које представља смисао* (који притиче из вантекстуалне реалности) и *друго јуно које представља форму* у новоствореном тексту. „Управо та непрестана игра жмурке између смисла и форме одређује мит“ (Bart 2012: 272).

Тохолева прича је, дакле, тек „суб-литерарна промоција националних митова“ (Žunić 2002: 184), толико острашћена и паушална да писац у исти мах утврђује националну митологију и спонтано девалвира неке од њених симбола. Намера да се у једној причи оствари тотализујућа слика српске историје, да се кроз последње дане у животу јунака преломи однос хероја и зликовца од косовског завета до данас, да се кроз индивидуалну историју јунака конструише „објективна истина“ о српској историји, утицала је на политичку злоупотребу lika Григорија Божовића.

ИЗВОРИ

- Божовић 1926: Григорије Божовић. „Њен суд“. *Приповејке*. Београд: СКЗ.
- Његош 1967: Петар Петровић Његош. „Горски вијенац“. *Целокупна дела П. П. Његоша*, књига трећа (белешке и објашњења Видо Латковић). Београд: Просвета.
- Тохол 2017: Мирослав Тохол. „Божиће јутро или крст по Гришки“. *Приче о Косову*. Приредили Александар Илић, Игор Маројевић. Београд: Лагуна, 67–90.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Anderson 1998: Benedikt Anderson. *Nacija, zamišljena zajednica*. Beograd: Plato.
- Ахметагић 2013: Јасмина Ахметагић. „Страст за немогућим владике Данила: нека буде шћо бићи не може“. *Српски језик, књижевносћ, умейносћ: зборник радова са VII међународној научној скућа одржаној на Филолошко-умейничком факулћету у Краћујевцу*. Књ. 2. *Немоћуће: завей човека и књижевносћи*. Ур. Драган Бошковић. Краћујевац: Филолошко-уметнички факултет, 169–177.
- Ахметагић 2016: Јасмина Ахметагић. „Григорије Божовић и Иво Андрић : *Сћрико Дољач и Мусћафа Мацар*“. *Поећика Грћиорија Божовића: (щемайски зборник водећей националној значаја)*. Ур. Даница Андрејевић, Александра Костић-Тмушић. Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитета у Приштини; Ниш: Филозофски факултет; Зубин Поток: Културни центар „Стари Колашин“, 191–203.
- Bart 1971: Rolan Bart. *Književnost, mitologija, semiologija*. Beograd: Nolit.
- Dyserinck 2003: Hugo Dyserinck. “Imagology and the Problem of Ethnic Identity”. *Intercultural Studies*, 1: 1–8 http://is.muni.cz/el/1421/podzim2009/NIDCC03_01/um/2_Dyserinck.pdf. [15. januar 2017].
- Žunić 2002: Dragan Žunić. *Nacionalizam i književnost: srpska književnost 1985-1995*. Niš: Prosveta.
- Јевтовић 1996: Миленко Јевтовић. *Личносћ и дело Грћиорија Божовића*. Књ. 1. Зубин Поток: „Стари Колашин“; Приштина: Нови Свет: Институт за српску културу.
- Leerssen 2009: Joep Leerssen. „Retorika nacionalnog karaktera: programatski pregled“. *Kako vidimo strane zemlje: uvod u imagologiju*. Priredili Davor Dukić, Zrinka Blažević i dr. Zagreb: Srednja Evropa, 99–124.
- Noris 2002: Devid Noris. *Balkanski mit*. Beograd: Geopoetika.
- Pobrić 2016: Edin Pobrić. *Priča i ideologija: semiotika književnosti*. Sarajevo: Centar Samouprava.
- Ћосић 2010: Бранимир Ћосић. *Десећ йусаца – десећ разјовора*. Београд: Admiral Books.
- Jones 2007: Siân Jones. „Discourses of identity in the interpretation of the past“. *The Archaeology of identity: a reader*. Ed. T. Insoll. New York: Routledge, 44–58.

Jasmina M. AHMETAGIĆ

THE IMAGO OF THE OTHER IN THE MIROSLAV TOHOLJ'S KOSOVO STORY AND SERBIAN SYMBOLIC HERITAGE

SUMMARY

In the story “The Christmas Morning or the Cross According to Griška” Miroslav Toholj depicts the last days of Grigorije Božović, a significant Serbian writer between the two wars, who was killed by the partisans’ government due to the unproved collaboration with the occupying forces. When narrating Božović’s trial, the time he spent in prison and death penalty execution, Toholj creates an entirely epic spirit putting it into the form of the modern story by means of the hero’s internal monologue which is overburdened with the explanation. The writer adjusted a quotation from Božović’s story and separated the protagonist from his own time and era. At the same time, he did not care about the principles of probability and persuasiveness in the story based on the realistic literary technique. Toholj tried to make his hero a leader of a kind of national program whose key spot is the attempt to prove the Serbian historical right to the region of Ancient Serbia.

Thus, his hero realizes the connection among the language, nation, and space, being in double jeopardy – ideologically and nationally, whereas the Arnauts were represented in the form of the typical ideologized hetero-images. Within the interior monologue of his hero, Toholj interpolates the words of Njegoš’s Abbot Stefan, without any artistic justification. Thus, he portrays the romantic and epic spirit of the story, based on the identification of the protagonist with the voice of the people. By adopting the symbolical meaning of The Mountain Wreath, the writer widens the time-span plan and creates the totalizing historical picture which is being almost demonically tested by ideological and national other. His Grigorije Božović is an unfinished hero, being of pseudo-psychological characterization, merely an empty form having the function of marking, which enables ‘the presence of the marked,’ as shown by Roland Barthes, which, in this particular case, represents the system of belief and values of Toholj himself.

Keywords: Miroslav Toholj, Grigorije Božović, Kosovo, national stereotypes, myth, ideological discourse, intertextuality.

УДК 82.0
821.163.41.09-4

Оригинални научни рад

Мирјана М. БЕЧЕЈСКИ*

Институт за српску културу – Приштина / Лепосавић

ЕСЕЈ КРОЗ ДИЈАХРОНИЈУ. РАЗВОЈ И ПРОУЧАВАЊЕ ЕСЕЈА У СРПСКОЈ КЊИЖЕВНОСТИ**

Айсѝраќѝ: Циљ рада је да направи кратак осврт на дијахронијски развој есеја, посебно наглашавајући његов настанак, досадашње проучавање и перспективе проучавања у српској књижевности. Будући да је есеј ушао у све поре савремене књижевности и културе, аутор полази од бројних покушаја његове дефиниције и истиче нужност даљег супстанцијалног и релацијског изучавања, за шта је дијахронијски увид неопходна основа.

Кључне речи: есеј, дефиниција, облик, развој, проучавање, есеј у српској књижевности, књижевна критика, есејизација.

Упркос бројним покушајима одређења и успостављања критеријума за класификовање есеја, овај облик током четири и по века свога постојања измиче свакој обухватној дефиницији: у себе укључује многе жанрове и области писмености, непрестано се мења и обнавља, те постоје велике разлике у његовом схватању, од подручја до подручја (у географском, културном, језичком и научном смислу), од аутора до аутора. Мењајући контекст, есеј мења и свој карактер, па и даље опстају различита схватања опсега и значења овог појма. На то су указивали теоретичари и есејисти који су расправљали о његовој природи, било експлицитно, било да су полемисали са својим претходницима или да су настојали да есеј одреде према сопственој пракси.

* истраживач-сарадник, becejskim@gmail.com

** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (ев. бр. 178028), који је одобрило и финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Тако су и сами огледи о есеју постали драматична попришта сукобљених мишљења, илуструјући његову природу.

Полазна одређења есеја, која потичу од његових најзначајнијих теоретичара, јесу да је то „посебан уметнички род“ (Lukaš 1973: 33–56) и „критичка форма par excellence“ (Adorno 1985: 17–36). Елштејн пак сматра да је есеј „наджанровски систем“, а есејизам „нулта дисциплина“ (1997). Настојању да се дефинише есеј дали су допринос и јужнословенски аутори, па је за једне то „хибридни жанр“ и посебан „књижевни род“ (Aćin 1978; Марић 1979: 7–39) за друге „нова репрезентативна врста нашег доба“ (Solar 1985: 192), за треће *литература* у најопштијем смислу и „пре свега стил“ (Томашевић 1989: 723–725), за четврте „шетајућа форма“ (Пантић 1994: 905), за пете и облик и „поступак мишљења“ (Радојчић 1994: 833), за шесте „једна врста жанротворног 'квасца', и то у најразличитијим и најнеочекиванијим комбинацијама“ (Делић 1994: 900) итд.

Премда у том контексту и сама синтагма „теорија есеја“ може деловати парадоксално, многи естетичари и теоретичари су сматрали да је нужно теоријски изучавати и облик који се не да прецизно одредити. Тако речници књижевних термина редовно истичу слободну форму и немогућност дефинисања као главну особину есеја, али ипак предлажу различите типологије и издвајају његова основна обележја: мањи обим, најразличитију садржину, слободну композицију, конкретну тему и ауторов субјективни однос према њој, тежњу истинитости, неметодичност, парадоксалност, критичност и полемичност, присуство ироније, оријентацију на говорни језик и сл.¹ Скоро све дефиниције есеја (фр. *essai* – покушај, оглед) истичу да је то краћи прозни напис у коме се износе ставови и утисци о неком питању живота, морала, уметности, науке. Најважније је да притом аутори не примењују научне методе него се ослањају на лично или општељудско искуство, обраћајући се образованом читаоцу. У *Речнику књижевних родова и врста* који су приредили пољски теоретичари Гжегож Газда и Словиња Тинецка Маковска (ur. Gazda, Tinecka Makovska 2015) као главно дистинктивно обележје есеја аутор одреднице истиче имплицитни захтев есејисте читаоцу да есеј третира „као ауторов животни чин а не као књижевну фикцију“ (Ostrovski 2015: 367). Ту блискост са животом у есеју наглашавао је и Лукач.

Постоји више критеријума према којима су теоретичари покушали да класификују есеј, при чему доминирају тематика, формални критеријуми

1 „Е. је веома тешко дефинисати, и његово поље није јасно одређено“, стоји у *Речнику књижевних термина* који је уредио Драгиша Живковић (ur. Živković 1992: 202), као и у *Dictionary of World Literary Terms, Forms, Technique, Criticism* (ed. Shipley 1970: 106). Новији речници и енциклопедије више наглашавају његову слободну форму (Popović 2010: 198–199; Baldick 2001: 87; Childs, Fowler 2006: 72–73; Quinn 2006: 146; Cuddon 2013: 251–252; Есеј. Википедија 2014).

и степен субјективности/ објективности. На пример, извршене су поделе на „формални“, који поштује утврђену форму и тежи објективном и интелектуалном односу према теми (трактат и монографија, биографски, научни, историјски и критички есеј, рецензија, редакција и уводни чланак) и „неформални“, који тежи субјективном односу према теми и отворен је за инвентивност и имагинацију (индивидуално обојени чланци, портрети личности, хумористички и лични есеји) (ed. Shipley 1970); на онај који објашњава чињенице (фактографски, чињенично-историјски, политехнички есеј и фактографска биографија), који представља интерпретације и оцене (уметничка критика и интерпретација културних појава, есејистичке дискусије и сл.) и који је повезан са стваралачком имагинацијом (уметнички вредне биографије, есејистичке приче, описни и лични, интимистички есеји); на причу и опис који представљају излагање (аутобиографска и историјска прича, биографски опис), анализу кроз излагање (опсервација и објашњење, дефиниција и илустрација, поређење и контрастирање) и аргументацију (израз мишљења, тачка гледишта, проповед и откривање); на лични, обичајни, путнички, критички; научни, филозофски, историјски, књижевнокритички, интимни (аутобиографски и/или онај близак импресионистичкој критици) итд. (Ostrovski 2015: 366–370). Душан Пухало, аутор одреднице „есеј“ у *Речнику књижевних термина* који је уредио Драгиша Живковић (1992), овај облик види између три области, „књижевности, новинарства и науке – приближавајући се каткад репортажи, каткад цртици, краткој причи или песми у прози, а каткад опет научном чланку или расправи“. Он сматра да тешкоћу у разврставању представља разликовање есеја у дневној критици од новинских врста (*рејорџаже, цртице, фељто-на или козерије*) и од научне расправе, посебно од полемике у дневној штампи, која се такође одликује индивидуалном бојом и личним стилем учесника (Puhalo 1992: 202–203). У истом речнику *есејистика* је дефинисан као ерудита свестране културе и образовања, специфичног литерарног талента и препознатљивог стила, који се одликује и наглашеним субјективистичким ставом, снажним духом, смислом за хумор, иронију и нијансу, способношћу да чињеницу уздигне до појма и да појмовно оживи, да буде наклоњен медитацији и филозофији, посебно етици: „У врхунском е. манифестује се истовремено: научник, филозоф и уметник; критичар доба, људске природе, нарави, обичаја и критичар књижевности“ (Udovički 1992: 203). Видимо да „неухватљивост“ есеја потиче од његове тематске и формалне слободе, односно од чињенице да се он не може свести ни на једну од ових области, а да припада свакој. Наведене дефиниције такође показују да највећи број аутора изједначава есеј и уметничку критику, а у зависности од традиције, неки сматрају да је и научни реферат нека врста „формалног“ есеја, поготово у хуманистичким наукама.

Један кратак поглед на дијакронију² већ указује на значај индивидуалних аутора у развоју есеја, почев од њеног зачетника и творца термина Мишела де Монтења (1533–1592), који је прву и другу књигу *Есеја* (*Essais*) објавио 1580, а трећу 1588. године. Нова форма настала је тако што је својим белешкама поводом прочитаних књига придружио аутобиографско-психолошка размишљања о разним питањима (морала, уметности, друштва, осећања) и мајсторски их организовао у целине. Његови есеји, засновани на личном виђењу и анализи, као и на општељудском искуству, јесу дискусије са самим собом, с природом, античким филозофима, историчарима. Они су мешавина науке, приповедања и размишљања, односно бројних форми, жанрова и поджанрова: дневничких и мемоарских бележака, коментара уметничких слика и филозофских мисли, цитата латинских сентенција, практичних савета, физиолошких запажања, наравоученија и афористичких закључака. Посебну драж Монтењевих есеја чини његов широки поглед на живот, разумевање за човека и истовремено скептички став према животу и сумња у свезнање (Монтењ 2013; Puhalo 1992: 202).

Други најзначајнији ренесансни есејист, који је допринео да се есеј толико одомаћи у Енглеској да је многи сматрају домовином есеја, јесте енглески државник, писац и филозоф Френсис Бејкон (1561–1626). Он је своје *Есеје или савеште ђрађанске и моралне* објавио 1597. године и допуњавао их је све до 1625. (у том издању их је укупно 58). Док су Монтењеви есеји неформални и интимни, обима до више десетина страница, Бејконови су мање лични, дидактични, хладнијег су и свечанијег тона и ретко прелазе неколико стотина речи. За разлику од широког тематског распона Монтењевих текстова (обичај ношења одеће, васпитање деце, пријатељство, уметност разговора), Бејконове теме су практично-моралне, практично-политичке и естетичке (завист, богатство, преговарање, променљивост ствари). Током читавог свог развоја есеј ће задржати тематску слободу и велике варијације у обиму – од „лепљивих листића“ (Епштејн 2015) до књига-есеја. Сâм Бејкон је сматрао да „реч касни, али ствар је прастара“, односно да есеј потиче из грчко-римске реторичке традиције (епистоле, дијатрибе, контроверзије, свазорије) и да има претходнике још у Теофрастовим *Каракићерима* из 3. века пре н. е., *Мислима* Марка Аурелија из 2. века и Сенекиним *Посланицама Луцилију* из 1. века (Puhalo 1992: 202; Cuddon 2013: 251). Одатле је модерни есеј сачувао, макар имплицитно, обраћање читаоцу/ слушаоцу.

2 За дијакронијски увид у ову проблематику ослањали смо се на приручнике и литературу на српском и на енглеском језику, односно на преводе, свесни чињенице да би та слика изгледала другачије да смо имали увид и у изворну литературу на француском, немачком, руском и другим језицима. Тај хендикеп настојали смо да ублажимо увидом у антологијске изборе.

Дакле, још од самог почетка развијаће се две основне есејистичке традиције – једна слободнија и интимнија, субјективистичка, потекла од Монтења и француске књижевности, а друга уздржанија и мање лична, ослоњена на његовог млађег енглеског савременика Бејкона (Baldick 2001: 87; Quinn 2006: 146; Childs, Fowler 2006: 72–73; Cuddon 2013: 251–252). Многи аутори усвојиће неку од ових традиција, а неки ће се ослањати и на обе.

Током друге половине 17. века у текстовима А. Каулија оживљава интимна линија есеја, проткана стиховима, док Џ. Драјден негује књижевнокритички оглед. Између 1709. и 1713. год. у Енглеској се појавило чак деvedесет различитих часописа који су неговали ову форму, што означава почетак тзв. доба класичног енглеског есеја. Најпре Џ. Адисон и Р. Стил развијају тзв. периодични есеј у својим часописима *Брбљивац* (*The Tatler*, 1709–1711) и *Посматрач* (*The Spectator*, 1711–1712), негујући и монтењевску и бејконовску традицију, док Д. Дефо у *Прејледу* (1704–1713) пише новинску критику и памфлет. Њихова необавезна форма, која је обухватала широку тематику и приступе (од дамских шешира и хумористичних цртица, преко аутобиографских сећања, скица карактера, разговора и репортажа о актуелним друштвеним темама до књижевнокритичких и естетичких расправа), просветитељски тон и једноставан, елегантно духовит речник, допринели су да овај жанр убрзо постане интернационалан.³ Током 18. века Свифт пише сатирично-ироничне есеје, Филдинг духовите и виспрене, Голдсмит доброћудно-хумористичке, С. Џонсон моралистичке и књижевнокритичке. Термин *есеј* тада се употребљава за обимне историјске и филозофске расправе (какве су Локов *Оглед о људском разумевању* или Волтеров *Оглед о наравима и духу народа*), за књижевнокритичке радове (Драјденов *Оглед о драмској поезији* или Поупов *Оглед о кријици* у стиху из 1711. године), па чак и за Поупов дидактички спев *Оглед о човеку* (1733). Почетком 19. века развија се присни или интимни есеј (нека врста субјективног и духовитог ћаскања о свакодневном животу), што је најомиљенија варијанта есеја у

3 Једна врста периодичног есеја касније се развила у колумну као елитну публицистичку форму која припада тзв. „чланцима мишљења“ и поверава се једном аутору, тзв. колумнисти, чија су основна својства језгровитост, интелектуалне претензије, ироничност и субјективност. У електронској ери она је еволуирала у *бло* или *вебло* (енгл. *web log*, *blog* – привезати се, укључити се). *Бло* обично чини део неке званичне *web* адресе у оквиру које нека (обично позната) личност води отворени дневник или полемику на различите теме, којима се обраћа јавности. Текстови се хронолошки уносе на веб-странице, а типови уноса су променљивог обима и формата (дакле, блог не мора бити вербални текст). Блогови пружају могућност посетиоцима да се укључе у дијалог с ауторима и осталим посетиоцима на необавезан начин „ћаскања“, због чега су се и развили у широко распрострањен начин електронске комуникације (Роровић 2010: 361–362, 96–97). Међутим, из истих разлога *бло* се често приближава тривијалној култури, изневеравајући изворни елитистички дух есеја.

Енглеској, од које потиче импресионистичка критика (Ч. Лам, В. Хазлит, Де Квинси, Ч. В. Емерсон, Џ. Раскин, Т. Маколи, М. Арнолд, Е. Гос, О. Вајлд). Та традиција се наставља у 20. веку (Г. К. Честертон, М. Бирбом, Х. Белок) (Puhalo 1992: 202; Quinn 2006: 146; Cuddon 2013: 251).

У осталим европским књижевностима есеј је популарнији од почетка 19. века, премда су и раније објављивана значајна појединачна есејистичка дела (на пример, код Волтера и енциклопедиста), да би крајем тог века постао уобичајени вид књижевне критике, у суштини импресионистичке. Највећу популарност и стилску бравурозност есеј је доживео у Француској: Сент Бегова *Паскања йонедельком* (1851–1862), Бодлерови есеји о књижевности и уметности, импресионистички есеји Жила Леметра, Е. Фагеа, А. Франса и др. (Они су директно утицали на наше критичаре и есејисте с почетка 20. века, Б. Поповића и М. Цара.) У Немачкој се есеј развија од 18. века као романтична исповест или неформална научна расправа (Шилер, браћа Шлегел, Жан Паул), да би код Хајнеа и осталих писаца Младе Немачке добио облик духовите, ироничне или пакосне козерије (Puhalo 1992: 202–203).

Есеј 20. века је у свим европским земљама веома развијена форма, с великом доминанцијом књижевнокритичког есеја. То нарочито важи за импресионистичку критику, од које га је често тешко разликовати. Као најважније примере модерних књижевних есеја Е. Квин издава *Умелносьи фикције* (*The Art of Fiction*, 1894) Х. Џејмса, *Проучавања класичне америчке књижевности* (*Studies in Classic American Literature*, 1923) Д. Х. Лоренса, *Обичан чийалац* (*The Common Reader*, 1925) В. Вулф и сабране есеје Т. С. Елиота (Quinn 2006: 146). Чак и за овако летимичан осврт на историјски развој есеја, списку је нужно придружити велики број аутора који су дали значајан допринос његовом развоју (Леметра, Жида, Сартра, Барта, Хакслија, Џејмса, Елиота, Х. Мана и Т. Мана, Брехта, Камија, Милоша, Гомбровича, Кундери, Цветајеву итд.).

Током 20. века есеј се приближава академским формама, односно те форме се есејизују, па их је некада тешко међусобно разликовати. То посебно важи за књижевну критику и есејистику. На пример, *Сојсџивена соба* (*A Room of One's Own*, 1929) В. Вулф сматра се класичним делом феминистичке критике, а неизбежно је поменути још и *Критичке есеје* (*Critical Essays*, 1946) Џорџа Орвела, *Чиџајући себе и друге* (*Reading Myself and Others* 1975) Филипа Рота, *Наде и йрејреке* (*Hopes and Impediments*, 1989) Чинуа Ачебе итд. (Cuddon 2013: 251). Револуционарни помак у есејизацији уметничких форми представља Х. А. Борхес са својим *Лавиринџима* (*Labyrinths*, 1962), а потом и Г. Девенпорт (*Тајлин*, 1974), који у својим причама-есејима доводи у питање границе између чињеница и фикције (Quinn 2006: 146).

Есеј има богату традицију и у нашој књижевности, углавном у књижевној критици, у оквиру које се о њему најчешће расправљало; то, наравно,

не значи да он припада само књижевности и књижевној критици.⁴ Оснивач српског есеја је Доситеј Обрадовић, „учитељ народа“. О томе детаљније пише Јован Деретић у *Поејици српске књижевности*, на коју ћемо се у овом прегледу ослонити (1997: 172–177). Доситеј поучава читаоца „не помоћу басни него полазећи од басни“: он из својих поучних прича извлачи моралне истине и тумачи њихов смисао опсежним коментарима, „наравоученијима“ која и по неколико пута премашују обим саме басне, односно обим стварне приче из аутобиографије, живота или историје, запажа Деретић. У наравоученија улази све: српске народне пословице, цитати домаћих и страних писаца – старих и нових, пртице и анегдоте из пишчева живота или из историје, источњачке и митолошке приче, новозаветни цитати итд. У формалном, па и у садржинском смислу, Доситејева наравоученија су најближа изворном жанру есеја,⁵ и то оној врсти „моралног есеја“ какав су неговали Е. Ротердамски и Ф. Бејкон – аутори које је најчешће и цитирао. Међутим, његови есеји блиски су и Монтењевим, тим пре што је у француској ренесансној књижевности, како запажа Пјер Виле, постојао жанр популарне литературе, *leçons*, који је непосредно претходио есеју, а еквивалент је Доситејевим наравоученијима. Чак и епистоларне форме, какве су „Писмо Харалампију“, неке расправе у *Совјетима здравој разума*, те писмо Јосифу Путнику, код Доситеја су лични, аутобиографски есеји монтењевског типа, односно расправе есејистичког карактера. Читав први део *Животоја и њихових дела* можемо схватити као аутобиографију-есеј. Есеј је његова главна форма и по повратку из Енглеске, што показује збирка различитих текстова *Собраније* (од којих је већина слободна обрада енглеских есејиста) и збирка оригиналних есеја *Мезимац*, у којој је први текст посвећен српском књижевном језику.

Занимљиво је да Доситеј није употребљавао реч *есеј* за своје текстове, премда их је писао по моделу европског (углавном енглеског) есеја. Одлично је

4 Ако томе додамо чињеницу да се и стручне расправе и реферати у јужнословенским књижевностима неретко називају есејима (нарочито у Хрватској), јасно је да се не ради само о појмовној него и о терминолошкој збрци. Саша Радојчић подсећа да Монтењев есеј нема неких наглашених критичких амбиција, те да критичност есеја вероватно потиче „из просветитељског пројекта“. Он такође истиче да они који есеју приписују методолошку усмереност заборављају историју овог облика (Радојчић 1994: 834).

5 „Доситеј обично почиње тако што формулише главну мисао басне, поуку у ужем смислу, затим ту мисао илуструје примерима, из чега опет извлачи нове мисли и идеје, које илуструје новим примерима итд. Али уза сву ту тематску и композициону расутост, наравоученија нису без унутрашњег јединства, у свакоме се може пронаћи основна мисао која повезује све те поуке и примере, тако да би се за сваки од тих текстова могао наћи адекватан наслов“ (Деретић 1997: 173).

У овом опису препознајемо отворену „мисао-слику“ која својом самопокретачком способношћу ствара низове. О томе је детаљније писао М. Епштејн у студији *Есеј*, истичући *есему* као структуралну јединицу есеја (1997: 34).

познавао и Монтејеве *Есеје* (које је превео: *Ойији*), а његову лектуру чинили су највећи есејисти: Монтењ, Бејкон, Еразмо, Адисон, Џонсон. Дакле, све форме у којима је писао биле су есејистичке, било да су нагињале интимном монтејевском или моралном енглеском есеју, па Деретић с правом закључује да се есеј јавља као једна од основних форми на почетку развоја наше нове књижевности. С друге стране, Доситејев есеј представља континуитет и у односу на наша средњовековна „посланија“ и „поученија“, запажа Деретић, па се у том смислу овај облик уклопио и у традиционалне књижевне токове (1992: 172–177).

Доситејеви настављачи, међу којима се у поучном есеју помиње Јован Стејић, нису домашили дело свог претходника. У периоду романтизма најзначајнија и уједно најконтроверзнија је полемичко-есејистичка *Књија о Змају Лазе Костића*.⁶ Интензивнији развој у српској књижевности есеј доживљава крајем 19. века, и то у оквиру књижевне критике, где естетичка и интелектуална питања прате моралне теме (П. Поповић, Ј. Скерлић, Б. Поповић, Љ. Недич, М. Цар), док је Дучићева есејистика обележена препознатљивим артистичким тежњама (Деретић 1992: 269).

Почетком 20. века, који Деретић назива „златним добом српске есејистике“, утемељена је традиција писаца-есејиста на високим критеријумима ерудиције, виртуозности, личног стила, способности синтетичког мишљења итд. То потврђује велики број писаца међу именима наших најбољих есејиста: Ј. Дучић, Р. Петровић, М. Црњански, С. Винавер, М. Настасијевић, Т. Манојловић, М. Кашанин, И. Секулић, А. Савић Ребац, И. Андрић, М. Ристић.⁷ Међу њима се посебно издваја И. Секулић,

6 Ту књигу ће експлицитно истаћи тек Данило Киш као полемичку традицију *Часа анализи* (2007: 203–204).

7 На значај писаца-есејиста пажњу је скренуо обиман двадесетогодишњи пројекат Института за књижевност и уметност у Београду (1971–1995), којим је руководио Предраг Палавестра, а у сарадњи с Матицом српском. У том оквиру је објављено двадесет пет књига едиције *Српска књижевна кријика*, од њених зачетака у 18. веку па до краја 20. века. Појам критике узет је у најширем смислу, па је њоме обухваћена и есејистика. Уз текстове професионалних критичара ту су се нашли репрезентативни критички есеји многих писаца, што само сведочи колико су сами писци учествовали у формирању критичког мишљења о књижевности и критеријума за њено вредновање. Поред књига из те едиције које су посвећене појединим писцима-критичарима, тј писцима-есејистима (на пример, Л. Костићу, М. Ристићу), неколико књига представља хрестоматије текстова писаца-есејиста, на шта указује већ и сама реторика наслова: *Писци као кријичари после Првој свейској рата* (прир. Недич 1975), *Кријичари из јокрејна социјалне лијературе* (прир. Лукић 1977), *Писци као кријичари пре Првој свейској рата* (прир. Протић 1979), *Аванјардни писци као кријичари* (прир. Тешћ 1994). Исто широко схватање критике налазимо и у двотомној *Историји српске књижевне кријике 1768–2007* Предрага Палавестре (2008), коју можемо сматрати и неком врстом „сажетка“ поменутог пројекта и дугогодишњег интересовања аутора

у чијем је делу есеј постао класични жанр српске књижевности. Деретић разликује два типа есеја и есејиста у српској књижевности почетком 20. века – писце тзв. „војвођанског есеја“ (В. Петровић, М. Кашанин, М. Лесковац, А. С. Ребац),⁸ и есејисте/ критичаре „београдског стила“, чији су зачетници Љ. Недић и Б. Поповић. Највиши домети по његовом мишљењу остварени су у историјској и научној есејистичкој прози С. Јовановића (Деретић 1992: 270).

После Другог светског рата есеј је у српској књижевности био у сталном успону (што се не би могло рећи и за критику) и веома разнолик, што показују примери лежерних есеја Д. Матића, интелектуалних текстова М. Павловића и Р. Константиновића, различитих по стилу и сензибилитету; потом есеја Ј. Христића, ослоњеног на енглеску традицију, и С. Марића, темпераментног „француског ђака“ (Деретић 1992: 271; Puhalo 1992: 203). Поред међуратних писаца који су наставили да пишу есеје и после Другог светског рата, тим именима треба прикључити и З. Мишића, Љ. Симовића, Ј. Аћина, М. Пантића, Ј. Шалго и др.

Током последње четвртине 20. века књижевни есеј не само да се још интензивније развио него је ушао у све поре савремене литературе, изазивајући у њој значајне промене. Есеј све више постаје „заједнички стил“, како је приметио Ј. Христић. Оно што је некада било изузетак – на пример, роман-есеј *Прољећа Ивана Галеба* В. Деснице или новела-есеј *Књија краљева и будала* Д. Киша – данас је сасвим уобичајена књижевна појава. Природно је да се стога обогаћује и мења и сâм појам есеја.⁹

У последњих неколико деценија есеј је код нас постао посебна тема књижевнонаучних расправа, што значи да је израженија свест о његовом значају у савременој књижевности. Међутим, досадашњи радови ни из далека нису довољни да представе развојну линију српског есеја и његову теоријску основу. У кратком одељку „Есеј – нови вид реторике“ књиге *Критичка књижевност: Алтернатива постмодернизма*, П. Палавестра је изнео запажање о некој врсти унутрашње кризе овог облика, али је и наслутио да ће због

за то подручје. Поменута остварења пружају најцеловитију слику о српској есејистичкој традицији, будући да наша наука о књижевности није правила дистинкцију између књижевне критике и есеја.

8 О њима пише и П. Палавестра (1972: 49).

9 Деретић с правом запажа да есејизам, као главно обележје европског романа с почетка 20. века, код нас остаје периферна појава и да је тек у другој половини века романсијерски есејизам изражен код Деснице и Киша. Додуше, за Десницу додаје да се као писац формирао у оквиру хрватског књижевног миљеа, коме су својствене управо есејистичке тежње у роману, и то у оној мери у којој су поетске биле својствене српском (Деретић 1992: 268).

У оквирима општег проучавања, новији књижевнотеоријски речници настоје да дефинишу чак и одредницу „есејистички роман“ (Најштајн 2015: 370–372).

своје комуникативности, прилагодљивости и дискурзивне основе погодне за изношење разноврсне тематике, есеј постати доминантни вид реторике (1983: 77–79). Треба имати у виду да је код овог аутора есеј синоним за добру књижевну критику, што ће показати и рад на поменутом пројекту о српској књижевној критици, као и његова *Историја српске књижевне критике 1768–2007* (Палавестра 2008). Уосталом, да је есеј један од видова критике схватање је већине наших аутора који су промишљали ту проблематику.¹⁰ У својој *Поетици српске књижевности* Деретић је један одељак насловио „Успон српског есеја“, али ту није наговештен ни смер његовог развоја у последњој четвртини 20. века, нити има помена неког од млађих аутора (1992: 269–271).

Значајан теоријски допринос проучавању есеја код нас дао је Срећен Марић, једини наш есејиста који је писао *искључиво* есеје. У огледу „Прошлаци есеја“ он издваја „континенталну есејистику“ – спој литерарности и књижевнотеоријске, односно филозофске учености – карактеристичну за француско поимање есеја.¹¹ По својој природи ово схватање је између немачке строге тежње за системом (коју ће немачки аутори прихватити од Лукача), односно апсолутног скептицизма (Адорно) и уздржане елегантне духовитости која карактерише енглеско схватање есеја, потекло из дуге традиције у часописима за разоноду образоване публике (В. Вулф). На те традиције, посебно на француску, ослањао се највећи број српских есејиста.

Пишући о есеју, Марић полази од поменутих текстова Лукача и Адорна и задржава се на општим проблемима из есејистичке праксе.¹² Притом издваја неколико основних особина ове форме: актуелност теме од општег интереса и афинитет есејисте према теми; солидно познавање литературе;

10 То показује анкета коју је спровео часопис *Књижевност*: „Тенденције, успони и падови српске књижевности XX века. Поглед на српску књижевност XX века“ (ур. Крњевић 1999: 1444–1449).

11 „Могло би се можда рећи да је есејиста (онај континентални, заражен философијом) на истој страни са мистиком и филозофом: он је у области идеја. Али за разлику од мистика и филозофа, који знају бар неке одговоре, есејиста углавном зна само питања“ (Марић 1979: 17).

12 „Целог живота – то сам најзад схватио пред белим листом – ја у ствари пишем есеје, скоро само есеје, то јест краће расправе са некаквом књижевном, историјском, ликовном, филозофском или друштвеном проблематиком, трудећи се да се о њој што савесније обавестим, али не запостављајући ни субјективни моменат схватања ствари. Теме о којима и пишем, јер ме пасионирају. То је, чини ми се, и школска дефиниција есеја. [...] Дакле, имате право, ја сам типичан есејиста: пишем на двадесет до педесет страна о оном што ме у датом тренутку подстиче, нешто што није наука у правом смислу, јер је сувише са личним печатом, а није ни литература у правом смислу, јер је и сувише учено и дискурсивно, хибрид који се зове есеј“ (Марић 1979: 7).

спонтаност форме; методолошку недоследност; разговорни тон; немогућност дефинисања; фрагментарност; бригу о рецепцији; јасност, занимљивост и духовитост излагања, тако да у стилу и изразу постаје препознатљив „лични печат“ есејисте. Марић је сматрао да есеј мора остварити „живу везу између тела и духа“, између слике и идеје, живота и литературе. Све ово могу бити и захтеви добре критике, тим пре што је он веровао да и есеј и критика имају протејску природу. Али, за разлику од форме савремене академске критике (реферата, расправе, студије), која инсистира на доследно примењеној методологији, а неретко и на вредновању, есеј према Марићевом схватању уважава субјективност и литерарни дар аутора и одликује се „комуникативношћу“ – мањом дистанцом и према предмету и према рецептору, што обезбеђује живост и непосредност казивања. У том контексту есеј је показао своја виталистичка својства и у дигиталној ери, где се модернизовао, али и задржао свој првобитни вид „културног мисионарства“ и постао један од виртуелних жанрова (Gordić Petković 2004: 148).

Поред још неколико значајних појединачних радова чији су аутори махом есејисти, интересантну слику о развоју и кретању савременог есеја и његовим специфичностима у националној књижевности понудили су тематски број часописа *Дело* (ур. Рервић 1976), тематски блокови *Летњојиса Мајнице српске* – „Есеј на измаку века – превласт или расипање“ (ур. Гордић 1994), *Речи* – „Есеји и поводом есеја“ (ур. Божовић 1996) и *Зборника Пејинаесјих књижевних сусрећа „Савремена српска проза“* – „Есејистичко у савременој прози“ (ур. Вукашиновић 1999).

У информативном тексту „Есеј у савременој српској и другим јужнословенским књижевностима – ново поимање жанра“, Весна Џидилко пише да је есеј у јужнословенским књижевностима од осамдесетих „поново откривена књижевна врста“, и то са тематским тежиштем у политици и идеологији, односно у њиховој критици, те у културном и националном идентитету и сл. – што су теме које ће отворити есејистика Д. Киша, Б. Пекића, М. Ковача, Ф. Давида, као и читавог низа писаца у емиграцији који су се сматрали њиховим следбеницима (нпр. А. Хемон, Д. Угрешић). „При томе се ради о развојној линији која је ситуирана изнад и изван личног (књижевног и литерарног) развоја појединца (књижевника, аутора) и која обухвата многе области јавности и интелектуалног живота“, односно о политизацији свих видова живота. Ауторка запажа да такву врсту есеја, нарочито по избијању грађанског рата у СФРЈ, пишу не само књижевници него и други интелектуалци, најчешће изван националистичких кругова и критикујући националне бардове, те поставља реторско питање: „Није ли за ту групу интелектуалаца есеј као критичка и у самој својој бити критична форма *par excellence*, како га је разумевао Адорно, био једини могући израз који је могао постати језиком њихових схватања

и тежњи?“ Наводећи имена и књиге које сматра најзначајнијим у јужнословенској есејистици после 1980. године (у српској есејистици, коју карактерише и појава жена-аутора, то су: С. Слалшак, Б. Богдановић, Ф. Давид, Р. Петковић, Љ. Симовић, М. Панћић, Б. Ђосић, Д. Великић, М. Беланчић, С. Церовић, Љ. Ђурђић, Љ. Шоп), Цидилкова оправдано истиче да је „један од кључних задатака жанровске поетике јужнословенских књижевности на почетку 21. века истраживање структуре, дефиниције и распрострањености есеја“ и да овом простору недостаје „један теоретски фундиран оглед, једна културолошка односно културно-историјска студија о есеју“ (Cidilko 2003).¹³

У последњој деценији код нас се ситуација мало поправила на плану општег проучавања есеја,¹⁴ али још увек не постоји нека обимнија студија или пројекат посвећен српском есеју. Наша намера је да дамо допринос једној таквој студији тако што ћемо указати на природу овог облика и на његова виталистичка својства. Овај кратак осврт на дијахронички развој есеја¹⁵ послужиће нам као увод у будуће радове на тему есеја, где ћемо настојати да ову форму сагледамо кроз супстанцијалну и релацијску теорију, усмеравајући пажњу и на оне облике по чијим се границама најчешће креће и прекорачује их, било да се ради о другим дискурзивним или белетристичким формама. Прецизније речено, бавићемо се структуром есеја, као и појавом, неким видовима испољавања и функцијом *есејизације* у српској књижевности, имајући у виду да је вртоглави развој модерног есеја део ширег културног феномена – *есејизма*, како је указао М. Епштејн (1997: 64–65), те у том контексту мора бити и посматран.

13 Ауторка указује да је стање у руској књижевности потпуно другачије. Она се позива на Б. Менцела, који истиче да је есеј у Совјетском Савезу од тридесетих до осамдесетих био један од најмање коришћених жанрова, да би од тада ‘доживео нову ренесансу, проширио се у књижевној критици и публицистици, уз рефлексiju његове књижевно-историјске и теоретске димензије’. У Европи су установљене и значајне награде за есеј, на пример, „Европска награда за есеј Charles Veillon“, награда Берлинске Академије уметности „Хајнрих Ман“ итд. (Cidilko 2003).

14 Проучавање есеја постаје обавезан предмет на основним и изборним предметима на мастер и докторским студијама филологије на факултетима у Србији, а праве се и антологијски избори есеја из европских књижевности. На пример, *Службени илустријски* је у елегантној едицији објавио низ таквих антологија, за које је избор и поговор поверио еминентним стручњацима: *Антологију њојској есеја* Бисерки Рајчић, која је текстове и превела (2008), *Антологију немачкој есеја* Драгану Стојановићу, који је и превео већину текстова (2009), *Антологију француској есеја* Милану Комненићу (2010), а била је најављена и антологија мађарског есеја у избору Саве Бабића, коју он, нажалост, није стигао да састави.

15 Сам преглед есејистичких збирки које су се у појавиле у Србији у последњих неколико деценија представља обиман посао и завређује засебну студију, па ту тему овом приликом нећемо ни начињати.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Adorno 1985: Teodor W. Adorno. „Esej kao oblik“. *Filozofsko-sociološki eseji o književnosti*. Izbor i red. prev. Nadežda Čačinović Puhovski. Zagreb: Školska knjiga, 17–36.
- Aćin 1978: Jovica Aćin. *Paukova politika: za kritiku književne metafizike*. Beograd: Prosveta.
- Baldick 2001: Chris Baldick. *The Concise Oxford Dictionary of Literary Terms*. New York: Oxford University Press.
- Божовић 1996: Гојко Божовић (прир.). „Есеји и поводом есеја“ [тематски блок]. *Реч*, бр. 18, 57–93.
- Вукашиновић 1999: Верољуб Вукашиновић (ур.). „Есејистичко у савременој прози“ [тематски блок]. *Зборник Пејинаејих књижевних сусрећа „Савремена српска проза“*. Трстеник: Народна библиотека „Јефимија“: Културно просветна заједница, 49–90.
- Gazda, Tinecka Makovska 2015: Gžegož Gazda i Slovinja Tinecka Makovska (ur.). *Rečnik književnih rodova i vrsta*. Prev. Ivana Đokić Saunderson. Beograd: Službeni glasnik.
- Гордић 1994: Славко Гордић (ур.). „Есеј на измаку века – превласт или расипање“ [тематски блок]. *Лейџоис Мајице српске*, год. 170, књ. 453, св. 6 (јун 1994), 832–913.
- Gordić Petković 2004: Vladislava Gordić Petković. *Virtuelna književnost*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Делић 1994: Јован Делић [ненасловљена ауторизована дискусија у разговору]. „Есеј на измаку века – превласт или расипање“. *Лейџоис Мајице српске*, год. 170, књ. 453, св. 6 (јун 1994), 864–912 [898–903].
- Деретић 1997: Јован Деретић. *Поејика српске књижевности*. Београд: „Филип Вишњић“.
- Епштејн 1997: Михаил Н. Епштејн. *Есеј*. Прев. Радмила Мечанин. Београд: Народна књига / Алфа.
- Епштејн 2015: Михаил Н. Епштејн. *Лейџиви лисџићи: мисли без рега и обзира*. Прев. Радмила Мечанин. Београд: Дерета.
- Есеј. *Википедија, слободна енциклопедија*. <<https://en.wikipedia.org/wiki/Essay>, <http://literarydevices.net/essay/>>. [12. 8. 2014].
- Živković 1992: Dragiša Živković (ur.). *Rečnik književnih termina*. Beograd: Institut za književnost i umetnost: Nolit.
- Quinn 2006: Edward Quinn. *A Dictionary of Literary and Thematic Terms*. New York: Fact on File. <<http://www.scribd.com/doc/176630368/A-Dictionary-of-Literary-and-Thematic-Terms#scribd>>. [15. 9. 2012].
- Kiš 2007: Danilo Kiš. *Život, literatura*. Prired. Mirjana Miočinović. *Sabrana dela Danila Kiša: u redakciji Mirjane Miočinović*, knj. četrnaesta. Beograd: Prosveta, 203–204.
- Komnenić 2010: Milan Komnenić (izbor). *Antologija francuskog eseja 2010*. Pog. Milan Komnenić. Beograd: Službeni glasnik.
- Крљевић 1999: Вук Крљевић (ур.). „Тенденције, успони и падови српске књижевности XX века. Поглед на српску књижевност XX века“ [анкета]. *Књижевност*, бр. 8–9, 1444–1449.
- Cuddon 2013: John A. Cuddon. *A Dictionary of Literary Terms and Literary Theory*. Chichester: Wiley-Blackwell (John Wiley & Sons Ltd.).
- Lukač 1973: Georg Lukač. „О суштини и облику есеја“. *Duša i oblici: eseji*. Prev. Vera Stojić. Predg. Kasim Prohić. Beograd: Nolit, 33–56.

- Лукић 1977: Света Лукић (прир.). *Кријичари из њокрејна социјалне лијерајуре* (Српска књижевна кријика, књ. 21). Београд: Институт за књижевност и уметност; Нови Сад: Матица српска.
- Марић 1979: Сретен Марић. „Проиланци есеја“. *Проиланци есеја*. Београд: Нолит, 7–39.
- Монтењ 2013: Мишел де Монтењ. *Оледу*, књ. 1. Прев., предг. и нап. Изабела Константиновић, Београд: Српска књижевна задруга.
- Недић 1975: Марко Недић (прир.). *Писци као кријичари њосле Првој свејској рајна* (Српска књижевна кријика, књ. 19). Београд: Институт за књижевност и уметност; Нови Сад: Матица српска.
- Ostrovski 2015: Vitold Ostrovski. „Esej“. *Rečnik književnih rodova i vrsta*. Ur. Gžegož Gazda i Slovinja Tinecka Makovska. Prev. Ivana Đokić Saunderson. Beograd: Službeni glasnik, 366–370.
- Палавестра 1972: Предраг Палавестра. *Послерајна српска књижевност 1945–1970*. Београд: Просвета.
- Палавестра 1983: Предраг Палавестра. *Кријичка књижевност: Алиернајива њосјмодернизма*. Београд: „Вук Караџић“.
- Палавестра 2008: Предраг Палавестра. *Исјорија српске књижевне кријике 1768–2007*, т. I–II. Нови Сад: Матица српска.
- Пантић 1994: Михајло Пантић [ненасловљена ауторизована дискусија]. „Есеј на измаку века – превласт или расипање“. *Лејојис Мајице српске*, год. 170, књ. 453, св. 6 (јун 1994), 864–912 [903–906].
- Pervić 1976: Muharem Pervić (ur.). *Delo*, god. XXII, br. 5.
- Роровић 2010: Танја Роровић. *Rečnik književnih termina*. Beograd: Logos Art: Edicija.
- Протић 1979: Предраг Протић (прир.). *Писци као кријичари њре Првој свејској рајна* (Српска књижевна кријика, књ. 12) 1979. Београд: Институт за књижевност и уметност; Нови Сад: Матица српска.
- Puhalo 1992: Dušan Puhalo. „Esej“. *Rečnik književnih termina*. Ur. Dragiša Živković. Beograd: Institut za književnost i umetnost: Nolit, 202–203.
- Радојчић 1994: С. Радојчић, „Есеј као облик и као поступак (Методологија есеја код Лукача и Адорна)“. *Лејојис Мајице српске*, год. 170, књ. 453, св. 6. (јун 1994), 832–849.
- Rajčić 2008: Biserka Rajčić (izbor). *Antologija poljskog eseja*. Pog. i prev. Biserka Rajčić. Beograd: Službeni glasnik.
- Solar 1985: Milivoj Solar. *Eseji o fragmentima*. Beograd: Prosveta.
- Stojanović 2009: Dragan Stojanović (izbor). *Antologija nemačkog eseja*. Pog. Dragan Stojanović. Beograd: Službeni glasnik.
- Тешић 1994: Гојко Тешић (прир.). *Аванјардни њисци као кријичари* (Српска књижевна кријика, књ. 23). Београд: Институт за књижевност и уметност; Нови Сад: Матица српска.
- Томашевић 1989: Бошко Томашевић. „Есеј као парадигма интертекстуалности“. *Лејојис Мајице српске*, год. 165, књ. 444, св. 6. (децембар 1989), 723–734.
- Udovički 1992: Ivanka Udovički. „Esejista“. *Rečnik književnih termina*. Ur. Dragiša Živković. Beograd: Institut za književnost i umetnost: Nolit, 203.
- Хајштајн 2015: Juzef Хајштајн. „Есејистички роман“. *Rečnik književnih rodova i vrsta*. Ur. Gžegož Gazda i Slovinja Tinecka Makovska. Prev. Ivana Đokić Saunderson. Beograd: Službeni glasnik, 370–372.

- Cidilko 2003: Vesna Cidilko. „Esej u savremenoj srpskoj i drugim južnoslovenskim književnostima – novo poimanje žanra“. *Polja: časopis za književnost i teoriju*, god. XLVIII, br. 423, januar–februar/ 2003. <<http://polja.rs/polja423/423-12.htm>>. [18. 6. 2012].
- Childs, Fowler 2006: Peter Childs, Roger Fowler. *The Routledge Dictionary of Literary Terms*. London – New York: Routledge&Francis Group. <http://www.uv.es/fores/The_Routledge_Dictionary_of_Literary_Terms.pdf>. [15. 9. 2012].
- Shipley 1970: Shipley Joseph Twadell (ed.). *Dictionary of World Literary Terms, Forms, Technique, Criticism*. Boston: Writer.

Mirjana M. BEČEJSKI

ESSAY THROUGH DIACHRONY, THE DEVELOPMENT AND STUDY OF ESSAY IN SERBIAN LITERATURE

SUMMARY

This paper uses as a starting point numerous attempts to define essay in Serbian and foreign language dictionaries of literary terms, as well as in the texts of certain authors who made a generous contribution to studying this form. Thus, essay has been characterised as “a special artistic category” (Lukács), “a critical form parexcellence” (Adorno), “a system beyond genre” (Epstein). South Slavic authors have also contributed to attempts to define essay – for the first circle of authors essay is the form between three areas, “literature, journalism and science” (Puhalo), for the second one it is “a hybrid genre” and “a special literary category” (Aćin, Marić), for the third circle it is “a new representative kind of our age” (Solar), for the fourth it is literature in the most general sense and “a style before everything” (Tomašević), for the fifth it is “a walking form” (Pantić), for the sixth it is both a form and “an act of thinking” (Radojičić), for the seventh “it is one kind of genre ‘yeast’ in the most diverse and unexpected combinations” (Delić) etc. In order to establish why essay is so difficult to define and in order to understand its vitalistic nature, a retrospect of its diachronic development must be made. Considering the fact that essay has permeated all aspects of contemporary literature and culture, this paper has been conceived as a necessary diachronic insight for its further theoretical study – substantial and relational, with a special amount of attention being directed at the emergence and development of essay as well as its study up to the present time and prospective study in the future in the Serbian literature.

Keywords: essay, definition, form, development, study, essay in Serbian literature, literary criticism, essayisation.

УДК 821.163.41.09-31 Николић Д.
801.73

Оригинални научни рад

Јелена Д. БУЛАЈИЋ*

Текстилно-технолошка и пољопривредна школа
„Деспот Ђурађ“ Смедерево

ФЕНОМЕН ЦИТАТНОСТИ И ДРУГИХ ВИДОВА ИНТЕРТЕКСТУАЛНОСТИ У РОМАНИМА ДАНИЛА НИКОЛИЋА**

Апстракт: У раду скрећемо пажњу на феномен цитатности и на друге видове интертекстуалности у романима Данила Николића. Током истраживања ослањали смо се на теорију цитатности Дубравке Ораић Толић и на типологију цитата која је установљена у оквиру ове теорије. Приметили смо да феномен цитатности није подједнако карактеристичан за све романе из опуса овог писца, већ је посебно наглашен у прва три остварења (*Власници бивше среће*, *Краљица забаве* и *Фајронџ у Грешају*), док се у осталим романима јавља у мањој мери. Закључили смо да Данило Николић у структуру својих текстова уводи интерлитерарне цитате, аутоцитате и изванестетске цитате. Од осталих облика интертекстуалности у датим књижевноуметничким структурама уочили смо алузију, коментар, реминисценцију и парафразу, који су у највећој мери заступљени у последња два романа из опуса овог аутора, *Коректор* и *Сјисак будућих покојника*. Закључили смо да Данило Николић у свом опусу на оригиналан начин остварује комуникацију са туђим текстовима, чинећи да поступак буде оправдан и смислен.

Кључне речи: Данило Николић, интертекстуалност, цитат, алузија, реминисценција, коментар, парафраза.

* доктор књижевних наука, jelenabulajic78@gmail.com

Рад представља резултат ширег истраживања и обухвата одломке из докторске дисертације *Поеџика романа Данила Николића*, која је рађена под менторством проф. др Радивоја Микића и која је одбрањена у мају 2015. године на Филолошком факултету Универзитета у Београду пред комисијом у саставу: проф. др Радивоје Микић, проф. др Михајло Пантић и проф. др Стојан Ђорђић.

УВОД

Данило Николић спада у ред особених писаца савремене српске књижевности, који је у свом романескном опусу остварио јединствен спој традиционалног и модерног. Определивши се за причу као основни елеменат својих текстова, поетику својих романа иновирао је изразито динамичном текстуалном структуром и његовом необичном композицијом. Књижевна критика је од самог почетка уочила да поетика романа овог српског писца почива на таквој основи. Радивоје Микић на следећи начин промишља о овој карактеристици Николићеве романескне прозе:

„У целини гледано, романи Данила Николића нам се указују као резултат настојања да се споји оно што је, барем на први поглед, неспојиво – прича која је у много чему ослоњена на једну традиционалну свест о важности теме у књижевном делу и необична и сасвим модерна композиција, у којој важно место имају и наративни елементи које приповедач користи као средство за динамизацију самог књижевног текста, за реализацију његове морфолошке необичности. То је, сасвим, и разлог што читаоци воле прозу Данила Николића, будући да у њој проналазе оно што је за читаоца важно – добру и узбудљиву причу и необичан књижевни облик у који је та прича уведена“ (2000: 24).

За читаоца Николићевих романа сасвим је очигледно да раскошност текстуалне структуре и динамичност облика приче чини поетику овог писца поетиком огољених поступака, по чему је он модеран стваралац, који испуњава захтев модерне књижевнотеоријске мисли да уметнички поступак треба да буде „поступак отежане форме, који потенцира тешкоће и време трајања перцепције“ (Šklovski 1991: 449).

Један од таквих поступака који чини препознатљивим поетички систем овог писца јесте поступак фрагментације, који је изразито видан на плану композиционе структуре ових романа. Наиме, Данило Николић најчешће прибегава мозаичној композицији, чији резултат јесте романескна целина сачињена од колажа прича, односно таквих наративних сегмената које предочавају поједине наративне ситуације. Из овог запажања свакако да произилази закључак до којег су многи проучаваоци дошли, а који се односи на идеју о Данилу Николићу као превасходном приповедачу: „Приповетка не само што стоји на његовим књижевним почецима већ се може рећи да је до данашњег дана, упркос чињеници да је Николић у међувремену објавио пет романа, овај писац пре свега приповедач и да је приповетка основни састојак и његових романа, да је она разлог што они имају лабаву композицију и лако се могу раставити на по неколико засебних прича“ (Mikić 2004). Сам писац је овај свој поступак експлицитно објашњавао у својим записима:

„Књижевна критика је лако открила моју намеру да помоћу новинских исечака, анегдота, кратких записа и белешки, цитата, телеграма, дописница и разгледница, јаче изразим дух времена у коме се збивања у роману развијају и теку, да појачам контрасте, ублажим или увећам ирониčnost, да озаконим фрагменат као књижевну чињеницу. То је, с друге стране, на неки, истина далек начин, пројектовало модеран живот и свет, његову нецеловитост, разбијеност, растргнутост. Уз принципе монтаже, примењен је, дакле, и систем разбијеног огледала.“ (Николић 2005: 123).

Сагледавањем текстуалне структуре у романима Данила Николића, можемо лако уочити да је „поступак“ на том плану и те како видљив. Реч је, наиме, о изразито динамичном систему, будући да овде немамо само један ауторитарни глас свезнајућег приповедача, већ смо уочили више упоредних гласова, који су углавном хијерархијски организовани. Напетости ове структуре доприноси и постојање уметнутих текстова унутар примарног текста романа, што је нарочито наглашено у прва три објављена романа овог писца (*Власници дивље среће*, *Краљица забаве*, *Фајронџи у Гретишеју*). Међу уметнутим текстовима налази се и доста цитата, па је за читаоце и проучаваоце романа Данила Николића лако уочљиво да феномен цитатности чини дело овог писца препознатљивим.

ЦИТАТНОСТ КАО ВИД ИНТЕРТЕКСТУАЛНОГ ОДНОСА

Под појмом цитатности овде подразумевамо оно што је Дубравка Ораић Толић одредила, а то је „својство уметничке структуре грађене од цитата, тј. на начелу цитирања“ (1990: 9). Цитатност се у датој теорији посматра као један од видова интертекстуалних односа, који се темељи на подударању или интертекстуалној еквиваленцији између властитог и туђег текста.

„Појам *цитатности* развија идеју Михаила Бахтина да је књижевно дјело 'карика у ланцу говора' и да је оно, 'као реплика у дијалогу', увијек повезано с другим дјелима. У тој повезаности текстова развија се оно својство текста које је Бахтин назвао *дијалоизам*“ (Lešić 2008: 85).

Дубравка Ораић Толић посебно указује на мишљење Виктора Шкловског о датом феномену:

„У цитатном суодносу туђе дело постаје по Шкловском предмет, 'грађа' властитог поступка, при чему мотивација може тећи у два смера: или од туђега дјела према својему, па грађа детерминира поступак (цитатна мотивација I), или од властитог дјела према туђему, па поступак

детерминира грађу (цитатна мотивација II). Први је процес карактеристичан за 'полуплагијате и поновна открића' (*perezizobretenija*, 1928: 39), односно за епигонско преписивање туђих мотива, туђих ликова и туђе структуре. [...] Други процес, у којему мотивација иде у обратном смјеру, од властитог текста и властитог поступка према туђем дјелу, облик је очуђења.“ (Oraić-Tolić 1990: 9–10).

Указивање на поступак цитирања као један од облика очуђења овде прихватимо као важну чињеницу с обзиром на предмет којим се бавимо зато што на основу читања романа Данила Николића можемо тако разумети овај поступак. Ову тезу ћемо потврдити након анализе цитатне грађе коју будемо уочили у Николићевим романима и након испитивања функције коју цитати остварују у датој романескној прози.

Пре него што пређемо на уочавање и анализу цитата у романима које испитујемо, сматрамо потребним да скренемо пажњу на типологију цитата коју је у оквиру своје теорије цитатности установила Дубравка Ораић Толић. Као полазиште за своју типологију, Дубравка Ораић-Толић поставља категоријални цитатни троугао, који је састављен од следећих елемената: 1) властитог текста, тј. текста који цитира; 2) туђега цитираног текста, тј. експлицитног интекста или цитата; 3) туђег нецитираног, али подразумеваног текста, бившег контекста из којег је цитат преузет, тј. подтекста или прототекста (1990: 15).

У односу на дати цитатни троугао, Дубравка Ораић Толић предлаже типологију цитата установљену на основу неколико критеријума. Тако разликује праве и шифриране цитате, при чему под правим подразумева оне за које су карактеристични спољњи, а за шифриране унутрашњи цитатни сигнали (1990: 16). Према опсегу подударана између цитата и прототекста, у оквиру исте поделе диференцирају се потпуни, непотпуни и вакантни или празни цитати. „У потпуним се цитатима фрагмент туђега текста у цјелости може придружити изворном контексту, у непотпунима придруживање је могуће само дјеломице, а у вакантнима – уопће није могуће“ (1990: 18). Што се тиче поделе цитата према врсти подтекста, Дубравка Ораић Толић предлаже следећу дистинкцију: 1) интерлитерарни или књижевни цитати (подтекст је други књижевни текст); 2) аутоцитати (подтекст је властити текст); 3) метацитати (подтекст су искази о књижевности у књижевним манифестима и програмима, књижевнонаучним студијама, есејистици и сл.); 4) интермедијални цитати (подтекст су други уметнички медији, нпр. сликарство, музика, филм); 5) изванестетски цитати (подтекст су разни неуметнички текстови) (1990: 22). Према последњем аспект у склопу категоријалног цитатног троугла, Дубравка Ораић Толић разликује цитате према семантичкој функцији коју обављају у склопу текста, и у том случају дели их на референцијалне

и аутореференцијалне. „Референцијални су цитати оријентирани на под-текст, а аутореференцијални на текст. Први упућују на смисао прототекста из којег су узети, други на смисао текста у који су укључени“ (1990: 30).

ЦИТАТ И ДРУГИ ОБЛИЦИ ИНТЕРТЕКСТУАЛНОСТИ У РОМАНИМА ДАНИЛА НИКОЛИЋА

У односу на овакву типологију цитата коју је поставила Дубравка Ораић Толић настојаћемо да сагледамо цитате које смо уочили у романима Данила Николића. Већ на почетку можемо изнети запажање да су сви цитати у Николићевим романима према цитатним сигналимa прави, јер садрже спољње назнаке – знаке навода, другачији тип слова или податке о подтексту из којег су преузети. Што се тиче класификовања датих цитата према опсегу подударана између цитата и прототекста, можемо закључити да неће бити једноставно одредити их у односу на предложену поделу Дубравке Ораић Толић. Проблем се јавља услед тога што код највећег броја цитата који испитујемо није прецизно одређен контекст из којег су преузети, па не можемо бити сигурни да ли је прототекст реалан или лажан. То се, пре свега, односи на цитате који имају форму новинског текста (а њих је доста у романима овог писца). У том случају, освлонићемо се на чињеницу из експлицитне поетике Данила Николића, којом он потврђује да је као грађу за своје романе користио исечке из новина, које је сакупио током низ година:

„Некад, у оној мојој ‘звездарници’ на врху Вождовца, у кућици на равном крову четвороспратне зграде, описаној на првим страницама *Власника бивше среће*, сваке ноћи сам изрезивао кратке, занимљиве текстове из дневних и недељних новина. У то време, као уредник културног програма II програма Радио Београда, сваког јутра сам имао на столу сноп најважнијих листова и недељника из оне Југославије. Прегледао бих неке у канцеларији, а све носио у онај, описани, атеље Живка Ђака, сликара који је тада боравио у Италији. И у том изнајмљеном атељеу, у повећој гарсоњери, наставио бих, дакле, да читам, прегледам, понешто изрежем.

То, уз мало писања, беше нека врста терапије. Али, и кад сам добио стан у Господар-Јевремовој, навика се одржала. И тако неких 15-20 година.“ (Николић, *Прах за поглављу*, 122).

Цитати који су преузети из других књига, видећемо, углавном садрже знак (наслов, име аутора) којим се упућује на стварни контекст. Што се тиче поделе цитата према врсти подтекста из којег су узети, већ овде можемо закључити да су у структуру Николићевих романа уметнути интерли-терарни цитати, аутоцитати и изванестетски цитати. А када је реч о врсти

цитата према њиховој семантичкој функцији, може се приметити да су дати цитати у својој основи аутореференцијални, јер упућују на текст романа и нису примарно оријентисани на подтекст.

С обзиром на врсту цитата према типу подтекста из којег су преузети, примећујемо да у романима Данила Николића доминирају, пре свега, извнестетски цитати, а та група обухватила је цитате са историјском садржином, цитате који имају филозофски карактер, као и цитате који припадају новинском дискурсу. Извнестетски цитати који су преузети из историјске литературе посебно место заузимају у три Николићева романа – *Власници дивље среће*, *Краљица забаве* и *Мелихај из Глој*. У роману *Власници дивље среће* најупечатљивији је (јер се три пута понавља) одломак из књиге *Плач сѣаре Србије* Серафима Ристића, који се на једном месту у роману, у дужем облику, јавља као самостални текст у посебном поглављу (са сликом насловне стране књиге), док је на два места дат краћи цитат из исте књиге у оквиру појединих наративних целина – прва је Светоликова верзија анегдоте са Батаром, а друга је целина у којој се разоткрива судбина Атанаскове жене Нене и прави мотиви злочина Атанаска Даниловића. Међу извнестетским цитатима из овог романа налази се још један текст историјског садржаја, који је уметнут између поглавља у којима се из две различите перспективе предочава наратив о Батарином покрштавању Албанаца. Сличног карактера јесте и цитат у коме је представљена историја града Пећ, као и цитат у коме се описује са географског становишта место Витомирица: „Град Пећ се први пут у историји помиње 1202. године, а у једној хрисовуљи краља Милутина означен је као Пек и Пешт архиепископова. Још при првим поменима утврђени манастир близу Пећи био је седиште митрополита. Краљ Милутин учинио је Пећ средиштем црквене власти. [...]“ (Николић, *Власници*, 37). Оба цитата смештена су у поглавље које долази из наратива у коме се писац присећа лепоте приповедања од стране метохијских приповедача из његовог детињства. Можемо на основу овог прегледа закључити да су сви поменути цитати асоцијативним путем укључени у структуру примарног текста из романа, односно да граде изванестетски однос са суседним наративним целинама из романа.

У романима *Краљица забаве* и *Мелихај из Глој* извнестетски цитат са историјском садржином преузет је из исте књиге. Реч је о одломку из књиге *Косовска сѣара Србија* Јефта Дедијера, који је у роману *Краљица забаве* смештен у засебном поглављу, а налази се иза сегмента где је дата прва страница рукописа „Краљица забаве“, у којој Бошко Поповић описује прилике и начин живота у Пећи, где се доселио са својом породицом и где је постављен за управника Дома здравља. У роману *Мелихај из Глој* одломак из књиге Јефта Дедијера *Косовска сѣара Србија* такође је дат у виду засебног поглавља, а мотивисан је претходном наративном целином из романа, у којој је предочена историја Нонине породице, која је по свом пореклу српска.

Изванестетски цитати који имају филозофски карактер интегрисани су у текстове романа *Власници бивше среће* и *Краљица забаве*. У првом роману налазимо четири цитата који представљају мисли одређених филозофа (Диринга, Шопенхауера, Берклија, Б. Петронијевића), а они су унети у текст којим се презентује Светоликово размишљање о човеку и животу. Датим цитатима овај лик илуструје своје тврдње. Навешћемо пример из писма Светолика Даниловића упућеног лику писца, у коме се позива на идеју из једног предавања које је Бранислав Петронијевић одржао на Коларчевом универзитету, а поводом свог промишљања о сопственом егоизму: „Велика већина људских јединки проводи највећи део живота у једном индиферентном стању. Што даље од детињства, индиферентно стање свести постаје све дуже...” (Николић, *Власници*, 264). Цитат из ове групе који налазимо у роману *Краљица забаве* јесте одломак из Маколијевог есеја, а уклопљен је у примарни текст романа на тај начин што представља део разговора који лик писца води са Братом доктора Поповића, илуструјући одређене ставове ових ликова о понављању истих искустава кроз различите људске судбине.

Цитати који су преузети из новинског дискурса нарочито су обележили просторе романа *Власници бивше среће*, *Краљица забаве* и *Фајронџи у Гретије-ју*. Ови цитати уклопљени су у структуру текста тако што се налазе у оквиру засебног поглавља или су смештени на крај поглавља са примарним текстом романа. У графичком погледу они се издвајају на тај начин што су маргине тих текстова много шире у односу на примарни текст из романа, или посредством другачијег облика слова. Према жанру којем припадају, уочавају се анегдоте, коментари, вести и карикатуре. На основу сагледавања њихове семантичке функције у склопу основног текста романа, може се закључити да су дати цитати у роману *Власници бивше среће* углавном слободни у односу на тематски садржај оних наративних целина које их окружују. Као пример за један цитат из ове групе навешћемо онај који има пролошку улогу у роману, с обзиром на то да је његов централни мотив – мотив пролазности:

„Проглашење победника у трци на 200 м. То је Енглескиња Анита Лонсбру. Висока и снажна, није као јела већ као разлистан храст, девојка стоји на постољу победника. Један стар човек, елегантан, уморна лица и тешка корака, који се помаже једним штапом, маркиз од Екстера – веша новој светској рекордерки златну медаљу око врата. Сви аплаудирају младости. Нико се више не сећа да је овај ломни старац у ствари олимпијски победник из Амстердама, 1928. године, у трци на 400 м с препонама. Тада се звао само Џон Биргли; у међувремену је постао председник Олимпијског комитета Велике Британије и потпредседник Међународног олимпијског комитета.

Тако пролази слава овог света.“ (Николић, *Власници*, 27).

У односу на роман *Власници дивље среће*, где смо констатовали да су новински цитати углавном слободно везани за примарни текст романа, у роману *Краљица забаве* и *Фајронџи у Грјештеју* то није случај. Овде можемо уочити асоцијативну везу између тематског садржаја који припада цитатима и истог таквог садржаја којима је испуњен текст за који су цитати непосредно везани. Као пример, навешћемо цитат који је уметнут у поглавље које садржи страницу из рукописа „Краљица забаве“, у коме је садржан наратив о посети Бошка Поповића и Катарине Бегић директору Пољопривредне школе, при чему та посета на индиректан начин разоткрива раскалашно понашање Катарине Бегић и њену немогућност да контролише своје нагоне. Дати коментар у коме се износи идеја о природи феномена сексуалности у савременом свету само је илустрација за понашање лика Катарине Бегић:

„Сексуалност је у историји човечанства доживела необичан заокрет. Некада се љубав водила из чистог инстинкта. Касније, поред инстинкта, појавило се и осећање а затим и разум. Коегзистенција ове три компоненте реализовала се између 1700. и 1800. године: онда је господин водио инстинктивну љубав са собарицом, женио се из разума пристojном женом а волео лудо своју љубавницу. Селекција и коегзистенција! Сада постоји тенденција враћања инстинкту.“ (Николић, *Краљица*, 130).

На сличан начин су цитати из ове групе уклопљени у структуру романа *Фајронџи у Грјештеју*. Ми ћемо као пример навести цитат који је по свом садржају својеврсни коментар, а бави се природом међуљудских односа. Дати цитат је смештен између поглавља романа у којима Ненад Бановић размишља о тајанствености Дижовог лика у коју не може да проникне: „Кад год се два познаника сретну, сусрету у ствари присуствује шест особа. – Они, како сами себе виде; како сваки од њих види онога другог и какви одиста јесу“ (Николић, *Фајронџи*, 52).

Интерлитерарни цитати су у романима Данила Николића обично дати у виду краћих сегмената (обично неки стих) и њима се испуњава дијалог између ликова на тај начин што се асоцијативно везује за предмет разговора. Једино се у романима *Мелихајн из Глој* и *Јесења свила* налази нешто дужи цитат интерлитерне природе, а то је одломак из књиге *Ћиаре српске биографије*, који је мотивисан одређеним наративним ситуацијама. Дати цитат у роману *Јесења свила* инициран је приповедном ситуацијом из претходног поглавља, у коме су дате белешке Душана Дедовића, а где он записује о свом разговору са Јаворком о тој књизи: „Држе га стубови од мермера извајани, и ишаран је многим сводовима. А споља састављен је многочудно од уструганог мрамора, црвенога и уједно белог, а камење једнога сачлањено је са другим дивно и најуметничкије, тако да изгледа да је лице целог онога храма један камен, који се јавља у неисказаној некој лепоти...“ (Николић, *Јесења свила*, 93). Цитат из

исте књиге у роману *Мелихай из Глої* уклопљен је у структуру наративне целине у којој Момчило приповеда о ђачкој посети манастиру, коју организује он са својим пријатељем, учитељем Станком Докићем: „Обилазећи многа и различна места по целој области својој, тражаше прикладно место за храм. И нађе неко место у пределима хвостанским, звано Дечане. И са речју заповедише да брзо дођу каменоресци и да се поставе од поморских градова начелници здања тога. [...]“ (Николић, *Мелихай*, 37). Интерлитерарни цитат у романима Данила Николића може се наћи и као саставни део већ уметнутог текста у односу на примарни текст романа. Као пример једног таквог цитата, истичемо одломак из Чеховљеве приповетке „Човек у футроли“, којим Светлана Томовић завршава свој текст „О речима за милошту, умањења, заблуде“, наводећи пример Чехова као писца који у свом делу примењује језички поступак о коме она разматра у свом тексту: „Гледаш и слушаш како лажу. Подносиш увреде, понижења, не смеш отворено да изјавиш да си на страни поштених, слободних људи, него и сам лажеш и осмехујеш се, све због комадића хлеба, због неког положајчића који не вреди ништа. Не, више се не може тако живети!“ (Николић, *Коректор*, 47). Међу интерлитерарним цитатима налазимо и такав који у роману заузима пролошко место (смештен је испред примарног текста). Такви су стихови Милана Ракића, који по свом централном мотиву (мотив нагона) кореспондирају са темом романа *Мелихай из Глої*:

Трепери само, о јасико!
 Тај тамни нагон што те креће
 Разумео још није нико,
 Разумети га нико неће...
 (Николић, *Мелихай*, 5)

Данило Николић често прибегава и увођењу аутоцитата у текстове својих романа. Тако је у структуру романа *Власници бивше среће* унета реченица из приповетке „Списак грешака“ у склопу интимних белешки које су везане за лик писца, где је дочаран разговор између лика писца и његовог пријатеља Медаковића о истоименој књизи. Други аутоцитат који је ушао у структуру романа *Власници бивше среће* јесте цитат из приповетке „Дневник Невене Никач“, који наводи лик Светолика Даниловића у разговору са ликом писца, а он се односи на позитивну критичку оцену збирке приповедака *Поврајак у Мейохију*:

„Био сам у праву! Сви издвајају *Дневник Невене Никач*. Та прича је заиста круна твоје књиге *Поврајак у Мейохију*.“ Он ме и гледа и говори као да тврдим супротно! И ликује што критичари цитирају исти пасус: 'Метохија је била оно што више никад нећемо имати. Наше детињство, наша младост, наша чистота...'“ (Николић, *Власници*, 99).

Једини аутоцитат у роману *Краљица забаве* представља одломак из романа *Власници дивље среће*, а мотивисан је дијалогом који се у одређеној наративној ситуацији води између ликова писца и Моћуна, где Моћун износи претпоставку да је према његовој личности извајан лик врховног шефа из Обласног одбора за Косово и Метохију, а који се јавља у роману *Власници дивље среће*:

„Чим сам спустио слушалицу, узео сам роман и нашао страну 237. То је једна од оних белешки које водим уместо дневника: 'Виђам на Калемегдану некадашњег нашег врховног шефа из Обласног одбора за Косово и Метохију. Лута као глув пас ноћу, сам. А некад није могао да оде ни на попиш без свите. Стално су трчали око њега: да му отворе врата на колима, да му придрже капут, да прихвате цвеће које су му предавала деца. [...]“ (Николић, *Краљица*, 35).

Аутоцитати су заузели своје место и у романима *Коректор* и *Списак будућих јокојника*, где су такође мотивисани конкретним наративним ситуацијама и обично су саставни део разговора који лик писца води са неким другим ликом из романа. У роману *Коректор* један такав цитат јесте одломак из романа *Фито-керамика јосиодина Џедаловића*, који је уметнут у наративну ситуацију телефонског разговора који Александар Хаџи Милентијевић води са ликом писца и у коме му указује на место које му се посебно допада из тог романа. Други аутоцитат из истог романа смештен је у посебно поглавље романа, а он представља текст Данила Николића написан за Радио Београд поводом вести о смрти Иве Андрића. Дати цитат мотивисан је разговором између лика писца и Александра Хаџи Милентијевића из претходног поглавља, у коме говоре о својим искуствима везаним за личност Иве Андрића.

Поред цитата, у романима Данила Николића наилазимо и на друге облике интертекстуалних релација. Ту, пре свега, мислимо на алузију, реминисценцију, коментар и парафразу туђег текста. Код ових видова интертекстуалних односа немамо појаву подударанја, односно еквиваленције између свог и туђег текста, већ се интертекстуални контакт остварује на друге начине. Када говоримо о интертекстуалности у ширем смислу речи, под њом подразумевамо „однос између два текста или између више текстова, однос који утиче на начин на који се чита онај текст унутар којег се 'чује' *иприсусито* других текстова“ (Lešić 2008: 81). Овакви облици интертекстуалности у великој мери се јављају у два последња романа из опуса овог писца, *Коректор* и *Списак будућих јокојника*, док се свега на неколико места јављају унутар још неколико романа.

Тако, рецимо, у оквиру дијалога који се води између лика писца и Александра Хаџи Милентијевића, у коме Милентијевић говори о конфликту са управом факултета на коме је радио, овај лик парафразира тематски садржај

приповетке „Пилипенда“ Симе Матавуља како би илустровао тезу о идеји као материјалној сили. Или, као други пример, наводимо разговор између ове двојице ликова који је у целини усмерен на један интервју који је дао професор Ратко Божовић, те дијалог садржи парафразу његових идеја:

„Говорио је о снажном утицају глобалних медија на успостављање лествице вредности. Говорећи о смислу постојања, цитирао је Шекспира: 'Живот је историја коју прича неки идиот, пуна буке и беса, која ништа не значи.' (...) Он, и многи други, из тзв. хуманистичких наука, виде да економске вредности све више добијају примат над духовним, да се потрошња доживљава као циљ, а не као средство, да је профит једини Бог“ (Николић, *Коректор*, 72).

У роману *Сисак будућих покојника* налазимо парафразу критичких текстова на рачун романа *Власници бивше среће*, чији су аутори Радивоје Микић и Јован Радуловић, и то у оквиру разговора који лик писца води са новинарком Каролином Пејић:

„Видео сам, а то је можда и хтела, да се вештица добро припремила. На папиру је било оно што је Микић рекао за *Власнике*. Односно, да није реч о роману у ма ком уобичајеном облику. И оно из књиге *Обнова традиције* Милана Радуловића да је тим романом разуђена духовност српске књижевне традиције не само реафирмисана и синтетисана, него је и модернизована“ (Николић, *Сисак*, 61–62).

У склопу исте наративне ситуације налази се и реминисценција на приповетку Симе Матавуља „Пилипенда“ у оквиру присећања јунакиње Каролине Пејић на време када су њени преци били приморани да пређу у римокатолицизам. Посебно наглашена парафраза из овог романа по свом обиму јесте поглавље у коме се дочарава пишчево објашњење упућено власнику издавачке куће који је прочитао роман *Јесења свила*, а датим местом парафразира се сцена у којој Душан Дедовић припрема штучу на гусарски начин.

И у осталим романима Данила Николића могу се наћи примери за различите облике интертекстуалности. Навешћемо пример једног коментара из романа *Краљица забаве*:

„Брат доктора Поповића је у праву: та изопачена страст према нимфетама само је израз страха од жене, од њених неограничених могућности. На томе стоји и *Лолиџа*. Главни јунак, стар и искусан, мисли да ће бити надмоћан, да ће тријумфовати над девојчицом. Вара се. Све друго што је Набоков исплео око те љубави књижевни је дим, литерарна магла“ (Николић, *Краљица*, 143).

У роману *Фойо-керамика* Ђосифовина Џебаловића наилазимо на парафразирање једне карикатуре из *Викенд магазина* од стране доктора Обрена Јанковића, који описује илустрацију дате карикатуре, а цитира текст који иде уз њу. Увођење ове парафразе мотивисано је разговором између Петра Обрадовића и доктора Јанковића о Наталији Болић, жени која је мушкарце бирала само према критеријуму њиховог материјалног богатства:

„Видео сам у 'Викенд магазину', док сам чекао код берберина, овакву карикатуру: у отменом бару, за шанком са високим столицама, седе две даме, полуокренуте вратима на којима је застао господин са свиленим шалом око врата. Једна од дама пита ону другу: 'Реци ми, молим те, како си успела да од њега направиш милионера?' Она друга каже: 'Лако. Био је милијардер'“ (Николић, *Фойо-керамика*, 37).

Алузија на песму Лазе Костића „Santa Maria della Salute“ остварена је у једном обраћању Душана Дедовића Јаворки, којим он настоји да охрабри ову жену у тренутку када она долази до горког сазнања о свом мужу и када се у њој рађа сумња у истинитост тог сазнања: „Благо оном коме сте ви Santa Maria della Salute“ (Николић, *Јесења свила*, 153).

На основу ових примера, лако је закључити шта је заједничко свим овим видовима интертекстуалности који су интегрисани у структуру Николићевих романа. Наиме, карактеристично је то да се ови облици казивања јављају као саставни део разговора између ликова, да су мотивисани наративним ситуацијама и њихова функција огледа се у томе што посредством њих ликови илуструју неке своје тврдње, иницирају или испуњавају своје дијалоге са другим ликовима.

ФУНКЦИЈА ЦИТАТА И ОСТАЛИХ ОБЛИКА ИНТЕРТЕКСТУАЛНОСТИ У РОМАНИМА ДАНИЛА НИКОЛИЋА

Сагледавањем цитата и других облика интертекстуалности које смо презентовали у претходном делу рада, можемо извести одређене закључке који се тичу функције ових сегмената текста унутар примарног текста романа. Важно је имати на уму да цитати писцу служе као део грађе намењене за структурирање његових романа. Данило Николић је у својој експлицитној поезији то јасно истицао, а то смо и видели у одломку из књиге *Прах за њозлаиу*, наведеном на почетку овог рада. Остаје, дакле, за проучавање иманентне поетике романа овог писца питање на који начин је ову грађу писац интегрисао у своје романескне структуре и какав је ефекат захваљујући том поступку постигао.

Увођењем цитата у структуру својих романа Данило Николић обогаћује, пре свега, семантичку димензију дела. Изванестетски цитати са историјском садржином су добар пример за ову тврдњу. Захваљујући одломцима из књига *Плач сџаре Србије* Серафима Ристића и *Косовска сџара Србија* Јефта Дедијера употпуњава се мотив друштвено-историјских околности, које представљају контекст у који су постављени наративи из романа у којима се ови цитати јављају. Слика друштвено-историјских околности представља, заправо, миље за испољавање животних судбина јунака. Тако у роману *Власници бивше среће* приказ друштвено-историјских околности на простору Косова и Метохије представља контекст за наративе о ликовима чија је судбина везана за тај простор – лик писца, Светолика Даниловића и његовог деде Атанаска Даниловића. У роману *Мелихај из Глој* слика друштвено-историјских околности на истом простору дата је као контекст за наратив о забрањеној љубави између Србина Станка Докића и Албанке Мелихат Бикај, а у роману *Краљица забаве* као контекст за унутрашњу причу из овог романа, која је предочена посредством уметнутог текста старог рукописа, а која прати љубавну авантуру управника Дома здравља у Пећи из периода пред Други светски рат Бошка Поповића са супругом председника Градског поглаварства Катарином Бегић.

Изванестетски цитати који припадају подтексту преузетом из новинског дискурса, а који су посебно карактеристични за прва три романа овог писца, врло су функционални унутар ширих структура у које су уклопљени. У романима *Краљица забаве* и *Фајронџ у Грџеићу* овакви цитати на асоцијативан начин кореспондирају са текстом наратива који их окружује. Наиме, ситуације дочаране у оваквим цитатима или коментари који испуњавају њихов садржај обично служе томе да потврде животно искуство неког од јунака из романа, или пак неку црту његовог карактера. На тај начин представљена стварност у наративима стављена је у шири контекст општег људског искуства и суштинских одлика човекове природе. Поступци јунака и њихове животне судбине за читаоца постају разумљивије због тога што може да их упореди са сликом универзалног искуства. Стога овакви цитати продубљују семантичку димензију оних мотива са којима успостављају асоцијативан однос.

Будући да су изванестетски цитати преузети из новинског дискурса на другачији начин уклопљени у структуру романа *Власници бивше среће*, њихова функција добија другачије обележје. Наиме, у овој књижевноуметничкој структури поменути цитати слободно су везани за околни текст без кореспонденције на нивоу тематског садржаја. С обзиром на то да је овај роман у целини обликован према моделу мозаичне композиције, овакав поступак увођења цитатне грађе можемо третирати као део шире поетике овог романа.

Датим цитатима само се појачава фрагментарност као основно начело у конституисању слике света. Данило Николић у својој експлицитној поетици, како смо видели, истиче овакав свој поступак као израз намере да, захваљујући фрагменту, уверљивије дочара живот савременог света. Поступак фрагментације приближава Данила Николића поетици постмодернизма, будући да постмодернисти сматрају да је „фрагментација и у савременом животу и у савременој уметности процес који човјека ослобађа од тираније тоталитарности“ (Lešić 2008: 416).

Изванестетске цитате са филозофском садржином Данило Николић користи као део поступка карактеризације јунака, будући да се посредством ових цитата, којима ликови илуструју неке своје тврдње, обликује њихов духовни портрет. Тако, рецимо, будући да је у структури лика Светолика Даниловића из романа *Власници бивше среће* посебно наглашен аспект његових идеја које конституишу његов поглед на свет и његово поимање смисла човековог живота, врло често такве идеје овај лик потврђује цитатима, поред тога што их и на оригиналан начин изражава. Његова животна филозофија, испуњена својеврсним разочарењем у човекове могућности и смисао човековог живота, проистиче из Светоликовог односа према својој животној судбини коју није успео да усмери према сопственим потенцијалима и хтећима.

Ликови у Николићевим романима илуструју своје ставове и посредством парафраза. Такав је случај са ликом Александра Хаџи Милентијевића из романа *Коректор*. У структури његовог лика доминантно место заузима његов критички однос према духу савременог доба. Своја запажања он износи кроз разговоре са ликом писца, парафразирајући често и туђа мишљења. У структури романа *Коректор* налазимо парафразе текстова бројних мислилаца, писаца и новинара: Часлава Милоша, Ериха Фрома, Симе Матавуља, Јефта Дедијера, неименованог аутора новинског текста из *Полишке*, Томаса Вулфа, Малтуса, Ратка Божовића, неименованог аутора једног новинског чланка, неименованог психолога који пише у *Ениџмајској ревији*. Захваљујући овим парафразама животна филозофија овог лика постала је умногоме развијенија и пластичнија.

Будући да се у романима *Власници бивше среће*, *Краљица забаве*, *Коректор* и *Сјисак будућих њокојника* јавља лик писца, посредством аутоцитата у овим романима употпуњује се одређени аутобиографски материјал који је Данило Николић користио као грађу за обликовање оних наратива који су везани за лик писца. Аутоцитати у поменутих романима обично су део разговора који лик писца води са неким другим ликом, или се могу наћи у виду засебног поглавља. Дочарани свет тих романа на тај начин постаје рељефнији, а сам лик писца добија на својој аутентичности. Овакав поступак могли бисмо повезати са поетиком постмодернизма:

„Као што конструише стварност, постмодернистички роман конструише и субјект, па често прибјегава елементима који би се традиционално назвали аутобиографским, али који су овдје у функцији изградње субјекта који у писању доводи себе до постојања. Једном кад су укључени у роман, аутобиографски или мемоарски елементи мијењају статус и изједначавају се са свим другим елементима који чине роман: оно што је у животу био истинити догађај постаје једнако фикционалан као и све друго у роману“ (Lešić 2008: 423).

Посредством цитата Данило Николић допуњује значењску димензију романа у целини стављајући цитат на пролошку позицију. Одређеним коментаром или стиховима на почетку романа чини то да једна пролошка мисао заокружује оно значење које произилази из целокупне структуре романа. Такав је случај са цитатом који се налази на самом почетку романа *Власници бивше среће*. Наиме, у исечку из новина дата је вест о некадашњем пливачком шампиону који уручује медаље, при чему га нико не препознаје, а као поента унутар текста истакнута је мисао: Тако пролази слава овога света. Наиме, мишљу о пролазности људског живота заокружује се онај духовни стожер на коме је утемељена семантичка структура романа у целини, а она у себи обухвата носталгију према прошлости и свест о човековом животу који је део једног општег кружења у природи. На сличан начин, у формирању значењске структуре романа *Мелихат из Глој* важно место заузима цитат који има пролошки статус. Реч је о стиховима Милана Ракића, у којима је дочарана мисао о тајанствености покретачких нагона у природи. Датом идејом из поменутих стихова писац настоји да објасни тајанствену снагу љубави између Мелихат и Станка, коју не може да обузда ни свест о одређеном друштвено-историјском контексту окренутом против те љубави.

ЗАКЉУЧАК

На основу дате анализе закључујемо да писац Данило Николић поступак цитирања и остваривања интертекстуалних релација у ширем смислу примењује врло промишљено и захваљујући њему постиже оригиналност којој не смета присуство туђег говора у тексту. Напротив, оно га само обогаћује, употпуњује и чини уверљивијим. Будући да су поједини наративи из његових романа добили шири контекст посредством одређеног цитатног материјала историјске садржине, као и да су ликови изразили своје ставове позивајући се на идеје мислилаца унете кроз цитате, или да су исечци из новина потврдили неко животно искуство дочарано одређеним наративним сегментом, можемо утврдити да је Данило Николић приступао цитатима као својеврсној грађи за обликовање властитих аутентичних књижевноуметничких структура.

Чак и када су цитати у његовим романима слободни у односу на тематски садржај наративне структуре, какав је случај у роману *Власници бивше среће*, таквим поступком наглашава се феномен фрагментације, којим је иначе обележена композиција Николићевих романа, а њиме се, посредно, дочарава слика савременог света.

Захваљујући интертекстуалности, романи Данила Николића постали су богатији у погледу говорних инстанци и перспектива из којих се посматра стварност. Богатство различитих гласова и различитих тачки гледишта чини ову прозу изразито динамичним системом, будући да овде немамо само један ауторитарни глас свезнајућег приповедача, већ смо уочили више уопредних гласова, који су углавном хијерархијски организовани. На тај начин су поједини мотивски сегменти у роману проширили своје семантичке могућности и добили на уверљивости, а посредством њих, и структура значења романа у целини је постала раскошнија.

На основу добијених резултата истраживања, можемо да констатујемо да је цитатност у романескној прози Данила Николића постигла свој прави ефекат будући да је „*циитијиносѝ* у умјетничком тексту естетски значајна само утолико уколико је 'туђа ријеч' интегрисана у његову структуру, пошто умјетнички текст – без обзира на свој иманентни дијалогизам – тежи да на сваки начин осигура своју властиту кохерентност“ (Lešić 2008: 86). Својство интертекстуалности омогућило је романима Данила Николића да успоставе ланац дијалога са туђим текстовима на један стваралачки начин, зато што кроз ту комуникацију они успевају да оформе аутентичне књижевноуметничке структуре, чиме се потврђује оправданост и смисленост овог стваралачког поступка. Дакле, дати поступак увођења властитог текста у интертекстуални однос можемо третирати као један од поступака „очуђења“, који ову прозу чини оригиналном, необичном и неубичајеном за рецепцију читаоца навикнутог на традиционалну литературу.

Уочавање интертекстуалних веза током испитивања романа Данила Николића омогућило нам је и то да поетику романа овог српског писца, једним својим делом, можемо повезати са поетиком постмодернизма, за коју је изразито карактеристичан феномен интертекстуалности:

„За разлику од модернистичке идеје да је књижевни текст монолошки говор, у којем се очитује јединствена природа говорног субјекта, постмодернисти истичу његов дијалошки и интертекстуални карактер. Књижевно дјело се више не конституише као аутономна, затворена структура, већ се формулише као својеврстан 'одговор' на друга дјела, а често и на изазове савремене културе“ (Lešić 2008: 424).

Наиме, иако на основу наглашеног својства интертекстуалности уочавамо додирну тачку са поетиком постмодернизма, не смемо занемарити

чињеницу да је Данило Николић своју прозу, пре свега, градио на основама традиционалне литературе, а само ју је одређеним елементима модерног надограђивао, и то тако да су те опречне могућности могле да стоје једна поред друге у међусобном сагласју и хармонији:

„Он је, у то нема сумње, више него иједан његов савременик са наших простора, нарочито у романима, успио да срећно споји модерно и традиционално, да до те мјере избрише њихове међусобне разлике да их љубитељи лијепе књижевности готово не примјећују, без обзира на њихову наклоност једном или другом начину књижевног исказа“ (Миловић 1999: 637).

На крају рада, дошли смо, дакле, до тезе коју смо изнели на његовом почетку и којом смо настојали да укажемо на складан спој између онога што је део традиције и онога што припада модерним тенденцијама, а што је романескни опус Данила Николића тако слободно и смело пригрлио у себи.

ИЗВОРИ

- Николић 2005: Данило Николић. *Власници дивље среће*. Београд: Политика: Народна књига.
- Николић 2002: Данило Николић. *Јесења свила*. Београд: Народна књига: Алфа.
- Николић 2009: Данило Николић. *Коректор*. Београд: Завод за уџбенике.
- Николић 2004: Данило Николић. *Краљица забаве*. Београд: Политика: Народна књига.
- Николић 2005: Данило Николић. *Мелихај из Глој*. Београд: Народна књига: Алфа.
- Николић 2005: Данило Николић. *Прах за ђолају*. Београд: Народна књига: Алфа.
- Николић 2012: Данило Николић. *Сјисак будућих ђокојника*. Београд: Српска књижевна задруга.
- Николић 2002: Данило Николић. *Фајронџ у Грџеиџу*. Београд: Народна књига: Алфа.
- Николић 2000: Данило Николић. *Фотокерамика јосиодина Цебаловића*. Београд: Филип Вишњић.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Lešić 2008: Zdenko Lešić. *Teorija književnosti*. Beograd: Službeni glasnik.
- Микић 2000: Радивоје Микић 2000. „Прича и облик – поглед на романи Данила Николића“. *Савремена српска проза* (број 12/2000). Зборник радова. Ур. Верољуб Вукашиновић. Трстеник: Народна библиотека „Јефимија“: Културно-просветна заједница, 19-24.
- Mikić 2004: Mikić, Radivoje. Tamno jezgro života. *Večerne novosti*, 2. oktobar 2004. <www.novosti.rs/vesti/kultura.71.html:162330-Tamno-jezgro-zivota>. [16. maj 2014.]

Миловић 1999: Момир С. Миловић. „Мајсторство приповиједачког дара“. *Сиварање*, LIV, 6/8, 636-640.

Oraić-Tolić 1990: Dubravka Oraić-Tolić. *Teorija citatnosti*. Zagreb: Grafički zavod Hrvatske.

Šklovski 1991: Viktor Šklovski. „Umetnost kao postupak“. *Teorijska misao o književnosti*. Priredio Petar Milosavljević. Novi Sad: Svetovi, 445-454.

Jelena D. BULAJIĆ

THE PHENOMENON OF CITATION AND OTHER FORMS
OF INTERTEXTUALITY IN THE NOVELS OF DANILO NIKOLIĆ

SUMMARY

In this work we examined the phenomenon of citation and other forms of intertextuality in the novels of Danilo Nikolić. The research has shown that this contemporary Serbian writer consistently achieves intertextual relationships in his works, in various ways, which makes the process prominent in the poetics of his novels. We noticed that the phenomenon of citation is not equally characteristic of all the novels the writer wrote, but is especially emphasized in the first three novels (*The Owners of Former Happiness*, *The Queen of Fun* and *The Ending in Grgeteg*) because in these novels, the citations are separated from the main text, in both graphical and spatial sense, while in other novels they are represented to a lesser degree and are mainly located within the primary text. Considering the type of subtext which they were taken from, we concluded that the interliterary quotations have been inserted into the structure of Nikolić's novels, as well as self-citations and non-aesthetic quotations. Apart from the quotations, we also encountered other forms of intertextual relations in the novels of Danilo Nikolić, in which we did not see any matching, that is to say equivalence between his own and other texts, and the intertextual contact is achieved in other ways. That led to us discovering the allusion, reminiscence, the comment and the paraphrase of someone else's text. The analysis has shown that these forms of intertextuality largely appear in two latest novels this author wrote, *The Corrector* and *The List of the Future Deceased*, while they only scarcely appear within several of his other novels. Based on the given results, we could conclude that Danilo Nikolić, in his novels, accomplishes the dialogue with foreign texts in a creative way, because through the given communication, he manages to achieve authentic literary artistic structures.

Keywords: novel, structure, text, creative process, intertextuality, quotation, allusion, reminiscence, comment, paraphrase.

УДК 336.71(497.11)“1913/1934”(093.2)

Оригинални научни рад

Иван М. БЕЦИЋ*

Институт за српску културу – Приштина / Лепосавић

СРПСКА ТРГОВАЧКА БАНКА

А. Д. СКОПЉЕ**

Айсѝраќѝ: Настали првенствено из националних интереса, са ослобођењем Старе Србије, црквени новчани фондови прерасли су у новчане заводе на акционарској основи, а дошло је и до оснивања нових банака. Српска трговачка банка настала је са циљем да пласира капитал финансијски јаким лесковачких породица у млинску индустрију у Скопљу. Обнављањем рада након Првог светског рата, челни људи Српске трговачке банке, породица Јанковић, користила је новчана средства за улагање у сопствену фирму у Београду и давање кредита комитентима првенствено на поверење. Овакво пословање имало је за последицу велике губитке који су скривани од акционара. У раду су, првенствено на основу архивске грађе и релевантне литературе, анализирани: начин на који је Српска трговачка банка ушла у финансијску дубиозу, покушај да се изврши њен повратак у активно стање и разлози због којих није покренут поступак њене ликвидације.

Кључне речи: Српска трговачка банка, Аутоматски млин, Љуба Јанковић, Сотир К. Илић, Светозар Илић, ликвидација.

После неколико векова опадања, привредни значај Скопља је у XIX веку почео да расте. Град се налазио на солунско-босанском друму којим су пролазили каравани и поштоноше, а био је и у живим у трговинским везама са Солуном. Међутим, аустроугарска окупација Босне и Херцеговине одлуком Берлинског конгреса, пресекла је интензивну робну размену са овом,

* научни сарадник, becic89@gmail.com

** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (ев. бр. 178028) који је одобрило и финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

званично и даље покрајином Османског царства, што је довело не само до застоја у привредном развоју, већ и до његовог пада. Уз то, када је солунска пруга преко Скопља повезана са српском, Скопље је било упућено на Солун, коме је постало потчињено у трговинском смислу. Скопски трговци снабдевали су се колонијалном и другом робом у Солуну, иако је она на том путу пролазила кроз Скопље. Ипак, када је 1875. године постало средиште Косовског вилајета, Скопље, које је на крају XIX века имало 4.474 куће са 32.000 становника, успело је да се наметне као најважнији трговински центар у Старој Србији, јачи и од Призрена (Костић 1922: 24-25).

Јачање трговинског значаја Скопља није значило и јачање српског градског становништва, већ напротив, његово слабљење. Трговина је у последње две деценије XIX века прешла у руке Цинцара, Јевреја и Турака, тако да је економско пропадање српског градског становништва угрозило и српске националне интересе. Ситуација је била погоршана делатношћу бугарског егзархата, јер његово дејство није било управљено само ка верско-политичким циљевима, већ и ка економским, пошто је доводило српски живаљ у материјалну зависност од егзархата и његових људи. Резултат таквих околности било је масовно исељавање Срба из Старе Србије, чији је број, према писму председника српске владе др Владана Ђорђевића упућеног Стојану Новаковићу 1899. године, износило 60.000 људи за последње две деценије (Vojvodić 2006: 80).

Да би олакшала положај српског становништва, српска влада покушала је да од Порте добије овлашћење за рад српских финансијских установа. У ту сврху поверила је 1897. године суму од 500.000 динара Београдској задрузи са задатком да у Скопљу и Битољу оснује српске новчане заводе са капиталом од 80.000 до 100.000 динара (3.340–4.170 турских лира) (ур. Митровић 1994: 308). До реализације ове замисли није дошло, пошто Порта није одобрила захтев српске владе. Нови покушај побољшања економског положаја српских трговаца учињен је 1899. године, када су службени кругови српске владе покушали да у Скопљу отворе једно српско трговачко друштво. Овај покушај осујећен је у самом почетку, будући да је његов иницијатор Тома Јовановић убијен (Беџић 2013: 848).

Повољан кредит у Солуну није могао да се добије, пошто су велике стране банке кредитирале готово искључиво солунске трговце и комисионаре. Срби су могли да добију кредит само на ломбард робе смештене у магацинима Иштире у Солуну или уз јемство солунских посредника. Тако су функцију кредитора у унутрашњости вршиле поједине сарафске радње које су у основи биле мењачнице. Као кредитори јављали су се рентијери, чит-луксахибије, трговци, имућни људи, а задуживање код Јањеваца, уз камату од 60 и више процената, константно је погоршавало положај Срба (*Цариградски гласник* 1904: 1).

Зато је оснивање новчаних завода са српским капиталом, чији би циљ био економско јачање српског трговачког и занатског слоја у граду, односно помагања сељацима да не остану без земље, било неопходно. Међутим, оснивање новчаних завода било је отежано и тиме што је захтевало велике материјалне издатке, јер је било неопходно специјално одобрење султана, а носило је у себи и бојазан да би турске власти могле једној таквој установи приписати политички карактер, те конфисковати имовину, а његове осниваче лишити слободе. Решење је пронађено у извесној аутономији православне цркве и у томе што је била под заштитом извесних пријатељских конзулата. Да би се избегло сумњичење турских власти приступило се оснивању установа које су имале карактер црквених фондова.

Црквени фондови почели су да ничу у: Призрену, Пећи, Урошевцу, Приштини, а у Скопљу је 1908. године основан *Фонд Цркве Свештој Синаса*, чији је циљ био помагање мањим позајмицама сељака из Скопске Црне Горе и оних које су турске власти прогањале. Капитал фонда био је веома мали и износио је 81.000 гроша, па је врло често преко фонда новац позајмљиван од угледних људи, чак и од српског митрополита у Скопљу (Гавриловић 1931: 15).

По ослобођењу Старе Србије 1913. године, црквени фондови прерасли су у новчане заводе, а приступило се и оснивању нових, саобразно српском закону о акционарским друштвима. У години када су основани, новчани заводи били су у могућности да изврше унутрашњу организацију, док је у наредној, када је требало да приступе озбиљнијем пословању, избио рат, што је као последицу мораторијума на отплату зајмова довело до прекида у пословању готово свих финансијских установа.

Једна од ретких новооснованих банака одмах по ослобођењу Старе Србије била је Српска трговачка банка, чија је правила министар народне привреде Краљевине Србије потврдио 25. јула 1913. године. Припадала је некој групи банака чији су оснивачи били из преткумановске Србије, попут Српског трговачког друштва А. Д. Београд, Хвосновске банке и Извозно-прометне банке (Чемерикић 1937: 722). Основни капитал Трговачке банке износио је 250.000 динара у сребру, а био је подељен у 500 акција од по 500 динара. Српска трговачка банка добила је право да врши све финансијске, трговачке, комисионарске, индустријске и предузимачке послове. Трајање новчаног завода предвиђено је на 100 година, а њени представници били су Љуба М. Јанковић и Прока Калајџић. Прва редовна скупштина акционара одржана је 23. фебруара 1914. године (*Српске новине* 1914: 8).

Српска трговачка банка није основана на начин на који су основани новчани заводи северно од Качаника, што је значило са учешћем већег броја акционара трговачког или индустријског слоја, него уз главно учешће једне лесковачке имућне породице и њихових ближих рођака и пријатеља.

Задатак ове банке није било кредитирање трговаца или занатлија, већ да она сама води трговачке и индустријске послове (Чемерикић 1937: 720). Највећи број акција имала је породица Јанковић, чији је представник Љуба Јанковић, управљао Трговачком банком (Трајковић 1967: 168).¹ Озбиљнији рад Трговачке банке био је онемогућен избијањем Првог светског рата. Највећи сукоб у дотадашњој историји људске цивилизације оставио је разорне последице по све гране привреде, а тиме и по банкарство. Осим страдања, пљачке и уништавања имовине у рату, додатни проблем за обнову рада новчаних завода непосредно по ослобођењу биле су несређене новчане прилике (чак пет валута у оптицају), огромна несташница новца, велике потребе за обнову и изградњу. У таквим околностима појавиле су се велике могућности за спекулацију, што је био врло незгодан посао за новчане заводе, посебно за оне са невеликим капиталом, а управо су такви били на читавом подручју Старе Србије.

Послератна инфлација обезвредила је капитале банака, чиме су они постали недовољни за наставак озбиљнијег рада, а како је *Уредба о њравној ликвидацији сџања сџвореној райџом*, која је решила највећи део питања створених у Великом рату, донета половином 1920. године, тек од тог тренутка могло се приступити раду банака (*Службене новине* 1920: 2–6). Из тих разлога су новчани заводи током 1919. године приступили унутрашњем сређивању послова, а уколико су се и бавили неким пословима, они су првенствено били из области трговине и грађевинарства. Тако је и Српска трговачка банка своје пословање усредредила искључиво на трговину и индустрију, што јој је омогућило да у потпуности развије своје трговачке делатности, првенствено преко Аутоматског млина који је био у њеном поседу (Гавриловић 1933: 153). Овакав вид пословања сасвим је разумљив, будући да је инфлација свакодневно смањивала вредност домаће валуте, чиме је роба поскупљивала, што је омогућавало знатно веће профите него да су се новчани заводи бавили чисто банкарским пословима.

Прилике за пословање у Старој Србији одмах по ослобођењу биле су повољније него на северу источног дела државе, јер је железнички саобраћај Скопља са Солуном и Скопља са Косовском Митровицом успостављен за кратко време. Скопље је тиме постало центар не само за снабдевање јужног, него и северног и западног дела Србије ка Нишу, Митровици и Рашки. И сама престоница највећим делом снабдевала се преко Скопља, што је омогућило да некадашња турска касаба почне да добија изглед привредног центра (Гавриловић 1933: 153). Одмах по ослобођењу 1913. године Скопље је имало 43.847 становника, док је 1921. године скопска општина бројала

1 Љуба Јанковић био је син Михајла Јанковића Инајета, који се може сматрати једним од пионира лесковачке текстилне индустрије. Иза себе оставио је шест синова и три кћери, међу којима и Љубу.

40.666 становника (Чемерикић 1937: 816; Дефиницијни резултати пописа 1932: 112). Град је растао иако је приметан пад броја становника у односу на период пре Великог рата. Разлози за то налазили су се у страдању које је и овај део Краљевине Србије доживео током светског рата, али и у делимичном исељавању Турака, који нису желели да живе у држави која је била већински настањена хришћанским становништвом.

Први послератни збор акционара Трговачке банке одржан је 15. априла 1920. године, на коме је донета одлука о повећању основног капитала на 2 милиона динара. Управа је замислила да се повећање главнице изврши пуштањем на упис акција које би биле подељене у три кола. Прво коло чиниле су већ уплаћене акције у висини од 250.000 динара, друго коло било би у висини од 750.000 динара, а треће од милион динара. Према устаљеном обрасцу и реалним сагледавањем стања, министар трговине и индустрије одобрио је повећање главнице на милион динара, а да се по целокупној уплати основног капитала може извршити његово накнадно повећање.²

У смислу решења издатог од Министарства трговине и индустрије, Трговачка банка кориговала је своја правила, али није одустала од значајнијег повећања свог основног капитала. Већ 8. маја 1920. године, новим правилима предвиђено је повећање главнице на 3 милиона динара, које би било подељено у 4.000 акција. Прво и друго коло акција носило је номиналу од 500 динара и чинило је укупно 2.000 акција у вредности од милион динара, док је за треће коло предвиђено да га чине 2.000 акција по 1.000 динара. Потпуна уплата извршила би се у временском оквиру од две године, месечним приливом од 50 динара по акцији, с тим да су стари акционари имали право првенства при упису акција. Током периода уплате, акције су гласиле поименице на уплатиоца, док су по завршетку уписа гласиле на доносиоца.

Управни одбор Трговачке банке чинило је пет чланова, са мандатом од пет година, док је Надзорни одбор бројао три члана, са истом дужином мандата. Постигнута добит поделила би се према следећем односу: 10% уплаћивало би се у резервни фонд, док он не достигне петину главнице, 4% исплаћивало би се члановима Управног одбора на име тангијеме, 2% члановима Надзорног одбора, а 4% банчином особљу. Остатак од 80% био би стављен на располагање збору акционара. Оснивачи Српске трговачке банке били су: Љуба М. Јанковић, Свет. М. Илић, Тодор Л. Лазаревић, Душан М. Миљковић, Михајло К. Илић, Прока Калајџић, Душан С. Ђорђевић, Ђорђе Џакић, Ђока Врањкић и Аранђел Станковић.³ Осим представника породица Јанковић и Илић, у првом послератном Управном одбору Српске трговачке

2 Архив Југославије, фонд 65, Министарство трговине и индустрије Краљевине Југославије, фасцикла 1403, архивска јединица 2387, у даљем тексту АЈ, 65-1403-2387, Одобрење министра трговине и индустрије Српској трговачкој банци од 5. маја 1920.

3 АЈ, 65-1403-2387, Правила Српске трговачке банке од 8. маја 1920.

банке налазио се и Ђока Ј. Врањкић, индустријалац и представник још једне финансијски веома моћне лесковачке породице. Био је члан управе Лесковачке централне банке и Лесковачке кредитне банке, као и председник Управног одбора *Лесковачкој електричној друштва*. Са братом Костом налазио се у кругу личности које су давале тон збивањима у међуратном Лесковцу (Бецић 2002: 141).

Према речима управе, како је велики број акционара, поготово крупних, био са седиштем ван Скопља, на ванредном збору акционара одржаном 5. септембра 1920. године, промењен је члан 2. Правила, у смислу да је банчино седиште пребачено у Београд, а уред у Скопљу постао је филијала за Јужну Србију. Скопској филијали дозвољено је да, по одобрењу централе, отвара подфилијале по целој Јужној Србији, с тим да је филијала у Скопљу имала свој одбор и била централа за предвиђене подфилијале.⁴ Измена Правила није наишла на одобрење дела акционара, тако да је за многе од њих уред у Скопљу и даље био седиште Трговачке банке.

Најзначајнији акционари из Скопља били су: Атанас и Лазар Ђорђевић, Димитрије М. Јанковић, Аранђел Станковић, Стеван Паркачевић, Влада Ристић, Александар Лекић, Живка А. Лекић, Ружица А. Лекић, Милија Јанковић, Риста Стојановић, Васа Стојановић, Усеин Русен, Милош Рафајловић, Тома Поповић, Сергије Крижановски, Михајло М. Јанковић, Бора Миловановић, Јован Голоћевац, Драгутин Стојановић, Јефта Гавриловић, Гаврила Паруновић и Вукаш Ф. Васекић. Из Београда су били: Воја М. Јанковић, Нисим Езра - Скопље, Драгољуб Миловановић, Михајло Милић, Богољуб Радетић, Љуба Јанковић, Владимир Хаџи Илић, Андрија Савић, Тодор Лазаревић, Ивана Љ. Јанковић, Сотир К. Илић, Гана С. Илић, Таса Неранџић, Видоје Мишовић, Душан Прикић, Душан Љ. Николић, Живојин Љ. Николић, Милодраг Стефановић, Светозар Грубановић, Милан Јовић и Озрен Карамати. Из Лесковца су били: Јулијана М. Јанковић, Михајло Јанковић, Јевресима М. Јанковић, Александар Јанковић, Милан К. Илић, Наталија М. Илић и Костадина М. Илић. Из Власотинца је био Петар Јовић, док се његов суграђанин Криста Ј. Прикић преселио у Београд (Бецић 2016: 170; Здравковић 2016: 184),⁵ као и Коста Палигорић из Крагујевца, а из Параћина се Светозар Илић преселио се у Скопље, као и Нисим Езра из Београда.⁶

4 АЈ, 65-1403-2387, Измене и допуне правила Српске трговачке банке од 5. септембра 1920.

5 Оба Власотинчана су имала искуства са радом новчаних завода. Криста Прикић био је члан породице која је имала акције и учествовала у раду Власотиначке трговачке банке, док је Петар Јовић био члан Управног одбора Власотиначке задруге.

6 АЈ, 65-1403-2387, Списак пријављених акционара Српске трговачке банке за Пети редовни збор акционара одржан 4. марта 1923. и Шести редовни збор акционара одржан 11. маја 1924.

Из наведеног је очито да се радило о новчаном заводу чији су акционари били Срби, са по једним Јеврејином (Нисим Езра), Цинцаром (Озрен Карамати) и Турчином (Усеин Русен). Разлог што су акције уписиване на име деце и супруга треба тражити у важећем Закону о акционарским друштвима који је предвиђао да свака акција доноси право на три гласа, али је ограничавала број гласова на десет по особи (*Трговачки законик* 1914: CCVI). На овај начин, акционари са већим бројем акција остваривали су већи број гласова и тиме имали изразитији утицај у новчаном заводу. Овакав начин уписивања акција трајао је до 1930. године, када је *Законом о измени Закона о акционарским друштвима* предвидео да свака појединачна акција доноси право на један глас (*Службене новине* 1930: 50). Чак и са формалним уписивањем акција на имена чланова своје породице, акције за збор депоновало је свега 28 акционара, што јасно говори због чега је акција имала високу номиналну вредност од 1.000 динара, као и о карактеру новчаног завода. Српска трговачка банка била је новчани завод неколико породица јаких привредника, који су преко ње остваривали своје привредне интересе.

Како је главница Трговачке банке до краја 1920. године, барем према званичним књигама, била увећана на 3 милиона, до краја 1922. године, она је повећана на 6 милиона динара. Димитрије Јанковић предложио је повећање главнице на 10 милиона динара, будући да је највећи део банчног капитала био пласиран у Цинкарну у Цељу, Млекарску А.Д. у Београду, Викторију А.Д. у Београду итд. Уз то, послови су изискивали већи обртни капитал, а посебно се то односило на банчин млин, јер је храна константно поскупљивала. Извозници и индустријска предузећа, комитенти Трговачке банке, потраживали су веће кредите, што је Трговачка банка успевала да удовољи, али уз велике напоре. Међутим, његов предлог наишао је на јаку опозицију. Воја Јанковић истакао је да је у држави у том тренутку тешка финансијска ситуација, која не даје могућност за добро пословање и да повећање главнице треба одложити. Са овом констатацијом сложио се и председник Управног одбора Светозар Илић, напомињући да је услед велике оскудице новца и ниске вредности хартија од вредности на тржишту, повећање основног капитала носило велики ризик. Влада Илић сматрао је да је повећање капитала неопходно, али да се томе не треба приступити уколико капитал за повећање није обезбеђен, па је подржао предлог за одлагање повећања главнице.⁷

Опрезност највећег броја акционара била је разумљива, будући да је у Краљевини СХС почетком 1923. године дошло до кризе кредита,

7 АЈ, 65-1403-2387, Записник са Петог редовног збора акционара Српске трговачке банке од 4. марта 1923.

рестрикцијом истих од стране Народне банке и повлачењем великих сума новца иностраних банака. Менични и ломбардни зајмови септембра 1922. године достигли су рекордни износ од 1.526 милиона динара и доспели до крајње границе банчиних законских средстава. Зато је Народна банка била принуђена да обустави давање нових кредита по есконту и да све кредите од 1. јануара 1923. године поново смањи за 10%, а да есконтовање меница по одобреним зајмовима продужи и даље у новим границама (Бецић 2012: 490). Оскудица новца повећавала је његову вредност и налагала улагање у краткорочне послове који су доносили велику тренутну добит. То је акционар Михајло Јанковић јасно истакао на збору напоменувши „да у оскудици новца сам новац вуче највећу ренту и зато неће бити превише заинтересованих за куповину акција“.⁸

Рестрикција новчаних средстава на тржишту захтевала је смањење трошкова. Светозар Илић предложио је да се режија у млинском предузећу смањи на најнеопходнији ниво и то тако што би се број запослених смањио на неопходан ниво, а радници који би остали били би адекватно награђени. Да би се избегла свака врста конкуренције било је неопходно да се обрати пажња на квалитет брашна, док би се репрезентација смањила на тај начин што би фијакер, којим се банка служила, био укинут.⁹ Ради додатне сигурности у пословању, Трговачка банка имала је и посебан стални резервни фонд од 100.000 динара. Најзначајније банчино предузеће био је управо Аутоматски млин, чија је вредност у књигама 1922. године вођена са 3.167.546,75 динара. У овој години Трговачка банка забележила је чисту добит од 472.771,78 динара, што јој је омогућило да подели акционарима 360.000 динара на име дивиденде (12%).¹⁰

Осим повећања главнице на шест милиона динара, нова *Правила Српске трговачке банке* предвиђала су да она обавља:

- банкарске и мењачке послове;
- есконтовање и реесконтовање меница и других тражбина;
- давање зајмова на робу, прима на смештај и издаје варенте на месту;
- давање зајмова и кредита на залог и по текућим рачунима, на хартије од вредности, драгоцености, хипотеке и друге сигурне залог свих врста;
- прима новац на штедњу;
- купује, продаје и исплаћује чекове и бонове;
- посредује у куповинама, закупима и продајама свих врста;

8 АЈ, 65-1403-2387, Записник са Петог редовног збора акционара Српске трговачке банке од 4. марта 1923.

9 АЈ, 65-1403-2387, Записник са Петог редовног збора акционара Српске трговачке банке од 4. марта 1923.

10 АЈ, 65-1403-2387, Извештај Управног одбора поднет скупштини акционара на Петом редовном збору акционара Српске трговачке банке одржаном 4. марта 1923.

- врши наплате и исплате; посредује у емисији зајмова, у оснивању, разграничавању, потпомагању и извршењу кредитних, трговинских, грађевинских и индустријских предузећа и установа;

- врши агентурско, комисионерско и транспортне послове, као и увозничко и извозничке послове (*Правила 1922: 5-6*).

Почетком 1923. године Трговачка банка је приступила подизању модерног млина у Куманову и коришћењу банчиног имања у близини Скопља за подизање хидроцентрале, која би првенствено служила за потребе индустријских предузећа, као и банчиног млина у Скопљу. Циљ улагања био је да Скопље, осим географског центра Јужне Србије, постане и једно од јаким индустријских места у Краљевини СХС. За потребе млина у Куманову купљен је сав неопходан грађевински материјал за стамбену зграду, магацин, као и машине за млин. Новчана средства за изградњу хидроцентралу управа је покушала да обезбеди зајмом, јер није желела да потпуним пласирањем капитала онемогући банкарске активности. Међутим, ратом поремећене финансијске, трговачке и економске прилике не само да нису биле консолидоване, већ су се и погоршале свеопштом кризом кредита, тако да је и управа била принуђена да опрезније приступа при инвестирању у ова предузећа. Есконтна политика Народне банке за Српску трговачку банку значила је смањење кредита са 1.350.000 динара на 592.000 реесконтованих меница, чиме је Трговачка банка остала без знатног дела средстава за пословање.¹¹

Стабилност Трговачке банке додатно је уздрмао је пожар у *Аушоматинском млину* 1923. године који је изазвао бојазан код поверилаца и улагача по питању солвентности Трговачке банке, па је дошло до великих повлачења штедних улога. Штета од пожара није била велика, јер је млин био осигуран, али Млин није био у могућности да ради, тако да је немогућност зараде била довољна штета сама по себи.¹² За 1923. годину по годишњем извештају приказани су чисти приходи у висини од 228.399,56 динара код филијале у Београду и 292.906,48 динара код уреда у Скопљу.¹³

Иако је Управни одбор својим извештајима приказивао успешно пословање Српске трговачке банке, оно у стварности то није било. На неправилности у пословању први је указао акционар Тришко Јанковић који се за проверу пословања Трговачке банке обратио Министарству трговине и индустрије. Како је био упознат са правом ситуацијом у Трговачкој банци, њему и акционарима у чије је име донео акције није омогућено депоновање

11 АЈ, 65-1403-2387, Извештај Управног одбора поднет скупштини акционара на Шестом редовном збору акционара Српске трговачке банке одржаном 11. маја 1924.

12 АЈ, 65-1403-2387, Извештај Управног одбора поднет скупштини акционара на Шестом редовном збору акционара Српске трговачке банке одржаном 11. маја 1924.

13 АЈ, 65-1403-2387, Рачун добитака и губитака Српске трговачке банке од 31. децембра 1923.

истих, да би био онемогућен да присуствује збору акционара и укаже на неправилности. Трипко Јанковић је изнео да је нетачно да је главница од 6 милиона динара у потпуности уплаћена до 31. децембра 1922. године, већ да је реално износила око 2.500.000 динара, док је преостала сума допуњена тако што су повећане вредности банчиних некретнина, као и задужењем предузећа председника Управног одбора Љубе Јанковића од преко 3 милиона динара, без икакве подлоге, јер се његова фирма налазила у стечају, будући да је дуговала њујоршким банкама преко 12 милиона динара. Задуживање на страни извршено је да би се избегао увид у задуженост кредитима који нису могли бити отплаћени од стране Народне банке и осталих кредитора.¹⁴

Трипко Јанковић је истакао да су и резервни фондови исказани нетачно и да се не састоје од хартија од вредности, како је закон налагао, али да нису ни у готовини. Октобра 1922. године они су били виши за око 200.000 динара него што је то исказано у билансу. Пословање је обављано тако што се есконт вршио са веома малим обимом. Кредитирање је вршено по меницама које су се реесконттовале у Народној банци и користиле за спекулације Љубе Јанковића, који је већ дуговао Трговачкој банци 3 милиона динара без икаквог покрића. На рачуну непокретности приказана вредност воденице у селу Шишево износила је 244.515 динара, док је реална била 75.000, колико је воденица плаћена 1922. године. Права вредност Аутоматског млина била је 2.200.000 динара, док је приказана износила 3.167.546,75 динара. Рачун робе приказан је у висини од 1.163.062,20 динара, а у магацину је није било ни за 500.000 динара. У суштини, робе није ни било, већ се само књижила куповина, да би председник Управног одбора користио наведене суме за куповину, као позајмицу без камате. Роба је процењивана више него што је вредела да би се направила разлика, која је такође ишла на рачун председника Управног одбора.¹⁵

Трипко Јанковић је оптужио председника Управног одбора и да је подносио лажне записнике, издавао проблематична гарантна писма, банчине акцепте и уложне књижице и да је све то користио за своје личне потребе, не заводећи их у књигама, тако да банчине обавезе у билансу нису биле истините. На збору су могли присуствовати само чланови породице Јанковић, њихови рођаци-ујаци Сотир Илић и други, службеници и два до три акционара (Станковић 2016: 30).¹⁶ Трипко Јанковић наводи да већина чланова

14 АЈ, 65-1403-2387, Тужба Трипка Јанковића министру трговине и индустрије од 9. марта 1923.

15 АЈ, 65-1403-2387, Тужба Трипка Јанковића министру трговине и индустрије од 9. марта 1923.

16 Љуба Јанковић био је зет Косте Илића Мумдије, родоначелника по многим најбогатије породице у источном делу Краљевине Југославије. Имао је две кћери (Јевросима и Василија) и шест синова (Михајло, Петар, Благоје, Сотир, Милан и Влада), међу којима је најмлађи, Влада Илић, био градоначелник Београда од 1935. до 1939. године.

Управног и Надзорног одбора није поседовала ни једну акцију, пошто их је председник постављао и скидао по нахођењу. Уколико би се неко побунио против начина руковођења установом, била би му „напакована“ којекава подвала. Као најбољи пример за то навео је случај директора *Трговачке банке* Владе Јанковића који је извршио преглед пословања филијале у Београду, којом је тада руководио Љуба Јанковић. Исте ноћи Воја и Михаило Јанковић обили су касу централе у Скопљу, којом је руководио Влада М. Јанковић и однели 200.000 динара, депозите и портфељ, све то склонивши код Љубе Јанковића. Браћа Јанковић оптужила су директора Владу Јанковића за почињено дело и он је, као поштен човек, поднео оставку на место и положај у Управном одбору, после чега су и Трипка Јанковића отпустили, јер је као шеф рачуноводства и прокуриста сметао при извођењу недозвољених радњи.¹⁷

Трипко Јанковић је сматрао да Љуба, Димитрије, Воја и Михаило Јанковић, као и њихов рођак Сотир Илић и чиновник Влада Хаџи Илић траже повећање капитала, иако је три и по милиона главнице било само фиктивно уплаћено, управо да би се прикрило право стање у коме се Трговачка банка налазила. Неправилним је сматрао и захтев да се централа пребаци у Београд, наводећи да је у њему живело пет, шест акционара са по десет до двадесет комада акција. Изразио је озбиљну сумњу да су банчина новчана средства уложена у привредна предузећа која су се наводила у извештајима Управног одбора и због свега наведеног захтевао је инспекцију Министарства трговине и индустрије.¹⁸

На озбиљне притужбе ресорно министарство одговорило је тако што је почетком септембра у контролу послат као инспектор Радован Лајтнатовић, управник Државне хипотекарне банке у Скопљу. Након прегледа пословања инспектор Лајтнатовић приметио је да се из књига није могло видети да Трговачка банка финансира одређена предузећа, на шта је председник Управног одбора Љуба Јанковић изјавио да он и браћа вероватно поседују акције тих предузећа. Под датумом од 25. септембра 1922. године инспектор је нашао издатак од 500.000 динара за куповину нових машина за млин и поправку старих, без одлука Управног одбора о томе, нити је управа показала правдајућа документа, једино напомињући да за то треба питати бившег директора и шефа књиговодства. Упитавши доректора Владу Јанковића о томе, добио је одговор да је за ту куповину рачуне поднео председник Управног одбора и да је поменута сума лично њему исплаћена. Будући да ова трансакција није забележена у књигама, књиговођа Трипко Јанковић изјавио је да је сума у ствари фиктивна и да машине нису купљене, нити је

17 АЈ, 65-1403-2387, Тужба Трипка Јанковића министру трговине и индустрије од 9. марта 1923.

18 АЈ, 65-1403-2387, Тужба Трипка Јанковића министру трговине и индустрије од 9. марта 1923.

нешто исплаћено, већ је непостојећа трансакција служила да би се извршило фиктивно повећање банчине имовине. Констатација инспектора била је да неопходан детаљан преглед свих књига Трговачке банке и Аутоматског млина, али и саслушање свих чланова управе, јер је записника са седница Управног одбора било веома мало, или му је мало показано.¹⁹

Нови, детаљни преглед рада Трговачке банке извршио је почетком маја 1924. године Здравко Тодоровић, виши чиновник филијале Народне банке у Скопљу. Преглед је трајао пуних десет дана и према речима инспектора браћа Јанковићи су се свим силама трудила да га наведу на погрешан правац, избегавајући директне одговоре, више пута отворено обмањујући, али када су увидела да то неће успети, једноставно су се разбежала. Инспектор је испитивао књиге од краја 1921. до априла 1923. године. Утврдио је да капитал није у потпуности био уплаћен ни до марта 1923, а камоли до краја 1922. године, како се у извештајима наводило. Уплате су дуговали: Браћа Зекмановићи, трговци из Скопља у висини од 2.400 динара, Ђорђе Х. Ристић, хлебар, 4.000 динара, Матеја Марковић, хлебар, 2.000 динара, Давид Радуловић, трговац, 4.000 динара, Никола Сидић, трговац, 1.200 динара и Петар Паркачевић, трговац, 1.200 динара. За ова дуговања Сидић и Ристић изјавили су да им акције нису ни биле понуђене, односно, да су одбили упис.²⁰

Резервни фонд, према књигама, износио је 31. марта 1923. године 579.407,52, а у стварности је било само 50.600 динара. Фирма председника Управног одбора Љуба Јанковић и Комп., из Београда, дуговала је Трговачкој банци по текућем рачуну 1.225.620 динара, а филијала у Београду и Аутоматски млин у Скопљу 294.670 динара. Као покриће за ова дуговања у каси Трговачке банке налазио се само акцепт фирме Љубе Јанковића у висини од 500.000 динара, што је било веома слабо обезбеђење. Инспектор је констатовао да су привредници имали веома мало користи од ове банке, јер је новац првенствено био инвестиран у фирму Љубе Јанковића која је децембра 1922. године дуговала 2.166.500 динара, што је износило трећину капитала Трговачке банке. Преко рачуна Аутоматског млина спровођене су многе неправилности. Суму од 580.000 динара за купљену нову машинерију и оправку старих није потписао благајник, нити су постојала документа која су правдала овај издатак, а није било ни трага о томе ко је примио ову суму. Представници фирме покушали су да правдају овај издатак признаницом фирме Душан и Живојин Николић из Крушевца, али она не само да није правдала овај издатак, већ је пружала нови доказ о неправилном раду, будући да је издата 14. јула 1923. и гласила на суму од 600.000 динара. Њоме се

19 АЈ, 65-1403-2387, Извештај Радована Лајтмановића министру трговине и индустрије од 5. септембра 1923.

20 АЈ, 65-1403-2387, Извештај о прегледу Српске трговачке банке од 2. маја 1924.

чак тврдило да није примљена готовина, већ акције Српске трговачке банке, на име исплате прве рате дуга за купљени млин. Управа не само да није могла да оправда издатак, већ је дуговања плаћала њеним акцијама. Закључак инспектора био је да председник Управног одбора Љуба Јанковић несумњиво није уплатио своје акције готовим новцем, већ је то учинио преко текућег рачуна, који је отворио својој фирми и којим се обилато служио. Суму од 580.000 динара свакако је примио и руковао њоме, а када је требало исплатити купљене машине, он их је највероватније платио банчиним акцијама.²¹

Неправилност у раду нађена је и око књижења вредности Аутоматског млина, чија је вредност повећана за 300.000 динара у односу на крај 1921. године. На примедбу инспектора да се вредност непокретне имовине не може повећавати по процени, већ се у биланс мора унети по цени коштања, а да само у случају пада вредности могуће је извршити корекцију по процени, управа је одговорила да у књигама није повећана вредност млина, већ вредност робе у њему. Међутим, своје тврдње нису могли поткрепити никаквим књигама о количини робе.

Посебну сумњу инспектор је исказао према пожару у Аутоматском млину, за који је сумњао да је подметнут. Осигуравајуће друштво *Славија* исплатило је 850.000 динара на име одштете, а Воја Јанковић је признао да је ту суму наплатила филијала у Београду. Међутим, у филијалу је стигла одштета од 640.000 динара и то преко фирме Љубе Јанковића. Уз то, записници са седница Управног одбора нису вођени у укориченој књизи, већ на табацима папира, тако да се увек могло показати или не показати оно што се жели.²²

Уколико би се тражили разлози за поступке породице Јанковић, они се не би требало тражити у жељи за присвајањем новца Трговачке банке ради стицања личне материјалне добити. Пре би се могло рећи да су Јанковићи, незаконитим путем, покушали да санирају лоше пословање фирме Љуба Јанковић и Комп, која је почела да пропада са завршетком инфлаторног периода и престанка интензивних послова. Српска трговачка банка је, на тај начин, била увучена у лошу инвестициону политику и посредно постала жртва исте. Контрола у Трговачкој банци није била на довољно високом нивоу, тако да су незасити апетити за богаћењем, који су овладали током послератног времена, у суштини водили у пропаст. Овим путем, мада непосредно, пошао је изван број банака на територији Краљевине СХС и случај Трговачке банке само је један у низу (Узелац 1928: 32-33).²³

21 АЈ, 65-1403-2387, Извештај о прегледу Српске трговачке банке од 2. маја 1924.

22 АЈ, 65-1403-2387, Извештај о прегледу Српске трговачке банке од 2. маја 1924.

23 Због прекомерног инвестирања капитала страдале су: Уједињена банка из Београда, Београдска комисиона банка, Балканска банка из Загреба, Банка Ник. Бошковић и Комп. А. Д. из Београда, Славенска банка из Загреба, Хрватско славенско господарско друштво из Загреба, Банка и штедиона за Приморје са Сушака.

Збивања у Трговинској банци нису остала без последица. Дошло је до сме- не највећег дела управе, па је оснивач, породица Јанковић, била принђена да се повуче. Како су многе од њихових предузетих радњи могле бити окарактерис- ане као криминалне, нова управа, на челу са блиским сродником, Сотиром К. Илићем, нашла се у ситуацији да процесуира рођаке или да покуша да обеште- ти друге акционаре. Иако нема сачуваних докумената која експлицитно говоре о наведеном проблему, посредно би се могло закључити да се породица Илић одлучила за другу варијанту. Томе у прилог говори и чењеница да су, без обзи- ра на тежак положај Трговачке банке, Илићи почели да откупују акције од ост- алих акционара и на тај начин их обештетили. Већ на првом збору акционара где се отворено говорило о проневери банчиног капитала породице Јанковић, Илићи се јављају као власници 7.800 од депонованих 9.099 акција, односно 85,7% акција.²⁴ Већ наредне, 1925. године, Сотир, Милан и Влада Илић засту- пали су 9.420 од депонованих 10.341 акција, односно 91,09%.²⁵

Збор акционара на коме се могла очекивати бурна реакција, али и упозна- вање са начином којим би се покушали санирати губици заказана је за 26. април 1925. године (*Службене новине* 25. март 1925а: 8; 30. март 1925б: 12; 6. април 1925в: 12). На челу нове управе нашао се Сотир К. Илић, док је председник Надзорног одбора био Таса Неранџић.²⁶ Нова управа покушала је да исплати дугове старе управе. Међутим, утврђивање укупног дуга није било лако уочљи- во. Иако је критиковала рад старе управе, нова није желела да користи превише оптужујуће термине. Изнето је да је стара управа била сувише широкогруда при давању кредита, ослањајући се првенствено на лично поверење, а мање на сигурне гаранције. Чињеница да су пословне књиге вођене несавесно није могла бити заташкана, и баш из тог разлога стање у Трговачкој банци је било нејасно. Углед Трговачке банке свакако је био пољуљан, па се нова управа тру- дила да банчина потраживања обезбеди сигурним гаранцијама и зато није пре- рачунавала камату дужницима, док послове не сведе у легалне оквире. Додатне потешкоће изазивао је рад Аутоматског млина, будући да је био монтиран тек у јулу и на тај начин касно почео са радом. Послови у Млину обављани су уг- лавном за војску, али услед скока цена жита Млин је пословао са губитком, а највећег кривца у томе управа је видела у недостатку новчаних средстава, због чега се Млин није могао на време снабдети потребним количинама сировина,

24 На име Сотира и Гане Илић уписано је 2.400 акција, на име Владе 1.400, Милана 1.300, Наталије и Костадине 1.800 акција. (АЈ, 65-1403-2387, Списак пријављених акциона- ра Српске трговачке банке за Пети редовни збор акционара одржан 4. марта 1923 и Шести редовни збор акционара одржан 11. маја 1924.)

25 АЈ, 65-1403-2387, Списак присутних акционара на Седмом редовном збору акционара Српске трговачке банке одржаном 26. априла 1925.

26 АЈ, 65-1403-2387, Извештај Управног одбора поднет скупштини акционара на Седмом редовном збору акционара Српске трговачке банке одржаном 26. априла 1925.

тако да његов капацитет није могао у потпуности бити искоришћен. Како су у расход ушли и порез и провизија из претходних година, што раније није узимано у обзир, губитак за 1924. годину износио је 1.148.854,35 динара.²⁷

Табела 1. Губици Српске трговачке банке²⁸

Година	Губитак (у динарима)
1924.	1.148.854,35
1925.	1.639.237,54
1926.	1.302.670,10
1927.	769.591,30
1928.	574.557,15

Већ наредне године утврђено је да су многа банчина потраживања у време старе управе била фиктивна, а да су пронађене неправилности у књи-гама потпадале под кривичну одговорност. И током 1926. и 1927. године радило се на утврђивању правог стања, јер су обавезе према повериоцима биле праве. Додатно поражавајућу околност по банчино пословање било је то да је Трговачка банка морала је плаћати и гарантна писма, менице и уложне књижице које је стара управа издала и сматрала их обезбеђеним, а оне то нису биле. Банчини послови нису помогли да се стање среди. Почетком 1925. године Трговачка банка уговорила је испоруку око 100 вагона брашна, али је и у том послу претрпела знатан губитак. Да би га анулирали, управа је предузела све потребне мере да ипак заврше посао са позитивним резултатом, али им капацитет млина није омогућио благовремену испоруку. У послу са војском били су исте среће. Роба коју су купили није била одговарајућег квалитета, па је држава одбила да је прими и отказала уговор. Пад цене пшенице и брашна такође је кумовао неуспешном пословању.²⁹

27 АЈ, 65-1403-2387, Извештај Управног одбора поднет скупштини акционара на Седмом редовном збору акционара Српске трговачке банке одржаном 26. априла 1925.

28 АЈ, 65-1403-2387, Извештај Управног одбора поднет скупштини акционара на Седмом редовном збору акционара Српске трговачке банке одржаном 26. априла 1925; Извештај Управног одбора поднет скупштини акционара на Осмом редовном збору акционара Српске трговачке банке одржаном 5. маја 1926; Извештај Управног одбора поднет скупштини акционара на Деветом редовном збору акционара Српске трговачке банке одржаном 8. маја 1927.

29 АЈ, 65-1403-2387, Извештај Управног одбора поднет скупштини акционара на Осмом редовном збору акционара Српске трговачке банке одржаном 5. маја 1926; Извештај Управног одбора поднет скупштини акционара на Деветом редовном збору акционара Српске трговачке банке одржаном 8. маја 1927; Извештај Управног одбора поднет скупштини акционара на Десетом редовном збору акционара Српске трговачке банке одржаном 18. марта 1928; Извештај Управног одбора поднет скупштини акционара на Једанаестом редовном збору акционара Српске трговачке банке одржаном 24. априла 1929.

Табела 1. Главне позиције Српске трговачке банке
(*Jugoslavenski kompas* 1921: 363)³⁰

Година	Капитал	Зајмови	Резервни фонд	Улози на штедњу
1920.	3.000.000	2.628.996,18	133.414,45	1.654.063,22
1922.	6.000.000	3.885.342,04	532.130,35	460.988,49
1923.	6.000.000	10.807.254,82	579.407,52	2.303.315,06
1924.	6.000.000	5.046.028,90	-	1.314.977,17
1925.	6.000.000	5.221.980,62	-	877.808,57
1926.	6.000.000	6.975.618,87	-	702.144,95
1927.	6.000.000	6.869.773,56	-	704.166,22

Немогућност да се у потпуности утврди право стање у коме се налазила Српска трговачка банка усмеравала је управу ка томе да се покрене ликвидација новчаног завода, јер је на тај начин то могло бити урађено, па је затражено изјашњавање акционара о томе. Ипак, Светозар Илић сматрао је да су се прилике у банци сређивале и да је било наде да она може са успехом да послује. Предложио је да акционари уплате у готовини износ од половине основног капитала ради подмиривања штете, а да онима који то не желе, акције умање за половину номиналне вредности. Овај предлог једногласно је усвојен и *Трговачка банка* формално је наставила са радом. Жеља Светозара Илића може се тумачити његовом потребом да Аутоматски млин остане у рукама акционара, а не да буде предмет у измиривању обавеза према повериоцима, које су у том тренутку износиле 11.981.965,57 динара. У Скопљу је 1927. године пословало шеснаест банака и експозитура, као и девет млинова. Осим Српске трговачке банке, млин је поседовала и Лесковачка централна банка, али и два акционара Трговачке банке, Светозар Илић и Владимир Јанковић (*Адресар* 1928: 805-811). Како је предлог управе био одбијен и усвојена одлука о наставку рада, управа је из моралних обавеза поднела оставку, а у нови Управни одбор изабрани су Светозар Илић и Вукашин Басекић, док су чланови Надзорног одбора постали Бранислав Стефановић и Душан Прикић.³¹

Жеље акционара да сачувају Трговачку банку биле су изложене многобројним проблемима, а највећи је био тај што је ова банка пословала првенствено у млинској индустрији. Губици у 1927. и 1928. години углавном су били последица рада Аутоматског млина, јер је био малих размера, услед и даље несређеног стања. Томе би требало придодати и општу кризу послова која се у Краљевини СХС осећала од 1925. године, а у првом реду у млинској индустрији. Вишегодишња криза у млинској индустрији била је последица

30 АЈ, 65-1403-2387, Рачуни изравнања Српске трговачке банке од 1922. до 1927.

31 АЈ, 65-1403-2387, Записник са Деветог редовног збора акционара Српске трговачке банке од 8. маја 1927.

„маказа цена“ (несразмере цена индустријских и пољопривредних производа), па су бројна млинска предузећа обустављала рад у другој половини двадесетих година XX века. Управни одбор Трговачке банке кривца је видео и у недовољној царинској заштити цереалија, али и неповољном уговорном стању са суседним земљама.³²

Новчане и погонске потешкоће у Аутоматском млину нису дозвољавале успешно пословање, мада је тенденција смањења губитака приметна. Трговачка банка опстајала је само захваљујући томе што им је њихов главни поверилац, фирма Коста Илић и синови, отписивао дугове у висини банчиних губитака. Сва зарада коју је Трговачка банка остваривала ишла је за подмиривање обавеза по гарантним писмима старе управе, па је за две године дуг смањен на 8.999.831,03 динара.³³

Очито је да је Српска трговачка банка била у стању тихе ликвидације и да није угашена само захваљујући моћним породицама које су је одржавале из само њима знаних разлога. Изузев представника породице Илић, Јовић, Прикић и Јанковић, у Надзорном одбору се до смрти 1929. године налазио и Вучко Ђорђевић, бивши државни саветник.³⁴ Иначе, обично одлично обавештени Милорад Р. Гавриловић навео је да се Српска трговачка банка налазила у ликвидацији по налогу министра трговине и индустрије јер се по престанку инфлације бавила спекулативним пословима и на њима претрпела велику штету (1933: 26). Да ова констатација ипак није одговарала потпуној истини видљиво је према пријави Трговачке банке из 1932. године из које се види да су се дирекција и робно одељење налазиле у Скопљу, у 99 улици, на броју 14, док је филијала у Београду била у улици Краља Милана на броју 89.³⁵ Да је Српска трговачка банка наставила своје „пословање“ и касније, јасно је из Решења с почетка 1934. године, према којем је на основу закона о радњама од 5. новембра 1931. године Трговачка банка могла да обавља следеће послове:

- есконтује и реесконтује менице и друге тражбине;
- даје зајмове;
- на робу и друге покретности;
- на хартије од вредности;
- на текуће рачуне;
- на подлози хипотеке;

32 АЈ, 65-1403-2387, Извештај Управног одбора поднет скупштини акционара на Једанаестом редовном збору акционара Српске трговачке банке одржаном 24. априла 1929.

33 АЈ, 65-1403-2387, Извештај Управног одбора поднет скупштини акционара на Једанаестом редовном збору акционара Српске трговачке банке одржаном 24. априла 1929.

34 АЈ, 65-1403-2387, Извештај Управног одбора поднет скупштини акционара на Једанаестом редовном збору акционара Српске трговачке банке одржаном 24. априла 1929.

35 АЈ, 65-1403-2387, Пријава Српске трговачке банке од 2. јуна 1932.

- прима новац на штедњу;
- купује и продаје хартије од вредности;
- врши наплату и исплату за другог;
- посредује у емисији зајмова и
- обавља све друге банкарске и мењачке послове.³⁶

ИЗВОРИ

Adresar Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca za industriju, obrt, trgovinu i poljoprivredu, Beograd, 1928.
 Архив Југославије, фонд Министарства трговине и индустрије Краљевине Југославије.
Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. јануара 1921. год, Сарајево, 1932.
Jugoslavenski kompas, finansijski dio 1919-1920, Zagreb, 1921.
Правила Српске трговачке банке, Скопље, 1922.
Трговачки законик и специјални послови Краљевине Србије, прихваћени одлукама ошмих седнице и одељења касационе суда, Београд, 1914.

ШТАМПА

Службене новине Краљевине Југославије 1930: Службене новине Краљевине Југославије. 7. фебруар. Београд.
Службене новине Краљевства Срба, Хрватиа и Словенаца 1920: Службене новине Краљевства Срба, Хрватиа и Словенаца. 9. јул 1920. Београд.
Службене новине Краљевине Срба, Хрватиа и Словенаца 1925а: Службене новине Краљевине Срба, Хрватиа и Словенаца. 25. март.
Службене новине Краљевине Срба, Хрватиа и Словенаца 1925б: Службене новине Краљевине Срба, Хрватиа и Словенаца. 30. март.
Службене новине Краљевине Срба, Хрватиа и Словенаца 1925в: Службене новине Краљевине Срба, Хрватиа и Словенаца. 6. април.
Српске новине 1914: Српске новине. 23. фебруара. Београд.
Цариградски гласник 1904: Цариградски гласник. 12. март. Цариград.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Бецић 2002: Иван М. Бецић. „Приватни новчани заводи и банкарство у Лесковцу између два светска рата“. *Историја 20. века*, год. XX, књ. 1, 133-143.
 Бецић 2012: Иван М. Бецић. *Министарство финансија Краљевине Југославије 1918–1941*. Београд: Институт за савремену историју.
 Бецић 2013: Иван М. Бецић. „Стварање српских финансијских установа на Косову и Метохији – Призрен“. *Културно наслеђе Косова и Метохије, Историјске теме Косова и Метохије и изазови будућности*, 2. Ур. Урош Шуваковић. Београд: Канцеларија за Косово и Метохију Владе Републике Србије; Косовска Митровица: Универзитет у Приштини; Косовска Митровица: Филозофски факултет у Приштини, 847–861.

36 АЈ, 65-1403-2387, Дозвола за рад Српске трговачке банке од 4. јануара 1934.

- Бецић 2016: Иван М. Бецић. „Власотиначка трговачка банка“. *Лесковачки зборник*, год. LVI, књ. LVI, 167-182.
- Vojvodić 2006: Mihailo Vojvodić. „Serbia and the Serbs in Kosovo and Metohija from the Berlin congress to the Balkan wars“. *Kosovo and Metohija, past, present, future*. Ed. Kosta Mihailović. Belgrade: Serbian academy of sciences and arts, 75–87.
- Гавриловић 1931: Мил. Р. Гавриловић. *Развиџак банкарства и привреде у Јужној Србији*. Скопје: Крајничанац.
- Гавриловић 1933: Мил. Р. Гавриловић. *Привреда Јужне Србије*. Скопје: Немања.
- Здравковић 2016: Слађана Здравковић. „Власотиначка задруга“. *Лесковачки зборник*, год. LVI, књ. LVI, 183-198.
- Историја српског народа* 1994, VI-1. Ур. Андреј Митровић. Београд: Српска књижевна задруга.
- Костић 1922: Коста Н. Костић. *Наши прадови на југу*. Београд: Српска књижевна задруга.
- Станковић 2016: Саша З. Станковић. *Први модерни прадоначелник Београда, Монографија о Влади Илићу*. Власотинце: Општина Власотинце; Културни центар Власотинце; Удружење Власотинчана у Београду „Влада Илић“.
- Трајковић 1967: Драгољуб Трајковић. „О почецима лесковачке текстилне индустрије“. *Лесковачки зборник*, год. VII, књ. VII, 157-169.
- Узелац 1928: Душан Узелац. *Инвестициона политика кредитних установа*. Београд: Геца Кон.
- Чемерикић 1937: Милан Чемерикић. „Трговина, занатство, индустрија, кредитне установе од 1875 до 1937 године“. *Споменица двадесетогодишњице ослобођења Јужне Србије 1912–1937*. Ур. Алекса Јовановић. Скопје: Јужна Србија, 686-732.

Ivan M. BEČIĆ

SERBIAN COMMERCIAL BANK A. D. SKOPJE

SUMMARY

With the liberation of “Old Serbia” in 1913, Skopje had all the predispositions to be developed not only as the strategic but also as the economic center of the southern part of the Kingdom of Serbia, as well as of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes after the First World War. The Janković family from Leskovac, interested in investing in the mill industry of the Skopje basin, supported by a powerful cousin family Ilić and others, founded the Serbian Commercial Bank in the year of liberation. Being unable to launch its activities immediately after its establishment due to the beginning of the World War, the Serbian Commercial Bank started its real work in 1920.

It owned the Automated Mill, which was the main client of the bank and which, especially in the period of inflation, until 1923, was supposed to have profits, as in the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes there was an expressed need for food, building materials and industrial products, and as the trade itself made the main profit. The chairman of the Board of Directors, Ljuba Janković, borrowed money from the Serbian Commercial Bank by means of various machinations in order to cover the losses of his company in Belgrade. In addition, he granted loans primarily on the basis of trust in certain clients, without providing an adequate bank of receivables.

This kind of business led to the financial collapse of the Serbian Commercial Bank in 1923, and in the following year the Bank was taken over by the Ilić family, very close relatives of the Janković family. The Ilić family, probably, decided to do this to protect their relatives and thereby preserve the reputation of their powerful family. The debts were still too big, and the Serbian Commercial Bank continued its work only thanks to the fact that its main creditor was the company “Kosta Ilić and the Sons”, which forgave their debts. Although it was in a state of silent liquidation, the Serbian Commercial Bank officially did not stop its work.

Keywords: Serbian Commercial Bank, Automated Mill, Ljuba Janković, Sotir K. Ilić, Svezotar Ilić, liquidation.

УДК 355:929 Почек Ј.
355.087.2(=163.41)(71)“1914/1918”

Прегледни рад

Милош М. ДАМЈАНОВИЋ*

Универзитет у Приштини

Филозофски факултет / Косовска Митровица

ЏИН ИЗ МОНТЕНЕГРА – ДОБРОВОЉАЦ КАНАДСКЕ ВОЈСКЕ У ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ ЈОВО ПОЧЕК

Айсџиракић: По избијању Првог светског рата и уласка Велике Британије у исти, на ратиште западног фронта Британци су послали и војнике из својих колонијалних поседа, али и са својих доминиона широм Земљине кугле, којима је британски монарх био врховни суверен и војни поглавар. Тако су и канадски војници регрутовани током 1914. године, послати као испомоћ здруженим француско-британским трупам и заједничким снагама борили се против немачке војске. Један од канадских бораца, који је положио свој живот зарад победе савезничког оружја, био је и српски добровољац Јово Почек. Потом прослављеног црногорског јунака Новака Рамова Јововића, емигрирао је 1910. године у САД. Када је започео Велики рат Јово Почек се пријавио за добровољаца у канадској војсци, која га је због физичке снаге и развијености распоредила у 2. батаљон митраљеског одељења 5. дивизије. На фронту је Почек био рањен у обе ноге, посечен непријатељским рафалом. После пружене лекарске помоћи и дуготрајног опоравка рат је био окончан, а у исцељеном канадском војнику јавила се носталгија за старим завичајем у који је планирао да се врати, где су га чекала драга лица родбине и ближњих. У том га је плану спречила изненадна болест која је оборила тзв. џина из Монтенегра. У истом рату и на истом фронту, као добровољац француске војске учествовао је и његов брат Тома, који је у борбама за Верден заслужио француско војно одликовање. За разлику од Јова, Тома је имао среће да преживи страхоте и опасности рата.

Кључне речи: Први светски рат, Канада, добровољци, Срби, војска, западни фронт, Црна Гора, Француска, Велика Британија.

* докторант, milos_damjanovic@yahoo.com

Први светски рат као догађај светскоисторијског значаја, оставио је дубоке ожиљке и неизлечиве ране на српском националном и државном бићу. Истовремено, многобројне и по својој садржини разноврсне епизоде овог крупног догађаја, преобликовале су његов колективни борбени дух, очеличили снагу воље и препородиле животну енергију. Сасвим парадоксално, из рата је српски народ изашао с једне стране биолошки ослабљен, а с друге, ојачан самопоуздањем и тековинама победе. Ратним збивањима, мање болно или трауматичније, погођена је скоро свака српска породица. Ратна психоза, свакодневица и клима у масмедијима захватила је и српске прекоокеанске исељенике. Читаво једно столеће касније, још увек нису позната имена и личности многих српских ратника, нарочито оних који су ратовали на страни савезничких армија, али тако и оних који су, махом невољно, били у редовима противничких трупа.

Актуелна стогодишњица Великог рата, изврсна је прилика да се употребне празнине у постојећој представи о њему, изграђеној на досадашњим вишегенерацијским напорима истраживача. Како је човек главни актер историјске позорнице, то су и сазнања о прошлости неизбежно и најближе везана за историјске личности и њихове улоге у појавама из древних времена. У рату су у први план избила војна лица, јер су они били водећи покретачи промена на терену, од којих је зависио даљи ток и изглед наступајућих новина. По завршетку рата и престанку придавања примарног значаја униформисаним лицима, опао је јавни интерес за некадашње судеонице рата. Природна последица таквог односа према дојучерашњој прошлости било је занемаривање и лагани али дугорочан заборав многих ратних садржаја. Зато је скидање наталожене прашине са двоструко мртвих историјских личности и њихово васкрсење на меморијалном пољу, један у низу задатака данашњих и будућих нараштаја историчара.

Када су посреди српски борци овога рата, истраживаче очекује обиман и тежак посао, да у мору непрегледних врела, како оних домаћег порекла тако и оних иностране продукције, извуку фактографску грађу, обраде је и предају на увид стручној јавности али и широј читалачкој публици. Посебна пажња и додатни људски, временски и финансијски капитал, треба да буде инвестиран у пројекте којима ће се обелоданити животне сторије и судбине српских војника који су носили униформе других земаља. Откриће сваког новог српског ратника баца ново светло на замађену слику о том сегменту рата, па ће и предстојећа биографска прича о цину из Монтенегра, бити скроман прилог те слике, каменчић у пространом мозаику, који чека на реконструкцију.

Српски добровољачки покрет у Северној Америци био је самоникла појава, која је корене имала још у претечама из доба анексионе кризе и балканских ратова. Рад на окупљању и слању српских добровољаца из Америке, најпре

је инициран од стране српских националних организација регистрованих у Новом свету и одређених појединаца из српске дијаспоре. Истовремено, српски добровољачки покрет у овом делу света био је инхибиран и спољним фактором, путем организованог појединачног и институционалног активизма српских елемената из матице (Остојић–Фејић 1996: 195-205).

Међу српске исељенике у САД, у циљу заинтересовања за прикључење добровољачким јединицама, био је упућен, тада веома популаран српски гуслар Петар Перуновић. Овај својеврсни апостол мисионарења међу Србима у САД, изазвао је одушевљење међу окупљеним светом у српским колонијама које је обишао. Перуновић је у САД обишао и своје земљаке Црногорце. Црногорска заједница у Сан Дијегу позвала га је у кућу Лале Вукића, где је окупљенима приповедао о поразу српске Шпарте и причини задовољство певајући јуначке песме уз гусле (Добричанин 1996: 207-217).

У регрутовању америчког становништва српског порекла, далеко-сежнији утицај и трајнији ангажман, имала је српска војна мисија, којој је од октобра 1916. године на челу био истакнути српски политичар Милан Прибићевић. Он је успевао да тамошње српство заинтересује за војно добровољство, па су после сваког збора групе људи одлазиле у канадски логор. У свом неуморном раду незаобилазна станица била му је и Канада, у којој је боравио фебруара 1917. године и где се са главном војном командом споразумео о неколицини питања, која су била значајна за успешно и одрживо функционисање добровољачке акције. Том је приликом договорено о локацијама прихватања добровољаца, плаћању подвоза за Стари континент и транспорту у групама, прихвату повереника Војне мисије у свим тангираним местима и дневницама добровољаца током задржавања на тлу Канаде у износу од долара и по.

Други политички чинилац који је радио на пропаганди добровољачке акције међу српским и југословенским исељеницима у САД био је Југословенски одбор из Лондона. Између ова два тела испољавало се неповерење и суревњивост. Подељеност и сукобљеност је карактерисала и два најважнија српска национална удружења у Америци. Њихова размимоилажења и међусобне оптужбе преношене су на страницама тамошње српске штампе, па су такви односи код америчких власти остављали утисак неслоге, свађалаштва, нејединства и слабости Срба, што није могло повољно утицати по опште српске интересе.

По уласку САД у рат против Немачке априла 1917, настала је забринутост у неким круговима српских државника, који су сматрали да ће прокламована општа војна обавеза зауставити рад њихове Војне мисије, односно добровољачке акције. До маја 1917. године, када су САД дозволиле јавно прикупљање добровољаца, разна ограничења проистичана од ратне неутралности домаћина, ометала су слободан рад на њиховом прикупљању,

организовању, финансирању и транспортовању. Ова промена одразила се на пријављивање, па је порастао број српских добровољаца из Америке пристиглих у Бизерту. Реметилачки је на одазив добровољаца утицало и пропагандно деловање Михаила Пупина који је позивао америчке Србе да се пријаве у америчку војску, која је и без такве његове агитације, била при-
мамљивија понуда (Храбак 1996: 159-193).

Акцији Војне мисије и другим актерима који су деловали на пољу при-
купљања добровољаца у Америци, придружиле су се и две национално обоје-
не организације на америчком тлу – новоосновани Југословенски соколски
савез и Југословенско народно вијеће. Они су позвали јужнословенску ом-
ладину на устанак, у коме се још истицало да је у борбу кренуло већ хиљаде
радника и тежака, међу којима и неки чланови сокола из Калифорније и ско-
ро сви соколи из Сакраментa. Позиву се одазвао један одређен, мали број
исељеника, од којих је један део ступио у америчку војску, а већи се упутио на
балканско ратиште. У упутству које је иста организација издала 1917. године
у Кливленду, наглашавало се да у добровољце треба првенствено прихватати
нежење и ветеране. Уз то, сваком добровољцу се остављала могућност ода-
бира одласка у Европу или служења у америчкој војсци. Укупно је из САД
у добровољце отишло више стотина сокола (Жутић 1996: 225-235). Прва
група српских/јужнословенских сокола из САД се пријавила у добровољце и
кренула за Србију и Црну Гору почетком 1915. године, са жељом да помог-
не у одбрани свог народа од аустро-угарске агресије. Ову групу окупљену у
Детроиту, у Мичигену, предводио је вођа тамошње соколске групе Ђура Бо-
гојевић, који је са још седморицом сокола добровољаца кренуо пут Њу Јор-
ка, где су се припојили соколским добровољачким групама из других крајева
САД и заплочили преко Атлантика, на Савиндан. (Крстоношић 1962: 1-8)

Први добровољци са подручја Северне Америке стигли су у Србију још
јула прве ратне године. Истовремено и црногорски добровољци из Новог
света организовано су одлазили у Црну Гору где су се стављали на распола-
гање армији. Они су пристизали 1915. године, а неке групе Црногораца као
добровољци одлазили су у Србију и ратовали у редовима њене војске. Сви
они приспели су у своје домовине преко Канаде, где је постојао транзитни
логор у Луису, у који су се окупљали добровољци, и одатле савезничким бро-
довима превожени преко Атлантика. Разлог томе, налазио се у чињеници
да САД нису учествовале у рату, па тиме нису могле одобрити укрцавање и
слање добровољаца са њене територије, али су зато прећутно омогућавале
прикупљање добровољаца за српску војску на својој територији. Према не-
ким истраживањима број добровољаца из прекоморских земаља (највише
је отпадало на Северну Америку) који су доспели до Србије, Црне Горе и
Солунског фронта током ослободилачких ратова 1912-1918 износи преко
13.000 (Стојковић 1996: 219-223).

До почетка јула 1918. године у српским војничким редовима налазило се 4.573 приспелих добровољаца из Северне Америке. Највећи број њих били су Срби, а само је мали број одлазио на Хрвате и још неприметније на Словенце. До краја септембра последње ратне године из САД је у српску војску пристигло 4.049 добровољаца, од чега је 219 њих било пореклом са територије Црне Горе. Бројем пристиглих добровољаца нису биле задовољне српске власти, које су прижељкивале знатно бројнију попуњу из тог извора. Узрок томе треба потражити у неоснованом извештавању српске владе од стране Југословенског одбора и неких других пројугословенски оријентисаних фактора, који су преувеличавали број потенцијалних добровољаца из тих крајева, а којима су тежили да себи изграде већи политички значај и тежину. По њима, у Северној Америци се могло прикушати и до 30.000 добровољаца само ако се издвоји довољно финансијских средстава. Да то хвалисање није одговарало истини, саопштио је српском Министарству иностраних дела српски посланик у Вашингтону Љубомир Михајловић у телеграму послатом 27. фебруара 1918. године. У њему се између осталог каже: „Међутим, то није тачно, међу Хрватима и Словенцима ми имамо врло мало присталица, а огромна већина или је индиферентна или непријатељска“ (Поповић 1996: 273-281).

Делимично су оваквом позиционирању хрватско-словеначке емиграције у САД по питању добровољног прикључења српској војсци, допринели и кругови окупљени око римокатоличке цркве. Сем тога, хрватски исељеници у САД доспели су под удар и аустро-угарске агитације и врбовања њихових дипломатских представника, који су покушавали да их придобију за повратак у своју домовину и регрутовање у царско-краљевску солдатеку. Позив је био пропраћен и упозорењима на кривичну одговорност пред аустријским законом, али и претњама репресалијама над њиховим породицама и имовином у завичају. У противодбрану од кампање Црно-жуте монархије укључили су се емигрантски јужнословенски листови *Заједничар*, *Хрвајски свијет* и *Србодран* који су из броја у број доносили пригодне чланке у којима су позивали своје читаоце да се одупру притисцима бечког двора (Čizmić 1974: 79-80).

У САД је током 1915. године боравила и двочлана мисија Црне Горе за прикупљање добровољаца. Средином поменуте године широм Северне Америке окупљали су се исељеници вољни да се одазову апелу ове мисије и упуте на црногорски фронт. Велики контингент састављен од више стотина црногорских, херцеговачких, бокељских и личких добровољаца из Канаде отпловио је децембра 1915. из Халифакса пут Јадранског мора, и доживео огромну трагедију пред сама врата домовине. Лађа „Бриндизи“ која је испловила из Бриндизија, у Италији, у којој су канадски добровољци наставили пут наишла је у морским водама на мину, која је разнела брод на два

дела, а бродоломнике већином однела у смрт. Овај бродолом у заливу Сан Ђовани ди Медуа збио се на Бадњи дан 1916. године, али ни вести које су о томе споро продирале у крајеве насељене српским народом, нису спречиле долазак нових таласа добровољаца, пристизалих у наредним месецима и годинама (Петровић 2014: 186-210).

Регионална разноврсност, а не етничка, била је карактеристична и за добровољце црногорске војске прикупљане у Новом свету. Добровољци црногорске војске који су пристизали са тла Северне Америке, потицали су из различитих крајева Црне Горе, Србије и Подунавске монархије. Исељеници из свих крајева Двојне монархије насељених српским становништвом – Херцеговине, Босне, Далмације, Боке Которске, Лике, Војводине и сл. одазивали су се позиву црногорске мисије у САД. Због прикупљања поданика туђе државе, те незараћености домаћина са државом чији су грађани била прикупљена лица, власти САД су ухапсиле и утамничиле чланове ове црногорске мисије, касније ослобођене уз кауцију од 40.000 долара коју су прикупили тамошњи Срби. По пуштању на слободу, чланови црногорске мисије наставили су са радом, овога пута захтевајући од добровољаца да сопственим потписом гарантују да су поданици Краљевине Црне Горе (Петровић 2014: 186-210). Порекло, односно држављанство пријављиваних добровољаца ометало је безбрижну и неспутану акцију за њиховим прикупљањем. Без обзира на то, налажени су путеви за њихов завршетак у редове српске и црногорске војске. Тако се једна група аустро-угарских поданика и војних обвезника, бокељских морнара лоцираних у Египту, добровољно пријавила у српску војску на Солунском фронту и чинила прву посаду првог ратног брода новоформиране српске морнарице (Костић 2014: 104-112).

Многи Црногорци у САД налазили су се под утицајем агената краља Николе. Они који су доспели у Француску наишли су на њен притисак, тежећи да их задржи за рад по фабрикама. Неки црногорски исељеници из Америке избегавали су да иду на Солунски фронт и придружење српској војсци, радије остајући на француској територији. Додуше, ниједан од њих приликом изјашњавања у Марсеју априла 1917. године није децидно изразио да не жели одлазак у српску војску, али је десеторица њих остала на француској територији чекајући образовање црногорске војске. Остала 23 црногорска добровољца доспела су у Бизерту и одатле на пролеће 1918. распоређена у Вардарску дивизију. Тамо су одрекли послушност и избегавали одлазак на вежбу. Бунили су се против старешина које су их називали издајницима, а издајницима називали Андрију Радовића и његове интелектуалце. Истовремено су тражили да их упуте у 7. пук, где је 60 црногорских добровољаца бранило краља Николу. Када им је од стране повереника српске Владе наговештено да би могли стећи чинове одласком на фронт, променили су држање и изјавили спремност на одлазак ако буду награђени официрским

чином. Због оваквих појава и збивања, Прибићевић је у другој половини 1917. године добио упутство да не прима такве Црногорце. Већ почетком јула, Прибићевић је поднео нови предлог о даљем раду на прикупљању добровољаца, међу којима је истакао и потребу укидања забране примања Црногораца, која се испоставила штетном за агитацију.

Америчким добровољцима у Француској претила је и отимачина од стране Енглеза који су хтели да их придобију и задрже за свој сектор бојишта. На такво држање гордог Албиона, Никола Пашић је одговорио захтевом да се српски добровољци из Америке, по доспећу у Марсеј и Тулон директно шаљу у Солун, заобилазећи Бизерту, где је опасност вребала и од Француза (Храбак 1996: 159-193). Дотле, су сви добровољци из Америке који су упућени на Солунски фронт, претходно боравили у Бизерти, где их је, према једном сведочењу, увек било од 3.000 до 4.000. У тамошњем војничком логору „Надор“, основано је позориште и давани разноврсни комади, прожети националним садржајем. Овај културни рад имао је огроман значај за подизање морала и обнову патриотских осећања међу новопродошлим добровољцима из Америке, од којих су многи, живећи годинама удаљени од родне груде, попустили у домољубљу (*Полиџика* 1924: 4).

Они који нису успевали да доспеју до армија својих држава, нашли су начина да допринесу српству тиме што су се ставили на располагање савезничким војскама. У првом периоду рата, то су чинили ступајући у француску, руску и британску (канадску) војску, а од 1917. године и уласка у рат, и у америчку. Разлоге ступања српских исељеника у савезничке армије не треба тражити само у родољубљу, односно практичним сметњама приступања и тежем, несигурнијем и доготрајнијем путу до српског ратишта. Одлазак у војске западних савезница био је мотивисан и близином и брзином доспевања на западни фронт, бољим смештајним, прехранбеним, финансијским, здравственим, осигуравајућим и другим условима које су им пружале њихове војске, потајним надама у богатију захвалност западних победника од балканског и др. Осим тога, за многе је живот при војсци био ружичастији од тешког радничког живота у Америци, а неки су присилно, без своје воље, уврштени у војску САД или интернирани у логоре, где су били изложени притиску да се определе за америчку војску.

* * *

Јово Перишин Почек родио се од оца Перише – Пера и мајке Видосаве – Бутре, око 1891. године (*Полиџика* 1940: 7) у Никшићу (Почек 2017). Мати Видосава (рођена око 1865) била је кћи надалеко чувеног и прослављеног црногорског јунака, барјактара Новака Рамова Јововића, за кога је својевремено црногорски краљ изјавио да је највећи јунак у српству (*Полиџика* 1940: 7). Колика је гласовитост његовог јунаштва била још за живота,

најбоље сведоче непрегледни телеграми саучешћа послати његовом сину Ђури, по Новаковој смрти 1910. године. На десетине израза ожалостености стигло је из свих крајева Црне Горе, од династа и дворских кругова, преко војвода, сердара до митрополита и државних чиновника. У њима су пробраним речима наглашавана херојска дела покојника и изрицани хвалоспеви новом Обилићу и борцу за српство (Јововић 1911). У вишечланој породици Почек, детињство Јове пролазило је у окружењу браће и сестара, од којих су нам позната имена оних која су га надживела. Сем њега, Перо и Видосава Почек имали су и синове Тому, Марка и Стеву, те кћери Милу, Зору и Јоку. Тома је као и Јово, био добровољац у Првом светском рату и борио се у редовима француске војске на западном фронту против немачких јединица. У бици за Верден, Тома је изгубио 17 зуба (повреда вилице) а из рата је изашао овенчан највишим француским војним одликовањем. Марко је у послератној јужнословенској држави био чиновник а Стево општински службеник¹ (Полиџика 1940: 7; Почек 2017) Мила и Зора у истом су рату изгубиле супруге, па су живеле тешким животом ратних удовица, а Јока је пре Другог светског рата живела у Београду. Тамо се у исто време обрела и Видосава, која је старачке дане проводила у крајњем сиромаштву и нарушеног здравственог стања.

Домаћин ове сиромашне црногорске породице излаз из оскудице која их је притискала, пронашао је у замисли о слању, физички развијеног сина Јова у обећану земљу, очекујући да ће Јово у Новом свету стати на ноге и бити у прилици да помогне најрођеније који су остали у завичају. Из тог разлога, отац Перо продао је два рала земље и с новцем добијеним од продаје послао сина у САД. Тада 19-огодишњак, Јово се обрео у новој, непознатој средини у коју су Почекови полагали наду на бољи живот и светлију

1 Према казивању Томовог унука Веска Почека датом аутору 2017. године, исказима људи блиских породици Почек, четничкој документацији из периода Другог светског рата и неким савременим истраживањима, Томо и Стево су постали антидржавни елемент у новооснованој Краљевини СХС, односно били активни у редовима црногорских сепаратиста и индепендиста. Томо је учествовао у Божићној побуни и као активни комита угрожавао правни, институционални, безбедносни и друштвено-политички поредак југословенских власти у никшићком крају. Ухапшен од стране власти, Томо је успео да побегне из затвора са већом групом комита у ноћи између 10. и 11. маја 1920. године. Живот је наставио међу црногорском емиграцијом у Италији, а турбулентан животни пут одвео га је и у Француску, Аргентину и Обалу Слоноваче где је био у служби Легије странаца. Током Другог светског рата убили су га никшићки четници или партизани. Стево Почек се као комита предао властима фебруара или марта 1924. године и био осуђен на 20 година тамнице. <https://www.jergovic.com/ajfelov-most/pobuna-stedisa/>; http://www.montenegrina.net/pages/pages1/istorija/cg_izmedju_1_i_2_svj_rata/vodje_ilija_lakicevic_blogoje_vucic_marko_miljanic.htm; <https://antenam.net/istorija/30306-krsto-popovic-sedamdeset-godina-od-pogibije-3>; <https://antenam.net/istorija/35471-komunista-i-zelenas-petko-miletic-2>.

будућност. Гигантског раста и конституције, 19-огодишњи младић који је тежио 90 килограма, обављао је на Аљасци и најтеже физичке послове како би стекао што већу зараду. Није избегавао ни најмучније послове зарад испуњења циља с којим је и послат у природно негостољубив крај. Боравак на Аљасци донео је Јови непланирани обрт и одлагање повратка у родни дом до неизвесних дана. Имајући све то у виду, чини се вероватним да је економски моменат био пресудан и у одлуци Јова да се прикључи канадској војсци у којој би изградио каријеру и унапредио свој материјални статус и друштвени положај. Осим родољубивих осећања која су га покретала, не сме бити искључен ни финансијски мотив у одређивању порекла Јовове одлуке о прикључењу војсци и учешћу у рату. Пријавивши се у канадски експедициони корпус, војне командне власти распоредиле су га у 2. батаљон митраљеског одељења 5. дивизије. Положај митраљесца у војсци, војне власти су му уступиле првенствено руковођене његовим снагаторским, горштачким изгледом и лакоћом с којом је руковао овим моћним ватреним оружјем. Млади „Монтенегро“ успевао је да само једном руком управља митраљезом, као да је у питању била каква безазлена, сићушна и лака дечја играчка.

Са својом јединицом и новим колегама, Јово је отпутовао на Стари континент и пребачен на прву линију фронта где га је очекивало ватрено крштење. У време доласка канадских трупа, непријатељска немачка војска се налазила пред француском престоницом. Новопридошле борбене групације хитно су ступиле у оружани окршај, појачавајући отпор савезничких армија, које су тежиле да зауставе даље немачко продирање и спрече их у освајању града светлости. Током једне размене ватре на положају, приликом јуриша који је предузео, Јово је, покошен хицима из противничког табора, избачен из строја. Бивајући рањен у обе ноге, он је за одређено време био онеспособљен да настави ратовање.

Бригу и здравствену негу о озлеђеном канадском војнику преузеле су медицинске екипе, које су учиниле потребне кораке за санирање рана и целокупан психосоматски опоравак рањеника. По успешном окончању излечења, Јово је негде у близини Ремса дочекао потписивање примирја и обуставу ратних непријатељстава. Завршетком вишегодишњег ратовања и мукотрпног војничког живота, Јово је планирао да оствари давно сањани наум повратка своје завичају и родбини. Носталгија за отаџбином и кућним огњиштем бујала је у њему до последњег даха. Током припрема за повратак у свој никшићки крај, изненада се разболео, па је упућен на хоспитализацију у болницу у Етану. Болест га је постепено слабила и на крају оборила. Успоставило се да је болест била фатална за овог савременог Херкулеса. Два месеца од болничког збрињавања, 10. марта 1919. године, Јово Почек издахнуо је у туђој земљи, далеко од својих ближњих, чијем је загрљају и поновном сусрету стремио. За заслуге постигнуте у рату, одликован је био одређеним ордењем савезничких земаља.

Годину дана после смрти прворођеног сина, родитељи су добили заоставштину преосталу иза покојника. Она се састојала од новчаног дела у износу – вредности од 14.000 динара и личних ствари, као што је био Јовов прибор за бријање, канадски кожух без рукава и друге ситнице. Осим тога, послато им је и више извештаја информативног карактера. У извештају канадског министарства војног саопштава се да је Јово Почек сахрањен на војничком гробљу у седамдесетој парцели, у реду Е, на гробном месту број 16. Овај извештај оверио је 4. априла 1929. године, тадашњи британски посланик Хаувард Вилијам Кенард, који је у периоду 1925-1929. био британски дипломатски представник у Краљевини СХС. Још један извештај доспео на кућну адресу породице Почек, потицао је од британске комисије за ратне гробове, а који је објављен 1922. године.

Сл. 1 – Јово Почек
у униформи канадске војске
(Полишика 1940: 7)

Јовов отац Периша, преминуо је 1937. године у Никшићу, а удовица Видосава, у поодмаклим годинама, нарушеног здравља и у незавидним стамбеним условима живела је у Београду. Помоћ у издржавању пружала су јој преживела деца, ћерке и синови који су уз максимална одрицања и издавања, пожртвовано излазила у сусрет мајци. Беспомоћна Видосава, уздала се и у помоћ британског краља Џорџа V, коме је писала и потраживала помоћ, мало пре његове смрти 20. јануара 1936. године. Из Лондона је стигао одговор којим је обећано да ће убрзо регулисати ствари око добијања пензије. Још пре Видосавиног обраћања британском монарху, породица Почек била је почаствована пажњом и омажом коју им је указао моћни владар. Захвалност Периши и Видосави, британски краљ Џорџ V изразио је следећим речима: „Придружујем се свом захвалном народу, шаљући Вам ову успомену за један храбри живот дат за друге у Великом рату“. Том приликом, уручен је и спомен-крст мајци „Дона П. Почека, војника митраљеског одељења пете канадске дивизије“, на чијој се полеђини поред имена налазио и број 2,004.643...

И други високи званичници британског краљевства и Канаде, достојили су родитеље палог јунака, речима утехе и захвалности. Почековима су послали лична писма захвалности и британски министар народне одбране П. Грахам; државни секретар у министарству војном В. Черчил; канадски министар војни и бројни други државни функционери поменутих земаља. У писму које је послао Винстон Черчил, док је био секретар министарства рата 1919-1921 стоји записано:

„Краљ ми је наредио да Вас уверим о истинском саучешћу Његовог Величанства и Краљице у Вашој жалости. Исто тако и наша осећања дира смрт онога који је пао за племениту ствар. Земља ће увек бити захвална за жртве које је учинио он за Слободу и Правду.“ (*Полиџика* 1940: 7).

Не постоје никакве, ни приближне представе о томе колико је српских добровољаца са тла Канаде и САД завршило у канадској војсци. Јово Почек сигурно није био усамљен случај. Свет њихових ратних стаза, бојних подвига, ратних и поратних судбина остао је непознат и скривен. Канадски ратник из година 1914-1918 био је и Србин Лаза Карановић, који је преживео овај светски сукоб, иако не без последица и рањавања. Као ратни инвалид преминуо је почетком 1940. године и тестаментарно означио своју супругу Ану из Вајева и мати Зору за наследнике инвалидине у износу од 477, 19 канадских долара (*Полиџика* 1940а: 20).

* * *

Непосредно по избијању рата 1914. године, Србија и Црна Гора у циљу одбране своје државности, независности и целовитости мобилисале су све своје војне, привредне, медицинске, људске и друге потенцијале, неопходне за заустављање продора северног колосалног суседа, који је наспрам њих, био вишеструко надмоћнији. У тим судбоносним данима за национални опстанак и најминијатурнији облици помоћи и доприноса били су добродошли. Сам државни врх уложио је много енергије и времена за придобијање подршке било ког типа и из било којих извора. На адресе разних центара моћи у иностранству слате су поруке или посланици са захтевима за пружање мера солидарности са угроженим малим балканским земљама, које су јуначки пружале отпор средњеевропској сили и браниле слободу и право на самосталност. На испомоћ се није морало у потпуности ослонити на сопствени труд, јер су појединци и неке организације добровољно и самоиницијативно предузели активности којима би се ојачао отпор и опоравак српског друштва у рату. У највећем броју радило се о самим Србима из држава матица или расејања, али и јужнословенски опредељених припадника других народа, разних славенофила, хуманитараца, правдољубаца, савезничких пријатеља и сл. На активирање су их покренули каритативни разлози, као и патриотска осећања и политичка стремљења ка уједињењу у јединствену српску или југословенску државу.

Највеће потребе осетиле су се за борбеним телом. Отуд је и највећи број српских добровољаца из дијаспоре, првенствено мушкараца доспео у борбене редове српске и црногорске војске и понудио своје животе зарад одбране националних интереса српства. Најбогатији ресурсни центар за мобилизацију људства у војне сврхе била је у то време Северна Америка, где су

боравиле на десетине хиљада Срба из свих слободних и окупираних српских земаља. Из тих крајева током читавог рата, непрекидно ће у групама пристизати колоне добровољаца које су завршавале на дринском и црногорском ратишту и касније на Солунском фронту. Прихватни логор за добровољце из Америке налазио се у Канади, због ратне неутралности САД. Одатле су, поморским линијама одлазили у Европу, најчешће у Француску, да би потом настављали пут за Бизерту, Солун, Италију, Црну Гору... Српски исељеници из прекоатлантских подручја прикључивали су се као добровољци и у армије чланица Антанте – британске и француске одбрамбене снаге, а од 1917. и у америчке. У редове канадске војске ступио је тако, црногорски исељеник настањен у Аљасци – Јово Почек, кога су због корпулентности прозвали цинном из Монтенегра. Овај неустрашиви ратник који је вешто руковао тешким наоружањем, рањен је на Западном фронту. Окончање рата затекло га је на хоспитализовању, а по рату се смртно разболео. Његов брат Томо у истом рату, као добровољац ратовао је на истом фронту али у униформи француске војске. Преживео је рат и наставио авантуристички живот. После рата породици покојника обраћали су се високи достојанственици Велике Британије и Канаде, између осталих краљ Џорџ V и Винстон Черчил, захваљујући се на његовој ратној жртви и доприносу победи, те одавајући признање и пружајући утеху ожалашћеним родитељима и родбини.

СВЕДОЧЕЊА

Веско Почек, Никшић, Црна Гора (2017)

ШТАМПА

Полијтика 24. 2. 1924.

Полијтика 5. 1. 1940.

Полијтика 23. 1. 1940а.

ЛИТЕРАТУРА

Добричанин 1996: Мирко Добричанин. „Улога народног гуслара – добровољца Петра Перуновића у прикупљању добровољаца у САД“. *Добровољци у ослободилачким рајтовима Срба и Црногораца*. Зборник радова са научног скупа одржаног у Кикинди 11. и 12. априла 1996. Ур. Петар Качавенда. Београд: ИСИ, 207-217.

Жутић 1996: Никола Жутић. „Југословенски соколи – добровољци у српској војсци у Првом светском рату. *Добровољци у ослободилачким рајтовима Срба и Црногораца*. Зборник радова са научног скупа одржаног у Кикинди 11. и 12. априла 1996. Ур. Петар Качавенда. Београд: ИСИ, 225-235.

- Јововић 1911: Ђуро Новаков Јововић. *За усйомену сјенима моја йокојној оца Новака Рамова Јововића из Марковине йреминулој 29. сџйџембра 1910. йодине на Мокре Њиве*. Цетиње: Штампарија Кр. Цр. Министарства војног.
- Костић 2014: Васко Костић. „Бокељи прва посада брода „Србија“. *Научни скуй Црна Гора у Првом свџјском райу*. Зборник радова. Ур. Момчило Вуксановић. Подгорица: Књижевна задруга Српског народног вијећа.
- Крстоношић 1962: Ђорђе Крстоношић. *Добровољци из Америке – крвава йрошлосй 1914-1918*. Детроит: Universal Slavic Printers.
- Остојић-Фејић 1996: Убавка Остојић-Фејић. „САД и српски добровољачки покрет у Првом светском рату“. *Добровољци у ослободилачким райовима Срба и Црнојораца*. Зборник радова са научног скупа одржаног у Кикинди 11. и 12. априла 1996. Ур. Петар Качавенда. Београд: ИСИ, 195-205.
- Петровић 2014: Илија Петровић. „Записи о бродолому под Медово, на Бадњи дан 1916“. *Научни скуй Црна Гора у Првом свџјском райу*. Зборник радова. Ур. Момчило Вуксановић. Подгорица: Књижевна задруга Српског народног вијећа.
- Поповић 1996: Никола Б. Поповић. „Бројно стање и национална структура добровољаца у српској војсци у Првом светском рату“. *Добровољци у ослободилачким райовима Срба и Црнојораца*. Зборник радова са научног скупа одржаног у Кикинди 11. и 12. априла 1996. Ур. Петар Качавенда. Београд: ИСИ, 273-281.
- Стојковић 1996: Михајло Стојковић. „Број добровољаца из прекоморских земаља у ратовима 1912-1918“. *Добровољци у ослободилачким райовима Срба и Црнојораца*. Зборник радова са научног скупа одржаног у Кикинди 11. и 12. априла 1996. Ур. Петар Качавенда. Београд: ИСИ, 219-223.
- Храбак 1996: Богумил Храбак. „Српски добровољачки покрет у Северној Америци 1917-1918“. *Добровољци у ослободилачким райовима Срба и Црнојораца*. Зборник радова са научног скупа одржаног у Кикинди 11. и 12. априла 1996. Ур. Петар Качавенда. Београд: ИСИ, 159-193.
- Čizmić 1974: Ivam Čizmić. *Jugoslavenski iseljenički pokret u SAD i stvaranje jugoslavenske države 1918*. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu – Institut za hrvatsku povijest.

ИНТЕРНЕТ ИЗВОРИ

- <https://antenam.net/istorija/30306-krsto-popovic-sedamdeset-godina-od-pogibije-3>
- <https://antenam.net/istorija/35471-komunista-i-zelenas-petko-miletic-2>
- <https://www.jergovic.com/ajfelov-most/pobuna-stedisa/>
- http://www.montenegrina.net/pages/pages1/istorija/cg_izmedju_1_i_2_svj_rata/vodje_iliya_lakicevic_bloaje_vucic_marko_miljanic.htm

Miloš M. DAMJANOVIĆ

THE GIANT OF MONTENEGRO: JOVO POČEK – A VOLUNTEER
OF THE CANADIAN ARMY IN WORLD WAR I

SUMMARY

Upon the outbreak of World War I, and the entry of Great Britain into this conflict, the British also sent the soldiers from their colonial estates to the western front battlefield, but also from other dominions from around the globe, whom the British monarch was the supreme sovereign and military chief of. This is how the Canadian soldiers were recruited during 1914, sent as help to the joint Franco-British troops, and jointly fought against the German army. One of the Canadian fighters, who laid down his life for the victory of the allied forces, was the Serbian volunteer Jovo Poček. The descendant of the famous Montenegrin hero Novak Ramov Jovović immigrated to the USA in 1910. When the Great War started, Jovo Poček applied as a volunteer in the Canadian army that deployed him to the 2nd Machine Gunner Battalion of the 5th Division. On the battlefield, Poček was wounded in both his legs by the enemy's continuous fire. By the time he was provided medical assistance followed by a long-term recovery, the war had already ended, and this healed Canadian soldier felt nostalgic towards his old homeland where he planned to go back, where the friendly faces of his cousins and family awaited. This plan of his was prevented by a sudden illness that knocked down the so-called giant of Montenegro. In the same war and on the identical front, as a volunteer of the French army, his brother Tomo also participated. In the battles for Verdun, he earned French military decorations. Unlike Jovo, Tomo was lucky to survive the horrors and dangers of war.

Keywords: First World War, Canada, volunteers, Serbs, military, western front, Montenegro, France, Great Britain.

УДК 930.85(497)"16"(093.3)
821.163.41.09-992"16"

Прегледни рад

Милош З. СТОЈКОВИЋ*
Скопље

СЛОВЕНСКО И СРПСКО КУЛТУРНО НАСЛЕЂЕ НА ОСМАНСКОМ БАЛКАНУ XVII ВЕКА У ОЧИМА СРПСКИХ ПУТОПИСАЦА – У ИЗДАЊУ СТОЈАНА НОВАКОВИЋА

Айсѝракиѝ: Дневничко-путописној грађи, као помоћним историјским изворима, до сада није поклоњена довољно велика пажња, како са филолошког тако и са културолошко-историјског угла истраживања. Рад пружа кратак приказ дневничко-путописне грађе српских путописаца – верских лица, патријарха Арсенија III Црнојевића и монаха Јеротија из манастира Рача, и њихово виђење о људима и крајевима кроз које су путовали.

Сам дневник патријарха Арсенија III, чији је само мали део сачуван и објављен, даје нам значајан допринос за истраживање историје СЦП, односно њеног опсега и источне административне границе. У објављивању путописне грађе није се много одмакло даље од самих почетака, које је начинио управо Стојан Новаковић, објављујући дневничко путописну грађу на модерном, народном, говорном српском језику уз пропратну критику. Управо су објављена Новаковићева и каснија издања путописне грађе основ овог рада за приказ српске и шире словенске културне баштине дела Балкана у XVII веку.

Кључне речи: Путописи, култура, Срби, Балкан, Османско царство, Стојан Новаковић, XVII век.

ДНЕВНИК ПАТРИЈАРХА АРСЕНИЈА III ЦРНОЈЕВИЋА

Велики значај у обједињавању српске нације, за време османске окупације, имала је институција Пећке патријаршије, обновљена 1557. године, једине опстале после сломова српских средњовековних држава.

* мастер (МА) историчар, stojmil88@gmail.com

Патријарси, а касније, од почетка XVIII века и митрополити крушедолски/карловачки, били су прави црквени и световни предводници својих верника, тј. српског народа расутог у Османском и Хабзбуршком царству, као и Млетачкој републици. Патријарси су били свакако и најученији представници народа, који су на темељима средњовековне српскословенске културе и књижевности градили свој духовни и национални идентитет, и исти уграђивали у својим оригиналним делима, од којих је само мали број сачуван. Пошто су имали посебна одобрења, на основу султанских берата, да обилазе своје вернике и парохије, или одлазе на мало или велико ходочашће,¹ високи достојанственици цркве, а пре свега патријарси, били су у могућности да на тим путовањима виде разне крајеве, боље упознају менталитет својих верника и становништва са којима су ови измешани живели (Слијепчевић 1991: 340–342). О тим својим запажањима неки су саставили путне дневнике и путописе и оставили нам врло значајан извор, како за проучавање старе српске књижевности, историје српске цркве, тако и у уско етнологском виду, за проучавање друштвеног стања, околностима и начину живота становништва.

Један такав текст јесте и *Дневник њаширијарха Арсенија III Црнојевића*, који се чува у Архиву САНУ у Београду, под сигнатуром 136 (328), где је похрањен аутограф рукописа, али не у целости (Младеновић 1992: 69), док Томислав Јовановић у својој расправи наводи да само дело није сачувано у оригиналу, већ у „непотпуном препису“ (2000: 214). Само дело, које је у ствари путнички дневник, није писано лично од стране патријарха Арсенија III (1633–1706, патријарх 1674–1706). Рукопис такође није ни датиран када је написан, али је, како сам Новаковић истиче, „на сваки начин савремен патријарху“ (Новаковић 1872: 184). Са сигурношћу је писан после 1683, односно повратка патријарха у Пећ. Зна се једино да је хартија на којој је писан дневник, настала 1664/65. године (Младеновић 1992: 72). Први који га је код нас издао, и то у оригиналној графици, био је Стојан Новаковић, у књизи XXXIII СУД, где је осим дневника објавио и неке друге изворе. Сачувани фрагмент *Дневника* састоји се од 9 листова, односно 18 страна, док Новаковић наводи да је свој препис издао на основу рукописа, који се састоји од 8 листова, а којег је добио од митрополита београдског Михаила. Прва три реда су писана црвеним мастилом (патријархова инвокација), док је остали текст писан црним мастилом и јасним брзописом у курзиву (Новаковић 1872: 184; Младеновић 1992: 71). Само дело писано је у маниру дневничког бележења, што наводи на закључак да је писано на основу бележака Арсенија III, које су вођене у току самог пута

Иако прилично кратак, *Дневник* нам доноси неколико занимљивих запажања и информација које могу бити интересантне истраживачима, сам

1 Одлазак на Свету Гору Атоску колоквијално је називан „мало“, а у Свету Земљу (Палестину), „велико“ ходочашће.

Дневник говори о путовању патријарха Арсенија III на пут у Свету земљу, у пратњи са оновременим угледним и значајним црквеним и народним представницима (Новаковић 1872: 185–186; Јовановић 2000: 214).² Патријарх је са својом пратњом, која се у току пута увећавала, кренуо на пут из Пећи 3. септембра 1682. и вратио се следеће 1683. године. У фрагменту *Дневника*, који је сачуван, налази се опис пута од Пећи до Селимврије, града на обали Мраморног мора, док је опис доласка и боравка у Јерусалиму за време Часног поста и Васкрсења, као и пут повратка у Пећ изгубљен. Путања путовања се може врло лако и детаљно пратити, јер су сва коначишта уредно бележена, укупно деветнаест од Пећи до Селимврије (Младеновић 1992: 69–71).³ Овако прецизно навођење места пута, доприноси њиховом лакшем убицаирању у савременом добу, чиме је олакшан посао за етнолошко-филолошка проучавања насеља и становништва.

Вредан пажње јесте и индиректан податак о простирању источне границе Пећке патријаршије, крајем XVII века (Младеновић 1992: 71). Приликом описа путовања и самих коначишта, Арсеније III, на делу пута од Пећи до села Сестрима (данас село Сестримо у Бугарској), свуда наводи да је са својом пратњом угодно примљен, како од стране локалног свештенства, тако и од мештана (Новаковић 1872: 184–187; Јовановић 2000: 215–216; Младеновић 1992: 73–75).⁴ Тек када је после Сестрима стигао у Татар-Пазарџик (данас Пазарџик у Бугарској), патријарх наводи да су морали први пут да плате за преноћиште и храну „И одатле одреписмо кесе за харач“ (Јовановић 2000: 216). Пошто до тада не помиње своје трошкове, значи да је до села

- 2 Митрополит скопљански Теофан, владика Висарион из Дунице, егзарх пећки Висарион, спахија Вељко, монах Христофор из манастира Раче, поп Сава, поп Василије, архијакон Данило, хаџи Стефан, хаџи Вулета.
- 3 Пећ – с. Шашковац (или Шашковце, околина Јањева) – с. Златаре (између. Гњилана и Урошевца) – неименовано село у близини Скопља (данас у БЈРМ) – с. Младо Нагорично (Младо Нагоричане код Куманова) – с. Радибужд (Радибуш, 20-ак км зап. од Криве Паланке) – Крива Паланка – с. Грамаждани (Грамаждано, јужно од Ђустендила у Бугарској) – Дуница (Станке Димитров, ист. од Ђустендила) – Самокови (Самоков, ист. од Станке Димитров) – с. Сестрима (с. Сестримо, зап. од Пазарџика) – Татар-Пазарџик (Пазарџик, зап. од Пловдива) – Пловдив – с. Кајалија (с. Филево, сев. зап. од Хаскова) – с. Узунцево (с. Узунцово, сев. ист. од Хаскова) – шехер мал Хармајлија (Харманли, ист. од Хаскова) – с. Ебиџче (Љубимец) – касаба Ђоцприлија и Муста паша (Свиленград) – Дренопоље (Једрене у дан. Турској) – касаба Апис (с. Хавса, ист. од Једрена) – с. Ескибаба (ист. од с. Хавса) – касаба Бргаз (Лиле Бургас) – Калиштран (с. Каристран, југист. од Лиле Бургаса) – Чорлу – Силимврија (Силиври, 70-ак км зап. од Цариграда/Истанбула).
- 4 У самом *Дневнику* помињу се митрополит скопљански Теофан, владика кратовски и штипски кир Ананија, самоковски владика, игуман Осоговског манастира кир Герасим, што говори да су највиши црквени достојанственици на територијама, односно епархијама кроз које је пролазио, дочекивали патријарха и тиме му указивали поштовање и част.

Сестрима путовао по својој патријаршији и да није морао плаћати никакве трошкове смештаја и исхране. Овај податак је врло значајан због бољег познавања рубних и најудаљенијих источних подручја до којих се распростирала територија епархијске ингеренције Пећке патријаршије, а тиме и њен утицај и на подручја насељена већинским несрпским становништвом (Јовановић 2000: 215).⁵

Из ових података, које налазимо у овом извору, а тичу се насеља и простирања најисточније границе Пећке патријаршије, највише користи има историјска географија, а у одређеној мери и етнологија. У данашње време ти подаци не привлаче посебну пажњу, али у време када је Новаковић објавио *Дневник*, били су врло значајни. Својим издањем је допринео њеном развоју, обогативши је новим подацима. Новаковић је тим својим издавачким радом на пољу домаће изворне грађе дао и скроман допринос у проучавању историје Српске православне цркве. Тај допринос се односи на територијални опсег српске цркве, а у исто време и због проучавања самог патријарха Арсенија III, тј. његовог живота и рада као духовног пастира српског народа у XVII веку. Историјске околности ће наметнути овом угледном, али и несрећном човеку, да буде на челу велике катастрофе, познате као „Велика сеоба Срба“, која ће имати далекосежне и трајне последице по даљи ток српске историје (ур. Андрић 1991; Слијепчевић 1991: 346–349).

ЈЕРОТИЈА РАЧАНИНА ПУТ У ЈЕРУСАЛИМ 1704. ГОДИНЕ.

О АУТОРУ, МОТИВИМА, СТИЛУ И ЈЕЗИКУ ПИСАЊА

Јеротеј Рачанин је припадао је братству манастира Раче на Дрини, све до Велике сеобе, када са осталим братством одлази у нове крајеве, у Угарску, поневши са собом и многе манастирске рукописне књиге. Манастир Рача је био један од ретких где се чувала иконска традиција образованих испосника, у коме је током XVII века настало јако преписивачко средиште (Мирковић 1969: 268; Јовановић 1994: 62). Управо у новој отаџбини, осим уобичајеног преписивачког рада, неки од пребеглих калуђера опробаће се и у покушају давања свог личног књижевног израза, утабајући пут квалитативно новом, стваралачком раду. Један од најпознатијих био је и Јеротеј, заједно са осталим Рачанима, (Мирковић 1969: 268–280)⁶ који ће за нашу књижевност, па и историју бити значајан као писац „првог правог српског путописа“, сврставајући га у ред изворних писаца (Мирковић 1969: 280;

5 Патријарх се у инвокацији, на почетку *Дневника* потисивао као „Арсеније Божијом милошћу архиепископ пећки и свих Срба и Бугара и других земаља патријарх“.

6 Међу *Рачанима*, више од осталих, славу учених људи, уживали су осим Јеротеја, Киријан, Гаврил Стефановић Венцловић и Хрисофор.

Јовановић 1994: 66). Као посебно занимљив детаљ његовог врло плодног преписивачког рада, треба издвојити препис проскинитарiona Лаврентија Хиландарца из 1698. године, који ће му у многоме бити референца за писање *Пуџојиса* (Јовановић: 1994: 64; 2001: 71). Спис Јеротејев, *близак је српским њроскинитарионима, односно старијој српској средњовековној књижевности*, што се најбоље види у навођењу конака на путу и набрајању светих места, што је за овакве књижевне форме карактеристично (Јовановић 1994: 63). Оно што Јеротејев спис чини оригиналним је лични тон и утисак при описивању разних драматичних ситуација на путовању, што код већине није случај и прате врло шаблонизован начин писања. Уз врло жив опис предела, биљака, животиња и места, нарочито у Египту и Светој земљи, Јеротеј је оставио значајан извор и за српску историју, мада се осим навођења неколико локалних легенди које је чуо на путу, није пуно интересовао да нам пренесе своје утиске о становништву, градовима, путевима, привредним приликама итд. (Скерлић 1966: 194; Јовановић 1994: 64–65).

Недовољно проучен као писац, *о животињи Јеротеја Рачанина*, знамо још и мање. Зна се да је живео у другој половини XVII и у првим деценијама XVIII века. Умро је после 1727. године. Најсликовитији пример о недостатку података који се тичу његовог приватног живота, може нам послужити чињеница о колебљивости и несигурности у навођењу самог његовог имена. Упркос чињеници да је на неколико места у своме делу јасно и недвосмислено навео своје име као „Јеротеј“, а тако се изгледа и потписао на крају списка, многи истраживачи наше књижевности сматрали су да је његово право име „Јеротије“, свакако погрешно. Овакву претпоставку, први је навео Новаковић, коју су касније преузели и остали, упркос чињеници, да у историјским документима није пронађен нити један пример имена „Јеротије“, већ само „Јеротеј“. Овако слободну интерпретацију пишчевог имена, можемо тумачити тежњом оновремених филолога ка изједначавању и усаглашавању монашких имена, у црквенословенском облику, народним, осавремењеним обликом. У сличне примере, који могу узглед послужити као доказ несавесности или необавештености појединих истраживача, можемо навести произвољно навођење наслова и времена настанка самог дела. Док је код Новаковића наслов само условно дат, знајући да то није његов оригинални назив, каснији аутори су сматрали да је управо то наслов који је сам Јеротеј дао, превидећи да је Новаковић у уводу свог издања навео пун назив, како га је преписао од Бођанског (Мирковић 1969: 291–292). Још веће нетачности биле су код датирања настанка рукописа Јеротеја, где је било не малих неслагања и недоследности. У самом спису јасно стоји да је 1727. година, време његовог настанка, док је Новаковић, из нама непознатих разлога као годину настанка *Пуџојиса* навео 1704, односно годину самог путовања (Мирковић 1969: 282–284, 288–289).

Новаковић своје издање *Пуџојиса* Јеротеја Рачанина није издао на основу оригиналног списка (Новаковић 1871: 292–310), већ на основу његовог преписа, који је 1861. године издао руски слависта и историчар Осип Бођански (Новаковић 1871: 295–296; Јовановић 1994: 63; Мирковић 1969: 282, 288–289). Бођански је аутограф пронашао у Сремским Карловцима 1840. године у једном зборнику Павла Стаматовића. На умољење Бођанског, Милош Поповић, послао му је препис овог рукописа, који је Рус издао у Москви. Новаковић је желео да дође до оригиналног рукописа, како би објавио неке делове, али је „рукопис о поплави Карловаца међу рукописима пок. проте Стаматовића, у кога се налазио, пропао“ (Новаковић 1871: 295). *Новаковић није објавио у целости* издање Бођанског, већ како сам наводи „три одломка, један с почетка, други из прве половине, а трећи с краја, да би се, ко хоће, по њима могао из ближе упознати с овим радом“, немајући намеру да дело штампа у целости, укупно објављујући „17 листа велике осмине“ (Новаковић 1871: 297; Мирковић 1969: 288–290, 296–297). Оно што Новаковић није знао, као ни Бођански пре њега, а то је чињеница да је део *Пуџојиса* издао и сам Стаматовић, још 1841. године у „Србској пчели“, али у врло рђавом преводу, са пуно грешака и слободних конструкција и са неприхватљивим осавремењавањем текста, удаљивши се у знатној мери од оригиналног текста (Јовановић 1994: 63; Мирковић 1969: 289, 293–295). О књижевним и историјским вредностима дела Јеротеја Рачанина, дуго се водила оштра полемика. Тако је Јован Скерлић, имајући пред собом само фрагменте путописа, не поседујући интегрални текст, уочио више доказа његовог „празноверја“, закључивши да је путопис без књижевне вредности (Скерлић 1966: 194).⁷ Овакав став преузеће и многи други критичари (Мирковић 1969: 265–268).

Мотиви путовања наших ретких путника били су махом верски. Као што смо већ напоменули, свештена лица су била у могућности обиласка својих верника и светих места, те им је и путовање било олакшано османским бератима. Осим удовољења својих духовних потреба, свештеним, као и световним лицима су и други мотиви били исто тако значајни (Мирковић 1969: 287). И Новаковић запажа сву комплексност духовних напора и одважност путника да крену на тако далек пут, па у уводу свог издања одломака *Пуџојиса* износи мишљење како „у оном вијеку у ком су људи живели забачени и ограничени једино на своје родно мјесто, и кад су путовања, била тако мучна и ограничена, ово је била прилика проћи земаља и видјети света“ (Новаковић 1871: 293). Како није располагао аутографом *Пуџојиса*, остаје нејасно у којој мери

7 „По овоме *пуџојису* Јеротеј излази као *проси* човек, са образовањем врло скупеним и уским видиком једној *сѣларинској* калуђера. Он је *лаковеран* и *иразноверан*. (...) Иначе, *цео пуџојис*, *писан досѣа* добрим народним језиком, без књижевне је вредности, и од значаја је *уколико* *ишо* је *шо* *и*рви *пуџојис* у *српској* књижевности, и једино забавно дело (*sic!*-*и*рим.*ауи*.) *српско-словенске* школе.“

је Новаковић редиговао-поправљао или квариио одломке које је објавио у свом издању (Мирковић 1969: 290, 295–297). Путопис Јеротеја Рачанина у редакцији Осипа Бођанског, изузев Стојану Новаковићу и можда Илариону Руварцу, није био доступан осталим нашим оновременим истраживачима, већ су се користили поменутом Новаковићевом редакцијом. Овај податак изазива чуђење, ако се зна да се сепарат издања Бођанског, којим се Новаковић служио да изда своје одломке, налазио у Народној библиотеци у Београду (Новаковић 1871: 294).⁸ све до њеног рушења, априла 1941. године (Мирковић 1969: 290). Комплетно фототипско издање Бођанског, у издању Б. Мирковића, биће код нас објављено тек више од век касније! (Јовановић 1994: 63).

Новаковићево издање има својих мана и то се најбоље може видети по томе што се могу уочити низ језичко-стилских интервенција. Тако Никола Радојчић износи суд о Новаковићу да је туђе текстове у својим издањима подешавао „према начину за који је веровао да их треба по њему писати“. Чак и када је вршио корекције издања Бођанског, Новаковић се пре свега ту ограничио на речи за које је био сигуран да су погрешно објављене, ко што су на пример називи насеља (Батичина – Баточина итд.). Путопис Јеротеја прештампиао је са колебљивим и не баш увек поузданим критичко-издавачким мерилима рада. Највећа замерка Новаковићевог издања, а она се може проширити и за његову осталу делатност на пољу објављивања историјских извора, јесте да се није потрудио да Путопис изда у целисти, и научној и личној читалачкој публици, ове вредне списе учини доступним.

Када говоримо о језику Јеротејевог Путописа, о њему се не може говорити нешто више и прецизније, јер сам аутограф, тј. оригиналан рукопис није сачуван. Најближи оригиналу јесте његов препис у издању Бођанског, али без оригинала никада нећемо сазнати у којој мери је нешто мењао од аутентичности у односу на препис. У основи то је народни језик, са елементима српскословенског, али и руског језика. Непостојање оригинала оставља нас у недоумици у којој су мери присутни русизми у тексту, резултат промена у издању Бођанског, а у коликој мери их је било у оригиналу. Језик у *Путопису* има архаичну лексику, обиље турцизама и занемарљив број грцизама, који се махом односе на црквене термине и појмове. Новаковић је за језик Јеротејев поновио оно што је Бођански у свом издању написао, односно да је *Путопис* „писан народним језиком и неизвјештаченим стилем“, и да и као такво „Путашевостије Јеротијево има своје значење за Србе“ (Новаковић 1871: 295–296), како за историјска, али у исто време и за филолошка и лексиколошка истраживања (Јовановић 1994: 65–66; Мирковић 1969: 292–296).

8 У време објављивања својих одломака, Новаковић напомиње да „...у београдским збиркама Српског ученог друштва и Народне библиотеке не налази се никакав опис јерусалимског путовања. Није ми ни за друге збирке до сад познато, да би се у њима налазио који такав рукопис.“

ПУТОПИС

Јеротејев *Путопис* се односи на путовање од Београда, из кога је он кренуо средином 1704, па преко Раковице, Гроцке, Параћина, Ниша, Врања, Скопља, Солуна у Египат, Свету Гору, Цариград и назад до Београда у који су се вратили годину дана касније. У пратњи Јеротеја налазило се још шест особа, двојица калуђера из манастира Раковице близу Београда и четворо световних лица из Београда и Ирига, укључујући и једну жену (Новаковић 1871: 297). Свој спис о овом путовању, свакако на основу сачуваних забелешки, написао је учени калуђер, како је већ раније споменуто, тек 1727. године у фрушкогорском манастиру Ремети. Сам путопис не обилује нарочито богатим подацима за историчаре, али има неколико запажања у њему, која нам могу послужити за проучавање етнологије и народних веровања на почетку XVIII века. Како и сам Новаковић примећује, Јеротеј је на свом путу обишао крајеве који су само деценију и по раније били позорница великих разарања и са којих је највећа маса Срба кренула у Велику сеобу, на челу са Арсенијем III (Тричковић 2013: 41–78, 155–186), те и из те перспективе може нам послужити као интересантан историјски извор, нарочито ако га упоредимо са *Дневником* патријарха Арсенија III (Новаковић, 1871: 296),⁹ или западних путописа, пре свега др Брауна (Новаковић 1891: 33–45).¹⁰

Нас ће у овом раду нарочито занимати приказ пута од Београда до Солуна и у повратку од Галипоља до Београда. Осим набрајања коначишта дуж пута, (Јовановић 1994: 68–70).¹¹ неких детаљнијих описа насеља, за разлику од страних, западноевропских путописаца или Евлије Челебије нема. Оваква „незаинтересованост“, не треба да чуди, ако имамо у виду да су првенствено верски мотиви били ти који су навели ову групу ходочасника да крену на пут, те их запажања која су била предмет интересовања дипломатско-шпијунских страних делегација, нису превише занимала. Слично као и страни путописци, који су пролазили нашим земљама, и Јеротеј за одређене хидрониме меша називе, и ако је пореклом из крајева релативно блиских (ужички крај). Први занимљив податак са овога пута, налазимо приликом проласка Алексинца када су путници стигли „на ужину на Нишаву“, казује

9 „(...) Јеротијев је пут ишао преко наших земаља, па се у причању његову налази забавних цртица, јер је он, на прилику, пролазио стару Србију на скоро после Чарнојевићеве сеобе Срба у Аустрију.“

10 Новаковић је превео и у критичком издању објавио неколико страних путописаца, међу којима и путопис др Брауна.

11 1 – Београд, 2 – Гроцка, 3 – Хасан-пашина паланка, 4 – Баточина, 5 – На Морави, ћуприји параћинској, 6 – с. Пандури код Алексинца, 7 – на Нишави, близу Ниша, 8 – под Курвин градом, 9 – Лесоквачка клисура; 10 – Решитски манастир, 11 – Врање, 12 – Коштуне, 13 – с. Горобинце на Овчем пољу; 14 – Велес, 15 – Тиквеш, 16 – Грчиште, 17 – Псенска варош и град, 18 – Солун.

путописац, очигледно мешајући Јужну Мораву са Нишавом, која се добрих 30-ак км јужније улива у Јужну Мораву. После Ниша, група путника је свој следећи конак одредила да буде на „Бугарској Морави“, подно Курвин града (Јовановић 1994: 68). Јужну Мораву под именом „бугарска“, „бугар-морава“ итд. срећемо и код страних путописаца, од Брокијера до Брауна (Новаковић 1897: 73–165), те је дакле несумњиво резултат локалног предања и сећања на стару границу између Србије (Рашке) и Бугарске, из периода пре освајања краља Милутина (1282–1321). Помен цркве у Лесковцу и нешто касније Рашитског манастира, где су коначили, „на измаку Врањске клисуре“, ¹² значајан је податак о обнови верског живота и верских објеката, на територији Пећке патријаршије, у периоду после Велике сеобе, што индиректно сведочи да се и становништво почело обнављати и враћати мирном животу (Јовановић 1994: 48). ¹³ После Врања путници су свратили на конак у „Коштуне, надамак Четрдесет цркава. Ту је раније велика варош била за српског господства. И сад по турски зову Крк Клиса.“ Мало даље када је разгледао околна брда, од мештана је чуо да се „три хума веома висока (...) зову *Шайиоришија Марка Краљевића, и Милоша Кобилића, и Реље Охмућевића и Новака Дебелића*“ (Јовановић 1994: 68), јасно нам стављајући до знања да је локално народно предање скопљанско-кумановског краја ¹⁴ о епским јунацима, српског порекла. Следећег дана у том месту Јеротеј је на локалној пијаци нашао „обиље хлеба и вина“ (Јовановић 1994: 68–69). Већ при опису Овчег поља, где им је била следећа станица, налазимо живље Јеротејеве описе природе и околине, чиме се издваја од већине писаца проскинитариона. „И ту видех красну земљу, лепа поља, и жита, и винограде и воћњаке различите. И лепе реке теку из планина и извори студени и чести. И градови се виде и села“, у приповедачком стилу описујући свој лични доживљај виђеног. Настављајући опис овог краја, многи ранији књижевни критичари су сматрали да је помен „од бакра гумно“, одраз Јеротејевог празноверја, необразованости и простодушности, изгубивши из вида да је он само пренео шта је чуо и тако записао. ¹⁵ Јован Мишковић и Миленко С. Филиповић су изнели примере о не малом броју оваквих топонима „у средишњим и јужним јужнословенским областима“ и да он представља и назив за место где се врши жетва, као и уопште равну површину, где се обављају разни послови, а особено рударски и металуршки. Помен „бакарног гумна“ у путопису, у ствари представља

12 Податак који нас наводи на потврду закључка да су манастири и други верски објекти лакше остали нетакнути, када су били ван непосредног домаћаја Турака и главних комуникацијских праваца, односно у забаченијим крајевима.

13 „И дођосмо под Лесковац, на ужину под Камените цркве“.

14 Шири област скопљанске Црне Горе, Жеглигова, Средње и Доње Пчиње.

15 Легенде и предања које су казивали успутни људи при сусретима са Јеротејем, односе се махом на одређене топониме и поједина места.

најранији писмени трага о оваквим локалитетима на територији данашње БЈРМ. Јеротејево повезивање овога топонима на Овчем пољу с предањем о распрострањености Срба до границе до које они могу да иду, чак и у овајачким походима, служи као доказ да је измешао извесна истинита сазнања о пореклу свог народа с локалном традицијом, али ту везу он није саопштио јер је веровао у њу, већ зато што му се учинила занимљивом на путовању (Мирковић 1969: 266–268). Сам помен локалног живља Овчег поља о свом српском пореклу, макар и у виду искривљене народне традиције, представља можда и најзначајнији податак који можемо наћи у Путопису Јеротија Рачанина, а тиме и обресе југоисточне етничке границе нашег народа у размеђи XVII и XVIII века (Мирковић 1969: 69).¹⁶ Мада би било превише слободно, само на основу народног предања, извлачити сигурне закључке о етничкој распрострањености, о којој ни у каснијим вековима се није могло „шестаром или лењиром“ прецизно одредити. За Велес, Јеротеј казује да је „град бугарски, а Турци га зову Ђуприлија, кроз град тече река Вардар, врло голема, и ту беше Турака много. И ту на мосту ђумругија, и господа многа и кадија. И варош голема и хришћана много“ (према Јовановић 1994: 69). За сам град наводи да су „и куће и авлије све од камена. И плочом каменом све куће покривене, од мале до велике. И цркве камене имају многе осликане, али пусте“ (Јовановић 1994: 69). Овај први опис је опширнији, а тиче се неког насеља, мада је и као такав доста оскудан, ако га упоредимо са страним путописцима, као што су др Браун или чувени Евлија Челебија. О привреди и културама које се гаје око Велеса, Јеротеј наводи да „грожђе много носе у котарицама на магарцима. Турци купују, а хришћани не до Преображења (...) Њиве многе посејане памуком. И чудих се, јер раније нисам видео. И ту људи мало жита сеју, него све памук“ (Јовановић 1994: 69). Након преласка Вардара, мало даље од града „изађосмо у поље где су Турци Немце разбили и натраг прогнали“. Сам пораз аустријске војске, новембра 1689. године, у околини Штипа, а не Велеса, како наводи Јеротеј (Тричковић 2013: 71), као и касније повлачење северно од Дунава и Саве, путописац сликовито објашњава речима: „А биле кише и зло време, а Турци изиђу суви из града те их разбију и мало-помало дотерају опет до Београда“, у маниру својих ранијих казивања (Јовановић 1994: 69). Након Тиквеша, путници су дошли до Грчишта,¹⁷

16 „Набројасмо цркава четрнаест великих. Бели се камен. Срби правили, а сада све пусто. И ту нам казиваху: Када су раније Срби из Прекоморја прешли из Српске земље иза Троја града – и затим се Срби назвали по реци тој, те су најпре на Овче поље пали; и ту кажу сковали од бакра гумно, а веле, не умели вршити по земљи; и кажу и до данас стоји засуто земљом и веле да хоће велико крвопролиће ту бити од Турака напослед.“

17 Топоним, који својим обликом је у исто време и етноним о тадашњем или о становништву које је некада насељавало овај крај. У питању је свакако топоним који се везује за Грке или *йоирчене* Словене. Мада се само из филолошке анализе, а без

у чијој околини се налази клисура кроз коју протиче река Вардар, под називом „Демир капија Марка Краљевића“ (Јовановић 1994: 69). Податак, који као и у случају описа Жеглиговског краја, сведочи о јаком *йрисусйву* локалне *йрадиције* и *већ изйрађеној народној йреданја* о Марку Вукашиновићу-Мрњавчевићу, *йосйодару йрада Прилеја* и *йоследњем леийийимном краљу Срба у средњем веку*. На повратку, приликом преласка из Европе у Азију наводи податак да су Османлије ког Галипоља први пут крочили у Европу и „ту су прешли на Српску земљу“ (Јовановић 1994: 90). Овај податак можемо подвести као део народне традиције, јер опште је познато да су град Галипоље Османлије овојили од Ромеја 1354. године, после разорног земљотреса.¹⁸ Сам податак може бити неко далеко сећање локалних хришћана на битку између одреда краља Милутина и његовог таста, ромејског цара Андроника II, у Тракији против османске војске 1312. године, али то остаје само у сфери претпоставке.

Прештампани одломци Стојана Новаковића никако не могу да одговоре високим захтевима савремене књижевне, а тиме и историографске критике, али највећи допринос Новаковића за историчаре, па и историчаре књижевности, је тај што је *Пуџојис* Јеротеја Рачанина извукао из тамних ходника историјског заборава и бацио ново светло проучавању историје Срба у Османском царству XVIII века. Испунивши тиме основни задатак историје, да даје нова сазнања и истажује непознато.

ИЗВОРИ

- Јовановић 1994: Томислав Јовановић. „Путопис Јеротеја Рачанина“. *Браничево*, књ. XL. Пожаревац: Центар за културу.
- Јовановић 2000: Томислав Јовановић. „Патријарх Арсеније Црнојевић / Путовање у Јерусалим“. *Сйара српска књижевносй: хресйомайија*. Београд: Филолошки факултет; Крагујевац: Нова светлост.
- Младеновић 1992: Александар Младеновић. „Дневник патријарха Арсенија III Црнојевића о путовању у Јерусалим (текст и филолошке напомене)“. *Зборник Майице српске за филолојију и линйивисйику*, год. XXXV/1, књ. 27/28. Нови Сад: Матица српска, Одељење за књижевност и језик.
- Новаковић 1871: Стојан Новаковић. „Јеротија Рачанина пут у Јерусалим 1704. год.“ (Прилози к историји српске књижевности VI). *Гласник Српској ученој друшйива*, књига XXXI. Београд (у државној штампарији): Српско учено друштво.
- Новаковић 1872: Стојан Новаковић. „Из Хронике Деспота Ђурђа Бранковића с додатком некојих докумената који се њега тичу“. *Гласник Српској ученој друшйива*, књ. XXXIII. Београд: Српско учено друштво.

истраживања на терену и архивима не може сазнати више о самом насељу и његовом становништву, осим претпоставке.

18 Први османски посед на европском континенту био је мали град Цимпе, на обали Мраморног мора, освојен 1352. године од стране принца Сулејмана, сина емира Орхана.

Новаковић 1891: Стојан Новаковић. „Белешке доктора Брауна из српских земаља од године 1669“. *Сјоменик IX*. Београд : Српска краљевска академија.

Новаковић 1897: Стојан Новаковић, „Путничке белешке о Балканском полуострву XVII и XVIII века“. *Годишњица Николе Чујића*, књ. XVII. Београд: Задужбина Николе Чујића.

ЛИТЕРАТУРА

Андрић 1991: Љубисав Андрић (ур.). *Сеоба у сјоровима*. Нови Сад: Књижевна заједница Новог Сада: Просвета.

Јовановић 1994: Томислав Јовановић. „Путопис Јеротеја Рачанина“. Браничево, књ. XI. Пожаревац: Центар за културу.

Јовановић 2000: Томислав Јовановић. „Патријарх Арсеније Црнојевић /Путовање у Јерусалим“. Стара српска књижевност: хрестоматија. Београд: Филолошки факултет; Крагујевац: Нова светлост.

Јовановић 2001: Томислав Јовановић. „О путопису Пушовање ка граду Јерусалиму Јеротеја Рачанина“. *Рачански зборник*, књ. 6. Бајина Башта: Фондација Рачанска баштина.

Мирковић 1969: Боривоје Мирковић, „Одломци трагања за Рачанима и традицијом о Јеротеју Рачанину“. *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду*, Књига XII/1 (1969). Нови Сад: Филозофски факултет.

Скерлић 1966: Јован Скерлић. „Јеротеј Рачанин“. *Српска књижевност у XVIII веку*. Београд: Просвета.

Слијепчевић 1991: Ђоко Слијепчевић. *Историја Српске православне цркве*, књ. I. Београд: Београдски издавачки графички завод.

Тричковић 2013: Радмила Тричковић. *Београдски њашалук 1687–1739*. Београд: Службени гласник.

Miloš Z. STOJKOVIĆ

SLAVIC AND SERBIAN CULTURAL HERITAGE IN THE 17TH CENTURY
OTTOMAN BALKANS IN THE EYES OF SERBIAN TRAVEL WRITERS
– PUBLISHED BY STOJAN NOVAKOVIĆ

SUMMARY

Today's modern research culture, especially the cultural heritage of tangible and intangible culture is increasingly turning to the private testing, personal in history, overlooking the "little" man in the social, political and cultural opportunities and conditions in general, at a given time and space to reveal collective "state of mind".

Serbian travel writers, as a source of research of Serbian cultural heritage in the Balkans, especially over a wide area of the Serbian lands, can be a very useful historical source, because of the good knowledge of the local languages, the culture of the area and the period that is the subject of this brief survey.

In his fruitful and comprehensive scientific historiographical work, Stojan Novaković paid great attention to the issue of historical sources, which are considered to be essential to a better understanding of the history of the Serbian nation. The reason why Serbian travelogue texts seem to be important for our history is certainly a more immediate and realistic attitude towards the Christian and Slavic, primarily Serbian, population as well as the information about them which has a great historical value. Their very existence and the time in which they are obtained represent a history for themselves and we can indirectly indicate the socio-cultural situation of our people at that time. In medieval culture and heritage, under the auspices of the church, travel literature found its important place.

Travelers appear to be indispensable and irreplaceable in the study of ethnological, sociological, cultural, religious, philosophical and psychological, economic and even social (cultural) issues of modern social sciences and humanities, both domestic and foreign, and in many ways are more important than the primary historical sources, because of their subjective-personal character and direct information that they can provide enabling us to "freeze" a cultural-social picture of the time and space.

Keywords: Travelers, cultural heritage, Serbs, Balkan, Ottoman Empire, Stojan Novaković, 17th century.

И С Т О Р И Я А К У Л Т У Р Е

УДК 373.3(497.115)“1949/2017”

Прегледни рад

*Петар Ђ. РАЈЧЕВИЋ**

Универзитет у Приштини

Учитељски факултет у Призрену / Лепосавићу

РАЗВОЈНИ ПУТ ОСНОВНЕ ШКОЛЕ „ВУК КАРАЏИЋ“ ЗВЕЧАН И УСПЕХ У 2016/2017. ГОДИНИ

Апстракт: Основна школа у Звечану под називом „Вук Караџић“ први пут је уписана у судски регистар као организација удруженог рада 20. децембра 1973. године, иако је акт о оснивању радне организације донесен још 26. септембра 1949. године. Настава се одвија у објекту матичне школе саграђеном 1961. године на два нивоа који се налази у центру насеља. У свом саставу има и издвојено одељење млађих разреда у селу Грабовцу, удаљеном око три километра од матичне школе, а настава се одвија у школској згради изграђеној још 1923. године, недавно реновираној. Наставу у овом месту похађају и ученици села Србовца. Данас школа у Звечану располаже свим потребним условима за успешно одвијање наставе и постизање запажених резултата у раду. Запошљава 66 радника од којих 51 има високу стручну спрему, а 7 радника вишу школску спрему. Управа школе не задовољава се постигнутим већ има и амбициозне развојне планове.

Кључне речи: основна школа, Вук Караџић, тврђава Звечан, насеље Звечан, Грабовац.

УВОД

Подно познатог историјског утврђења Звечан, опеваног и у старим народним песмама, које се примећује са свих страна, током векова развијало се, страдавало, обнављало и опстајало насеље Звечан код Косовске Митровице. Данас је то општинско место на северном делу јужне српске покрајине Косово и Метохија. У новије време помиње се у контексту са

* ванредни професор, petar.rajcevic@pr.ac.rs

општинама Северном Косовском Митровицом, Зубиним Потоким и Лепосавићем. Наслоњен уз централни део Републике Србије, чинећи већину, српски народ на овим просторима бори се за своју будућност и опстанак. Потребне су му добре институције које могу да успешно одговоре на све изазове времена.

Једна од њих је школа. У њој се обликују генерације које ће од старијих преузети све дужности од којих зависи живот свих и даљи прогрес у сваком погледу. Пошто је поуздано утврђено да је у оквиру утврђења постојала Црква светог Ђорђа јасно је да се и у средњовековно време, на том месту, слушала реч Божја записана у књизи – Библији. Свештена лица морала су бити писмена на задовољавајућем нивоу како би била кадра служити се књигом. Тако је одредио Свети Сава још у свом *Закони правилу*. Тамо где је књига и поучавање, њено читање, преписивање и поштовање, где је појање и морално упућивање и изграђивање личности, тамо је и школа.

Интересује нас рад Основне школе „Вук Караџић“ у Звечану, њена садашња организација (на почетку 21. века), тежње и постигнути резултати. Пошто ова установа има и једно издвојено одељење, говори се и о раду школе у селу Грабовац у којој се образују и васпитавају ученици разредне наставе који станују у Грабовцу и суседном селу Србовац, како не би путовали до Звечана, макар док су у млађем школском узрасту.

ДЕФИНИСАЊЕ ОСНОВНИХ ПОЈМОВА

Основна школа се дефинише као „обавезна општеобразовна школа која представља основу целокупног школског система, тј. основу за свако даље школовање“ (Ваконјев 1999: 67). Главни је носилац дела општег васпитања и образовања нације.

Основна школа у прошлим временима трајала је три или чешће четири године. И у Србији је било тако до 1945. године. Од тада она доживљава значајне промене. Обнова порушене земље и изградња социјалистичког система вежу се за процес продужавања школске обавезе са „четворогодишње на шестогодишњу, седмогодишњу и осмогодишњу“ (Potkonjak, Šimleša 1989: 159). Почетком шесте деценије 20. века озакоњено је обавезно осмогодишње основно школовање у Србији. Њена васпитно-образовна структура се обогаћује и осим наставе подразумева: слободне активности, здравствену заштиту и општу културну и јавну делатност школе.

Основне школе могу бити централне, подручне и сл. Централне основне школе настају у време када се основна школа у Србији од четворогодишње почиње развијати у осмогодишњу основну школу.

Основно школовање у Србији је обавезно, јединствено, бесплатно и опште. Свој школској деци обезбеђено је бесплатно здравствено осигурање. Предвиђено је да школе буду у близини места становања ученика (до пет километара). Уколико су удаљеније, мора им бити омогућен превоз. „Да би ученици основне школе усвајали културне вредности властитог народа, развијали културни идентитет и на тој основи усвајали вредности других народа, изграђивали разумевање и поштовање других култура, у основној школи настава се изводи на матерњем језику, без изузетка“ (Herrera, Mandić 1989: 113).

Вук Караџић потиче од досељеника из племена Дробњака који су расељени за време аустријско-турског рата из Херцеговине. Рођен је у селу Тршићу код Лознице 1787. године.

Од рођака Јевте Савића, јединог писменог човека у крају, научио је да чита и пише. „Образовање је наставио у школи у Лозници, али није завршио због болести. Школовање је касније наставио у манастиру Троноши. Како га у манастиру нису учили, него терали да чува стоку, отац га је вратио кући“ (Парлић Божовић 2015: 86). Жељан знања, не одустаје од намере да се усавршава.

За време Првог српског устанка Вук је био писар код церског хајдучког харамбаше Ђорђа Ђурчије. „Не успевши да се упише у Карловачку гимназију, он одлази у Петрињу где је провео неколико месеци учећи немачки језик“ (Парлић Божовић 2015: 86). У Београду је упознао просветитеља Доситеја Обрадовића. Ту је Вук обављао писарске послове за потребе Правитељствујућег совјета србског. Био је ђак Велике школе у Београду. Краће време радио је у Београду као учитељ у основној школи. У Неготинској крајини обављао је чиновничке послове.

У Бечу се Вук оженио Немицом Аном Краус. Имали су више деце која су им умирала. Надживели су их кћерка Мина (Вилхелмина) и син Димитрије. Уз подршку Јернеја Копитара Вук је почео да сакупља народне песме а потом и да ради на граматичи народног говора. Тек четири године након Вукове смрти његова реформа језика призната је за званичну. Његов језик проглашен је књижевним 1868. године. Умро је у Бечу где је био и сахрањен. Године 1897. посмртни остаци Вука Караџића пренесени су у Београд где су са великим почастима сахрањени у порти, лево од западног улаза, Саборне цркве.

Међу најпознатија Вукова дела сврставају се: *Мала ѝросџонародна славеносербска ѝјеснарица* (1814), *Писменица сербској језика ѝо ѝовору ѝросџоја народа најисана Вуком Сџефановићем, Сербијанцем* (1814), *Народна сербска ѝјеснарица* (1815), *Срџска ѝрамаџика* (1818), *Срџски рјечник, исџолкован њемачким и лаџинским ријечима* (1818), *Геоџрафическо-сџаџисџическо ѝписаније Сербије* (1827), *Писмо кнезу Милошу* (1832), *Нови завјетџ Госџода*

нашеї Исуca Христїа (1847), Ковчежић за истїорију, језик и обичаје Срба сва їри закона (1849), Срїски речник, истїумачен њемачким и латїнским ријечима (1852), Примјери срїскословенскої језика (1857), Правийељстївујушчи совјеї сербски за времена Ђорђијева или Оїшмање ондашњијех великана око властїи (1860), Особена їрађа за истїорију нашеїа времена (за коју је аманетом тражио да се не отвара до 1900. године), Живойї и обичаји народа срїскої (1867). „Српска наука почиње свој ’живот’ са филологијом, заправо са Вуком Караџићем“ (Аврамовић 2005: 179). У почетку је карактерише утицај снажних интелектуалних личности. Тек касније она постаје институционални рад: Лицеј (1838), Друштво србске словесностїи (1841)...

Данас у многим местима у Србији постоје школе које носе име Вука Караџића. Основна школа у Звечану једна је од њих.

Насеље Звечан на северу Косова и Метохије познато је по археолошком локалитету тврђави Звечан која и данас доминира над овим местом, видљива са свих страна. Решењем број 173 од 29. августа 1947. године проглашена је за споменик културе. За споменик културе од изузетног значаја проглашена је 1990. године.

Први помен Звечана, под именом Sfentzaninon налазимо у једанаестом веку у делу *Алексијаде*, Ане Комнине, византијске принцезе, као српску пограничну тврђаву према Византији. Српским освајањима византијских области на Косову, у времену од 1091 – 1094, Звечан губи значај пограничне тврђаве, а развој његовог подграђа стагнира развојем Дмитровице.

Следећи помен Звечана је тек 1321. године када Константин, син краља Милутина, после изгубљене битке са полубратом Стефаном Дечанским, бива убијен и сахрањен у Цркви светог Ђорђа (која се налазила у саставу тврђаве). (Данас постоји нова истоимена црква у центру насеља чија унутрашњост још није живописана). Године 1331. у династичким борбама између краља Стефана Дечанског и његовог сина, цара Душана, Дечански је заробљен и пребачен у Звечан где умире. До краја 14. века Звечан је у власти локалних српских великана. Године 1374. пада под власт Турака и постаје њихово важно војно упориште. Покушај Аустријанаца да га 1689. године освоје није успео, тако да је у 18. веку сам запустео. Данас (2017. године) постоје остаци са следећим садржајима: 1. северни улаз у тврђаву, 2. западна кула, 3. југозападна кула, 4. јужна кула, 5. југоисточна кула, 6. византијска грађевина, 7. остаци цркве Светог Ђорђа, 8. донжон (кула), 9. цистерна, 10. грађевина непознате намене. На чврстом постољу и високом јарболу, под утицајем ветра са свих страна, непрекидно лепрша велика српска застава. На све стране уокло почиње да буја живот.

Општина Звечан најмлађа је општина косовскомитровичког округа. „Најзначајнија насеља у општини, уз насеље Звечан јесу села: Бањска,

Србовац, Грабовац, Житковац и Жеровница“ (Радуловић, Митровић 2000: 49). Уз претежно српско становништво општина има и мањи број Албанаца. Они живе у селима Жажа, Бољетин и Видомириће. Житељи општине Звечан осим рада у индустрији (Комбинат „Трепча“) баве се и приватним предузетништвом, ратарством, воћарством и у мањој мери сточарством.

СПЕЦИФИЧНОСТИ РАДА ОСНОВНЕ ШКОЛЕ „ВУК КАРАЏИЋ“ ЗВЕЧАН

У овом делу чланка говори се о специфичностима рада Основне школе „Вук Караџић“ у Звечану и њеном издвојеном одељењу у Грабовцу. Посебно се расправља о задацима које школа остварује. Успех ученика Основне школе „Вук Караџић“ Звечан на крају првог полугодишта и на крају школске 2016/2017. године видљив је трећем делу (табеле).

МАТИЧНА ШКОЛА И ИЗДВОЈЕНО ОДЕЉЕЊЕ

Историјски подаци и археолошки остаци цркве у саставу тврђаве Звечан упућују нас на закључак о дуготрајном дружењу српског становништва са књигом (верског садржаја), моралним, естетским, радним и осталим вредностима које су преношене са генерације на генерацију. Ту традицију баштинила је и успешно наставља Основна школа „Вук Караџић“ у насељу Звечан.

Одлуком Обласног народноослободилачког одбора за Косово и Метохију Просветно одељење у Срезу Звечанском дало је одобрење бр. 56215 од 26. септембра 1949. године за отварање школе у насељу Звечан са укупно 5 одељења на српском наставном језику. Истом одлуком одобрено је отварање два одељења у издвојеном одељењу матичне школе у селу Грабовцу. Акт о оснивању радне организације донесен је 26. септембра 1949. године. Конституисање је завршено 18. децембра 1973. године. Први пут школа је уписана у судски регистар дана 20. децембра 1973. године као Организација удруженог рада Основна школа Вук Караџић у Звечану.

Зграда матичне школе изграђена је 1961. године на два нивоа и смештена је у центру насеља Звечан. Покрива приградска насеља и села Велико Рударе и Мало Рударе, Горње Кориље и Доње Кориље, Житковац, Србовац, Матица и Мали Звечан.

Од укупног броја ученика 97 % су деца српског говорног подручја, односно српске националности. Преостали проценат односи се на децу ромске и муслиманске националне заједнице. Школа успешно сарађује са СО Звечан и осталим установама у насељу. Посебно са друштвима чија су

делатности спорт, култура и слично. Добра организација рада и богато педагошко наслеђе допринели су да ова школа деценијама постиже примерне резултате и остварује плодну сарадњу са средином. Бројне генерације овог насеља својим стеченим знањем у овој установи, моралним понашањем и погледом на друштво одлазиле су у живот и рад ширећи дух неимарства и родољубља.

Школа у свом саставу има издвојено одељење млађих разреда у селу Грабовцу, удаљеном око 2-3 километра северно од Звечана и матичне школе чија је школска зграда саграђена још давне 1923. године. То је данас четвороразредна школа и налази се у центру села. Похађају је и деца из села Србовац удаљеног мање од два километра.

Већина кућа села Грабовац смештена је поред магистралног пута који води од Косовске Митровице према Краљеву. У близини је брдо Соколица – 914 метара надморске висине После Велике сеобе Срба 1690. године село је опустело. Повећање броја српског становништва у селу Грабовац започиње крајем 18. века. Село је 1961. године имало 93 домаћинства и 525 становника. Године 1981. имало је 112 домаћинстава и 542 становника. Сада има око 630 становника.

ЗАДАТАК ОСНОВНЕ ШКОЛЕ „ВУК КАРАЦИЋ“ У ЗВЕЧАНУ

Основни задатак Основне школе „Вук Караџић“ у Звечану је да кроз спровођење календара рада и правилника о наставном плану и програму основног васпитања и образовања оспособљава ученике за усвајање нових знања, развијање естетских и других вредности да би постали корисни чланови друштва. Осим овог школа има и друге задатке као што су: унапређење наставног рада код свих предмета, још боље опремање постојећих кабинета, примена свих савремених облика и метода рада, унапређивање васпитног рада на подручју професионалне оријентације ученика, оспособљавање ученика за самоучење, стално стручно усавршавање наставника и стручних сарадника, рад на заштити и унапређењу животне средине, организовање разноврсних културних, забавних, спортско-рекреативних програма, мотивисање ученика за постизање што бољих резултата, организација живота и рада у школи који доприноси правилном схватању другарства, пријатељства као и препознавања проблема и тешкоћа појединаца у школи и проналажење начина како да им се помогне, редовно вођење педагошке документације, уређење школског простора и стварање оптималних услова за рад школе.

Укупна површина матичне школе у Звечану је 3274,55 квадратних метара. Дворишни простор матичне школе је 1,37 хектара. У саставу тог простора је један асфалтирани кошаркашки терен са малим трибинама као и бетонирано

игралиште за рукомет, одбојку и мали фудбал. Дворишни простор ограђен је металном оградом а део простора и живом оградом.

Школске просторије чини: 14 класичних учионица, 4 кабинета (биологија–хемија, физика, информатика, музичка култура), 1 радионица за техничко образовање, 1 сала за физичко васпитање, 1 библиотека, 1 просторија за кинотеку, 2 канцеларије за стручне сараднике (педагога и психолога), 1 канцеларија за администрацију (секретар и шеф рачуноводства), 1 канцеларија за директора, 1 наставничка зборница, 1 хол, 4 ходника, 1 просторија за техничко особље, 1 радионица за домара, 2 службена мокра чвора, 4 мокра чвора за ученике са укупно 24 кабине, 1 котларница, подрумске просторије, 1 просторија за архиву, 1 стан гарсоњера. Током 2014. и 2015. године зграда је у потпуности реновирана. Изведени су опсежни радови како на њеном екстеријеру тако и на ентеријеру. Промењена је кровна конструкција, громобран, трем на службеном делу објекта, фасада, столарија, мокри чворови. У току 2015. године реновиран је под у целом објекту и сала за физичко васпитање. Део простора уступљен је на коришћење Универзитету из Приштине тј. Факултету ликовних уметности. Они користе 3 учионице, трпезарију и део подрумских просторија. Библиотека поседује преко 8000 књига. Године 2014. отворена је стоматолошка ординација у којој сваког радног дана ординирају један стоматолог и једна стоматолошка сестра. На улазу у хол урађен је коси под намењен особама са инвалидитетом. Застарела расвета у матичној школи замењена је неонским светлима. Електроинсталација је у целини измењена.

Школа у издвојеном одељењу у селу Грабовцу располаже укупном површином од 200 квадратних метара простора. Овај објект је, изузев кровне конструкције, у потпуности недавно реновиран. Поседује и мали кошаркашки терен који се користи и за одбојку и мали фудбал. Зелена површина око објекта од 0,57 хектара ограђена је делом металном оградом а делом живом оградом. Издвојено одељење школе у Грабовцу располаже следећим просторијама. 2 учионице, 1 наставничка зборница, 1 ходник, 1 службени мокри чвор, 2 мокра чвора за ученике са укупно 4 кабине, 1 просторија за електрични котао за грејање, 1 радионица за домара и техничко особље, двособан стан чија површина не улази у наведених 200 квадратних метара. Хигијена се у оба објекта одржава на завидном нивоу што потврђују и инспекцијски извештаји у којима се не могу приметити никакве замерке.

Рад у школи одвија се у две смене. Прва смена од 7.30 до 12.30 а друга смена од 13.00 до 17.00 часова. Осим часова предвиђених за редовну наставу у школи се организовано спроводе и ваннаставне активности кроз допунску и додатну наставу, у разноврсним секцијама. Секције које ученици могу да бирају су: литерарна, рецитаторска, драмска, ликовна, фолклорна

и спортске (кошарка, фудбал, рукомет, одбојка, стрељаштво и шах). Осим наведених спортско-уметничких постоје и научне секције – наука младима: млади математичари, физичари, биолози, историчари, географи, техничари.

Родитељи су задовољни превозом ученика. Постоји посебна линија за ученике. За Житковац ученици се превозе комби-возилом. На осталим релацијама ученици се превозе аутобусом.

Људске ресурсе школе чине наставници и сарадници, административно и техничко особље. Заступљеност по стручној спреми је следећа: 1. Орган управљања (директор школе, помоћник директора) – 2 радника – VII степен стручне спреме; Наставници (предметна настава) – 35 радника – VII степен стручне спреме и 1 радник са VI степеном стручне спреме; Учитељи (разредна настава) – 9 радника – VII степен стручне спреме, 6 радника – VI степен стручне спреме и 1 радник са IV степеном стручне спреме; Стручни сарадници (педагог, психолог, библиотекар) – 3 радника – VII степен стручне спреме; Администрација (секретар, шеф рачуноводства) – 2 радника – VII степен стручне спреме; Техничко особље (домар, стражар, курир) – 3 радника – V степен стручне спреме, 3 радника – II степен стручне спреме и 1 радник – I степен стручне спреме. У школи укупно има: 51 радник са VII степеном стручне спреме, 7 радника са VI степеном стручне спреме, 3 радника са V степеном стручне спреме, 1 радник са IV степеном стручне спреме, 3 радника са II степеном стручне спреме и 1 радник са I степеном стручне спреме. Укупно 66 радника.

Табела 1. Стручна спрема запослених радника

	VII	VI	V	IV	II	I
Органи управљања (директор, помоћник директора)	2					
Наставници (предметна настава)	35	1				
Учитељи (разредна настава)	9	6		1		
Стручни сарадници (педагог, психолог, библиотекар)	3					
Администрација (Секретар, Шеф рачуноводства)	2					
Техничко особље (домар, стражар, курир)			3		3	1
УКУПНО	51	7	3	1	3	1

Дужност директора Основне школе у Звечану у досадашњем периоду вршили су Марко Ивановић – дипломирани инжењер технологије,

Драгослав Спасојевић – професор географије, Оливера Пуџић – професор-ка српског језика и књижевности, Никола Вујачић – професор географије, Милош Станић – наставник математике, Ненад Раденковић – професор ликовне културе. Данас (2017. године) дужност директора школе обавља Слађана Фићовић – професор разредне наставе. Педагог школе је Радојица Делибашић. Психолог – Слађана Ђуричић.

Од јануара 2017. године у школи постоји видео-надзор. Шеснаест камера покрива унутрашњост и спољашњост школе (ходници и двориште). Руководство школе у будућем периоду, између осталог, планира да у просторијама школе отвори школску амбуланту за коју постоји адекватна просторија. Ради се перманентно на осавремењавању наставних средстава и опреме. У плану је набављање фломастер табли које би замениле класичне табле са употребом креде. Ради се на компјутеризовању значајног дела наставног рада. Наставници се стално стручно усавршавају. Настава оријентисана првенствено на исходе образовања има на располагању више слободе да васпитно-образовне активности креира у складу са развојним потребама могућностима, интересовањима и индивидуалним особинама ученика. У сврху помоћи код професионалне оријентације, применом тимског рада, спроводи се идентификовање ученичких способности, вештина, талената и интересовања. Укључивање самоевалуације у укупан систем оцењивања у школи један је од предуслова да ученици континуирано и активно раде на сопственом развоју и образовању.

Табела 2. Бројно стање ученика на почетку школске 2016/2017. године

Разред	м	ж	СВ
I/1	8	13	21
I/2	10	11	21
I/3	5	16	21
I	23	40	63
II/1	9	9	18
II/2	10	8	18
II/3	8	11	19
II	27	28	55
III/1	10	6	16
III/2	7	11	18
III/3	7	9	16
III	24	26	50
IV/1	9	8	17
IV/2	12	10	22
IV/3	14	7	21
IV	35	25	60

Разред	м	ж	СВ
V/1	15	11	26
V/2	11	12	23
V/3	11	13	24
V	37	36	73
VI/1	14	8	22
VI/2	10	12	22
VI/3	13	9	22
VI	37	29	66
VII/1	16	7	23
VII/2	6	17	23
VII/3	16	7	23
VII	38	31	69
VIII/1	16	11	27
VIII/2	10	13	23
VIII/3	18	6	24
VIII	44	30	74

Разред	м	ж	СВ
I/4	7	5	12
II/4	5	6	11
III/4	0	3	3
IV/4	3	4	7
I – IV	15	18	33

Разред	м	ж	СВ
I – IV	109	119	228
V – VIII	156	126	282
Укупно:	265	245	510

Разред	м	ж	СВ
I – IV	124	137	261
V – VIII	156	126	282
Укупно:	280	263	543

Припремна настава организује се непосредно пред полагање поправних испита у јунском року за ученике VIII разреда (5 x 2 часа), а за ученике од IV – VII разреда (5 x 2 часа) у августовском испитном року.

У школи се организују школска такмичења из свих наставних предмета, као и у лепом говору и у рецитовању. На основу остварених резултата, ученици учествују на општинским, окружним и републичким такмичењима и смотрама.

УСПЕХ УЧЕНИКА ОСНОВНЕ ШКОЛЕ „ВУК КАРАЏИЋ“ ЗВЕЧАН НА КРАЈУ ПРВОГ ПОЛУГОДИШТА И НА КРАЈУ ШКОЛСКЕ ГОДИНЕ 2016/2017.

Успех ученика Основне школе „Вук Караџић“ Звечан на крају првог полу-годишта школске 2016/2017. године (31. 01. 2017.) видљив је из следеће табеле:

Табела 3. Успех ученика Основне школе „Вук Караџић“ Звечан
на крају првог полугодишта школске 2016/2017. године

Разред	Број ученика	Са позитивним успехом	Одличних	Врло добрих	Добрих	Довољних	Са недовољним успехом	Са 1 слабом	Са 2 слабе	Са 3 и више слабих
I _{1,2,3,4}	74	73	73 у потпуности завршили овај клас. период				1	1	-	-
II _{1,2,3,4}	67	66	49	16	1	-	1	1	-	-
III _{1,2,3,4}	50	50	36	12	2	-	0	-	-	-
IV _{1,2,3,4}	65	64	38	21	5	-	1	-	-	1
V _{1,2,3}	70	49	27	21	1	-	21	5	7	9
VI _{1,2,3}	66	43	17	22	4	-	23	4	5	14
VII _{1,2,3}	69	42	14	23	5	-	27	6	6	15
VIII _{1,2,3}	72	47	13	29	5	-	25	5	8	12
УКУПНО:	533	434	194	144	23	-	99	22	26	51

Уобичајена је појава да „је оцењивање на полугодишту строже него на крају школске године...“ (Џенић 2000: 41). Наставници су уверени да ће на тај начин мотивисати ученике на бољи рад. Сигурно је да се и овде ради о таквом размишљању, тако да се на крају школске године може очекивати бољи општи школски успех и мањи број ученика са негативним оценама.

Табела 4. Успех ученика на крају II полугодишта школске 2016/2017. године

Успех ученика одељења I - VII разреда

Ученика		
М	Ж	Свега
276	257	533

Оцењени			Неоцењени		
Свега	М	Ж	Свега	М	Ж
533	276	257	0	/	/

Позитиван успех														
одличних			вр. добрих			добрих			довољних			свега поз.		
М	Ж	Свега	М	Ж	Свега	М	Ж	Свега	М	Ж	Свега	М	Ж	Свега
155	184	339	72	41	113	40	17	57	1	/	1	268	242	510

Недовољан успех / полаже поправни испит														
са 1 сл.			са 2 сл.			са 3 сл.			4 сл. и више			ук. недов.		
М	Ж	Свега	М	Ж	Свега	М	Ж	Свега	М	Ж	Свега	М	Ж	Свега
3	4	7	7	9	16	/	/	0	/	/	0	10	13	23

Видљиво је да је успех бољи на крају школске године, као што се и очекивало.

ЗАКЉУЧАК

Рад Основне школе „Вук Караџић“ у Звечану је разноврстан, савремен и успешан. У раду са ученицима учествују високостручни наставници који имају обавезу и изграђену унутрашњу мотивисаност да се даље стално усавршавају у професији којом се баве. Услови за напредовање сваког појединачног ученика, ионако добри, настоје се стално подићи на још виши ниво. Школа остварује добру сарадњу са родитељима, локалном средином и медијима. Организују се смотре и такмичења. Ученици се сусрећу и са вршњацима из других средина, пре свега за време такмичења на општинском, окружном и републичком нивоу. Води се стална брига о хигијенским условима и унапређењу здравственог стања ученика. Не запоставља се ни рад са ученицима који имају тешкоће у развоју. Услови рада прилагођавају се њиховим потребама.

Врше се напори да у материјалном, стручном и другом погледу не заостаје ни рад издвојеног одељења (I до IV разреда) у Грабовцу. Води се рачуна о здравом одрастању и радосном детињству сваког ученика ове школе. Значајно је и што у овој радној организацији високостручни млади кадрови налазе запослење као предуслов за формирање породице и разлог за опстанак на овим просторима.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Аврамовић 2005: Зоран Аврамовић (пр). *Два века образовања у Србији. Образовне и васпитне идеје и личности у Србији од 1804. до 2004.* Београд: Институт за педагошка истраживања.
- Ваконљев 1999: Милан Ваконљев. *Речник didaktike.* Београд: Учитељски факултет Београд.
- Парлић Божовић 2015: Јасна Парлић Божовић. *Историја и развој педагошких идеја у Србији.* Косовска Митровица: Филозофски факултет.
- Potkonjak, Šimleša 1989: Nikola Potkonjak i Petar Šimleša (ur.). *Pedagoška enciklopedija 2.* Београд: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Радуловић 2000: Марко Радуловић и Љубиша Митровић. *Косовскомиштровачки окруј.* Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Herrera 1989: Antonio Herrera i Petar Mandić. *Obrazovanje za XXI stoljeće – od tradicije do tehnološke revolucije – I izdanje.* Sarajevo: Svjetlost; Београд: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Ценић 2000: Стојан Ценић. *Праћење и оцењивање рада, успеха и развоја ученика основне школе.* Ниш: Универзитет у Нишу; Врање: Учитељски факултет у Врању.

Petar Đ. RAJČEVIĆ

THE DEVELOPMENT OF PRIMARY SCHOOL “VUK KARADŽIĆ”
IN ZVEČAN AND ITS SUCCESS IN 2016/2017

SUMMARY

Primary school in Zvečan under the name of “Vuk Karadžić” was registered for the first time in the court register as an organization of associated labour on 20th December, 1973, although the founding act of the work organization had been passed back on 26th September, 1949. The teaching takes place in the two-storey school built in 1961 in the centre of the settlement. The school also comprises a separate junior class in the village of Grabovac, three kilometers far from the main school, where the teaching takes place in the school built in 1923 and recently renovated. The pupils from the village of Srbovac also attend the classes there. Today, the school in Zvečan fulfills all the conditions necessary for successful teaching thus gaining remarkable results in its work. There are 66 employees out of which, 51 with university vocational degree and 7 with ‘higher’ (three year) college degree. However, the school authorities are not satisfied with this state of affairs and have ambitious plans for its improvement. A combined historical and descriptive approach was used in the paper.

Keywords: primary school, Vuk Karadžić, the fortress of Zvečan, settlement of Zvečan, Grabovac.

ИСТОРИЈА УМЕТНОСТИ

УДК 726.54(497.11)(091)

Кратко или претходно саопштење

*Каменко М. МАРКОВИЋ**

Универзитет у Приштини

Филозофски факултет / Косовска Митровица

Катедра за историју уметности

НЕКОЛИКО РЕЧЕНИЦА О ЦРКВИ СВЕТОГ ЦАРА КОНСТАНТИНА И ЦАРИЦЕ ЈЕЛЕНЕ У СЕЛУ ЦРВЕНА ЈАБУКА

Айсийракий: У Црвеној Јабучи, једном од најзабаченијих планинских села Србије, налази се Црква светог цара Константина и царице Јелене. То је један од четири најстаријих али најбоље очуваних храмова из XIX века на простору општине Бабушница. Цркву је својим средствима саградио Петко Петковић, који се са простора Космета доселио у Црвену Јабучу. Наиме, један члан његове породице убио је Турчина, те су стога морали да напусте Космет и потраже ново уточиште. Временом су постали веома богати па су саградили школу и цркву и помагали бројне мештане током школовања.

Кључне речи: село Црвена Јабуча, Црква светог цара Константина и царице Јелене, Петко Петковић, 1868, Космет.

ИСТОРИЈСКЕ ПРИЛИКЕ

Црвена Јабуча је једно од најзабаченијих планинских села у источном делу Србије, смештено је на простору општине Бабушница у Пиротском округу. Одмах после ослобођења од Турака село је имало 229 домаћинстава (Милићевић 1884). Јован Цвијић пак наводи податак да је Црвена Јабуча до 1878. године имала 100 кућа и да је њено старо име било Умагуска али и да се 150 домаћинстава иселило у Јовановац код Видина у Бугарској (Цвијић 1903: 370). Према усменом предању код народа верује се да су

* ванредни професор, kamenkom@sbb.rs

Лужничани,¹ својим највећим делом, досељеници са Косова и Метохије (Златковић Милић 1967: 18). Такво убеђење је било распрострањено код најстаријих становника села Црвена Јабука, Стрелца, Великог Боњинца, Камбелевца и Богдановца, која спадају у ред највећих а можда и најстаријих насеља. На сличне изворе казивања наилазимо и у селима Штрбовцу, Раћину, Грнчару, Модрој Стени и Малом Боњинцу. И становници Љуберађе верују да су њихови преци досељени са простора Косова и Метохије. Ово место је 1927. проглашено варошицом и тада је променило име. Пре тога се звало Љуберажда.

Мита Ракић је начинио најстарију путописну белешку о Љуберађи.² Пролазећи кроз ово место Ракић је забележио: „Овде Љуберажда избија из једне грдне стене под којом одмах једна воденица меље, а ниже ње чекетају још неколико других воденица. И сад се дивим у памети и њима и Љуберажди. И место је красно, и река је красна, – прави горски кристал, али је име најкрасније – Љуберажда! То ће рећи – љубав рађа. Ал', ко живи у овом дивном месту и пије воду Љуберажду, у том се мора родити љубав, он мора љубити” (Антић, Пејчић 2000: 17–18).

„Становници Љуберађе истичу да су се њихови преци доселили са простора Косова и Метохије и указују да у општини Исток на Космету постоји село Љубажда, а код Призрена село Љубижда” (Златковић Милић 1967: 26).

Најстарији житељи села Грнчара сматрају да су пореклом из околине Призрена и назив везују за истоимена села која тамо постоје. Становници села Модра Стена кажу да су њихови преци досељени из Доброг Поља, али при томе наводе да су преци њихових предака досељени из Косовске Митровице, у којој су убили неког Турчина, те су били приморани да побегну, плашећи се освете.

По окончању ослободилачких ратова 1876–1878. године запажа се нови процес у настанку насеља: планинска и брдска села се осипају, број домаћинства се смањује, а на другој страни, у лужничкој котлини и на важним саобраћајницама овог подручја јачају постојећа и ничу нова насеља. Године 1961. Црвена Јабука је имала 156 домаћинства, а данас их је остало свега девет.

ЗАПАЖЕНА УЛОГА ПОРОДИЦЕ ПЕТКОВИЋ

Половином XIX века Црвена Јабука је била једно од најбројнијих села у Лужници. У селу је 1852. отворена основна школа. Захваљујући богатој породици Петковић (легенда каже да им је једне ноћи ушетала у двориште куће мазга са натовареним бисагама пуним злата), у селу је 1905. године

1 Лужнички крај је добио назив по реци Лужници која је водом најбогатија притока Владине (в. Тодоровић, 2001: 7).

2 Најстарију путописну белешку о Љуберађи објавио је часопис за књижевност *Отаџбина* 1880. године. Белешка је саставни део Ракићевог дужег студијског записа под насловом „Из нове Србије”.

саграђена нова школска зграда. Породица Петковић је подигла 1868. године, у центру села, Цркву светог цара Константина и царице Јелене. Црква је саграђена на темељу римских остатака (приликом копања темеља за цркву пронађене су згуре од гвожђа) и једна је од четири најстаријих цркава на простору Лужнице.³ Саграђена је од камена – материјала којег овде има у изобиљу. Иако је била добро очувана црква је обновљена 2011. године, новцем који су донирали људи који потичу са ових простора али и потомци оних који су напустили село почетком двадесетог века.

У цркви се запажа једно прилично декадентно сликарство, а својом лепотом убедљиво се издвајају ликови св. Константина и Јелене. Па ипак, неки нарочит лирски акценат, неки источњачки занос, неки особен звук у палети дају му једно индивидуално обележје. Сва је прилика да су иконе радили мајстори тзв. „Самоковске школе”.⁴

Деведесетих година минулог века Црква светог цара Константина и царице Јелене и Црква св. Илије у Звонцу⁵ нашле су се на мети лопова. Том приликом из поменутих цркава однети су вредни предмети и један број икона.

Почетком двадесетог века село је постало познато по томе што су га посетили краљ Александар Обреновић и краљица Драга Машин. Краљевски пар је на коњима дошао у село и донео мештанима на поклон два прелепа

3 Општина Бабушница у свом саставу има 52 села. Најстарија црква на том простору налазила се у селу Извору и била је посвећена Св. Аранђелу. Турци су је спалили 1796, на дан Светог Аранђела. Из године 1838. потичу Цркве св. Богородице у селу Стрелцу и Црква св. Николе у селу Студена. Године 1840. подигнута је Црква св. Тројице у Драгинцу, 1845. саграђена је Црква св. Илије у Љубераћи, и Црква св. Илије у Звонцу, 1857. саграђена је црква у Горњем Стрижевцу, 1878. подигнута је Црква св. Димитрија у селу Модра Стена. Исте године подигнута је Црква св. Димитрија у селу Вава. Писац ових редака обишао је све те храмове, као и оне подигнуте нешто касније (Св. Петка у селу Горчинци 1808. и Црква св. Петка у селу Столу подигнута 1808) (в. Марковић 2006: 13).

4 Сликари тзв. „Самоковске школе”, живописа на чијем се челу налазио Стојчо Маранга, узели су са зидова моравских цркава читаву једну скалу звучних боја, оплеменивши их нијансама зелене, љубичасте, светлоплаве и окер жуте. Тим бојеним вредностима придодали су један број детаља преузетих са сликарског ансамбла св. Атанасија Александријског, најзначајнијег храма у драгоманској области. Црква св. Атанасија Александријског је триконхална грађевина димензија 18,20 x 6,80 m, удаљена километар и по од села Драгомана у Бугарској.

5 До деведесетих година минулог века Црква св. Илије у Звонцу је поседовала неколико изузетно вредних икона, али су оне нетрагом нестале. Иконостас од чамовог дрвета, дивно осликан, оштетили су они који су опљачкали цркву (в. Марковић 1994: 7). У настојању да се црква и њено уметничко благо заштите 1998. године започела је њена обнова. Писац ових редака новчано је помогао куповину грађевинског материјала за њену обнову, а 2005. начинио је разгледницу села Звонца, представивши на њој симболе овог краја: „Црни врх”, најстарију кафану на том простору и Јасеново кале на чијем се врху налазе остаци утврђења Стефана Лазаревића. Црква је сада олепљена, окречена, дотерана и стављена под кључ.

црквена звона за Цркву св. Константина и Јелене која и дан-данас одјекују планинским врлетима Црвене Јабукe.

Занимљиво је истаћи како је дошло до посете краљевског пара овом тешко приступачном селу. Одговор на ово питање дао је Градимир Петковић из Пирота, иначе рођени Црвенојабучанин, 16. 6. 2013. новинару *Вечерњих новостии* (В. Ђирићу).

„За посету краља и краљице Црвеној Јабуци најзаслужнији је мој далеки предак Давид Петковић, који је живео до 1907. године. Давид је један од синова Петка Петковића, породице која је пореклом са Космета. Петко је убио Турчина и са породицом је морао да побегне и негде се скраси где га Турци неће наћи. Зато је изабрао ово забито село. Када је породица Петковић саградила цркву позвала је краља да присуствује њеном освећењу. Дирнут чином Давидовим, који је у то време био посланик у срезу Трнском, граду који је у то време био у границама Србије, краљевски пар је дошао у село.”

Породица Петковић је новчано помагала бројне сиромашне породице у селу али и један број оних који су се школовали у Србији. Године 1941. Црвена Јабука је имала 23 становника са завршеном средњом школом и шест са високом школском спремом.

У селу Црвена Јабука данас живи петнаестак остарелих горштака. Село без пута и телефона, утонуло у самоћу, постоји због оних који једном годишње обиђу завичај (на дан св. Константина и Јелене). Село од касне јесени све до касног пролећа, нажалост, може се рећи да и нема комуникације са светом.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Антић, Пејчић 2000: Г. Антић, В. Пејчић. *Школа у Љуберађи 1868–1998*. Београд.
- Златковић Милић 1967: Ђ. Златковић Милић. *Зла времена, монографија Лужнице (1876–1945)*.
- Бабушница: Народни универзитет – Бабушница; Савез бораца НОР-а – Бабушница.
- Марковић 1994: М. К. Марковић. *Чаролија дивљине* (Звоначка Бања и њена околина). Ниш: Филип Вишњић.
- Марковић 2006: М. К. Марковић. *Сйазама завичаја*. Ниш: Филип Вишњић.
- Милићевић 1884: М. Ђ. Милићевић. *Краљевина Србија*. Београд.
- Ракић 1880: М. Ракић. *Из нове Србије*. Београд: Народни музеј.
- Тодоровић 2001: Д. Тодоровић. *Љубе рађа – најсйиарија варошица Лужнице*. Врање: Нова Југославија.
- Цвијић 1903: Ј. Цвијић, *Насеља срйских земаља*, Београд.

Kamenko M. MARKOVIĆ

A FEW WORDS ABOUT THE CHURCH OF ST. CONSTANTINE
AND HELENA IN RED APPLE VILLAGE

SUMMARY

This paper discusses the church of St. Constantine and Helena in the village of Crvena Jabuka (Red Apple) in Babušnica municipality. This single-breasted church was erected in 1868 by Petko Petković, an immigrant from Kosmet. It is one of the oldest and best preserved churches in this area. The church itself became famous after the visit of King Alexandar Obrenovic and Queen Draga Mašin who arrived in the village on horseback bringing two church bells as a gift. The sound of these bells is still echoing the Red Apple's mountain ridges.

Keywords: Crvena Jabuka village, Church of St. Constantine and Helena, Petko Petković, Kosmet, 1868.

УДК 398.332.12(=163.41)(497.115)"2016/2017"
394.3(=163.41)(497.115)

Оригинални научни рад

Александар С. ПАВЛОВИЋ*

Институт за српску културу – Приштина / Лепосавић

ИГРА *ПАУНА* И *ПАУНИЦЕ* НА ТРЕЋИ ДАН УСКРСА У ВЕЛИКОЈ ХОЧИ**

Айсиракић: Велика Хоча се у јавном, али и у научном дискурсу Србије често појављује као парадигматично средиште српске духовности и културе на Косову и Метохији. Овакав епитет овом месту приписује се због великог броја православних светиња сконцентрисаних на његовом подручју, као и због богатог културног наслеђа које је преношењем са генерације на генерацију локално српско становништво сачувало до данас. Један од елемената овог наслеђа је игра *пауна* и *паунице*, обред колективног карактера, који се у склопу празновања Ускрса практикује на трећи дан овог празника. У раду настојим да изнесем опис наведене игре, узимајући у обзир њене главне актере, те просторне и временске оквири у којима се она одвија. Резултати презентовани у раду добијени су на основу теренског истраживања у Великој Хочи обављеног у неколико наврата крајем 2016. и у току 2017. године.

Кључне речи: *паун* и *пауница*, Ускрс, Велика Хоча, Косово и Метохија.

У раду износим приказ игре под називом *паун* и *пауница*, коју на трећи дан Ускрса практикују Срби у Великој Хочи. У питању је један од главних елемената у склопу сложеног комплекса колективних радњи које код локалног српског становништва прате празновање наведеног празника, а чији се карактер може довести у везу са радњама обредног типа. Игру *пауна* и *паунице* настојим да прикажем узимајући у обзир њене главне актере, те јасне просторне и временске оквири у којима се она одвија, односно посматрајући је кроз концепт *еџиноџрафској доџађаја*, под којим Весна Вучинић-Нешковић подразумева

* истраживач сарадник, alek.pavlovic@orion.rs

** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (ев. бр. 178028) који је одобрило и финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

временски и просторно добро дефинисану колективну активност која је организована одређеним поводом (Вучинић Нешковић 2003: 73).

Резултати презентовани у раду добијени су на основу теренског истраживања у Великој Хочи, спроведеног у неколико наврата крајем 2016. и у току 2017. године. Истраживање је спроведено методом квалитативног типа, што значи да је етнографска грађа прикупљена непосредним посматрањем проучаваних појава, као и вођењем разговора са њиховим учесницима, односно становницима Велике Хоче, уз бележење чињеничног материјала помоћу видео камере и диктафона.¹

Игра *џауна* и *џаунице* у Великој Хочи у научној литератури до сада није обрађена у довољној мери. О овом обичају данас, са аспекта његових музичко-кореографских чинилаца, а у оквиру ширег истраживања српске певачке традиције призренско-подримског краја, поједине податке доноси Милена Стоиљковић, описујући *џауна* и *џауницу* као женску игру коју карактеришу изразити драмско-мимички елементи са још увек сачуваним примесама старог словенског наслеђа и старе саборске обредне праксе косовско-метохијског подручја (2016: 27, 30). Да ова игра није забележена само у Великој Хочи, односно на Косову и Метохији, говоре радови више аутора који наводе да се *џаун* и *џауница*, или *џаун*, како се ова игра још зове, среће на широком подручју од Врањског Поморавља до Подравине, мада са том особином да њена појава на поменутој територији није баш честа (Radinović 1988: 37-38). Према Оливери Васић, типично за наведену игру јесте да она представља једну од најзанимљивијих игара српског орског наслеђа, која је последњих деценија 20. века у многим крајевима још увек била саставни део појединих обреда, да би постепено почела да се изводи на поселима и прелима, чобанским вапарима и у оквиру дечијег играчког репертоара. По овој ауторки, *џауна* су у Србију приликом миграција донели Херцеговци, и то као игру са важном улогом у склопу свадбеног церемонијала. Наведену улогу *џаун* је у новим областима, посебно од Ужичке Црне Горе па до Подгора (Метохија), задржао све до половине 20. века, након чега ову игру замењује игра *шарено коло* (2004: 26).

Да се *џаун* првобитно изводио у склопу свадбеног ритуала сматра и Сања Радиновић, која средином осамдесетих година 20. столећа бележи да се на

1 Захвалност за помоћ у истраживању дугујем колегиници из Института за српску културу Весни Зарковић, научном сараднику, и њеном супругу Божидару Зарковићу, доценту на Катедри за историју Филозофског факултета у Косовској Митровици, који су ми омогућили успостављање иницијалног контакта са становницима Велике Хоче. Нарочиту захвалност дугујем Данијелу Ђуричићу, наставнику историје у Великој Хочи и Ораховцу, који ме је са својом породицом сваки пут када бих у Велику Хочу дошао у свој дом срдечно примао и у свему помагао. На гостопримству и помоћи захваљујем и многим другим житељима Велике Хоче, међу којима посебно сеоском свештенику оцу Миленку Драгићевићу, као и становнику села Зорану Гогићу и његовим укућанима.

самом југу Запаља, брдско-планинске области између Ниша и Лесковца, ова игра среће као део ђурђевданских обреда. Ова ауторка претпоставља да је љаун у наведену област донет са миграторним кретањима Срба са Косова и Метохије и да је вероватно надоместио неку кореографски сличну, заборављену игру које су младе невесте приликом склапања брака раније играле (1988: 41). На ширем простору насељеном српским становништвом љаун је, према тврдњама С. Радиновић, забележен претежно као мешовита игра омладине, али и као искључиво женска игра, или, пак, као дечија забава. Осим у склопу свадбених обичаја, или као део ђурђевданских ритуала, што је био случај у Запаљу, могао се јавити и као друштвено-забавна игра која се изводила у различитим приликама, а сасвим изузетно и као игра која је била везана за Ускрс (1988: 38).

Игра љауна и љаунице, тј. љауна, забележена је и под другим називима: љаун љасе, злајни љаун, болесни љаун (Влаховић 1953: 232), љаунка (Ђорђевић 1984: 70), и сл. Још је Вук Караџић уочио да је она позната у Србији и Босни по варошима и да се изводи на следећи начин: „Играчи и играчице ухвате се управо у коло, а једно метну у сриједу, и оно се зове паун. Кад играчи пјевају: Паун пасе, трава расте, онда се паун рукама маша за земљу, као да чупа траву; кад пјевају: Пауна нам ноге боле, он се хвата рукама за ноге, и нагиње се, као да храмље; кад се пјева: Пауна нам глава боли, он се ухвати руком за главу, као да га боли“ (1975: 199); итд. На одговарајуће стихове паун је, дакле, опонашао поједине радње, да би најзад, након што би „очистио перје“ и „полетео“, проналазио новог пауна из кола који је стајао на његово место (Караџић 1975: 199). О сличном начину играња сведочи и Милан Ђ. Милићевић, који наводи да се у коло хватало „колико мушких толико и женских, али тако мешовито да је свуда мушко до женскога, а женско до мушкога“ (1894: 256). По Милићевићевом опису, у колу се налазио мушкарац у улози пауна који је имитирао све оне радње које су се помињале у песми која је приликом играња кола певана. Након што би били отпевани последњи стихови мушкарац-паун настојао је да раскине коло на неком месту: ако у томе не би успео, песма би почињала поново, а он би из почетка све радње понављао; тамо где би успео замењивао би га онај играч код којег би коло било раскинуто (1894: 257).

Судећи по покретима и начину извођења, али и по томе што се често среће само у пратњи песме, без инструмената, сматра се да игра љауна и љаунице води порекло из далеке старине (Влаховић 1953: 234). У прилог овој констатацији иде и сâм назив ове игре, као и њени драматуршки елементи, а који на најдиректнији начин упућују на мотиве повезане са птицом паун. Као лепа животиња, раскошног перја, коју, од како су дошли у контакт са њом, људи доживљавају као украс природе, паун је, наиме, доста рано скренуо пажњу на себе код многих народа у свету, па тако и код Срба. Још је у давној прошлости, у свом завичају Индији, упоређиван са небом и сунцем, а у Ведама је називан „сунчевом птицом“. Сматран је победником змије и подземних

духова, при чему је са извесним својствима доспео и у браманску и будистичку религију. У Кини су пауна звали „велики краљ светлости“ и третирали су га као оличење добра и зла; веровало се да штити од злих погледа, али и да је у дослуху са богом мртвих. Египћани су пауна сматрали за птицу вечности, док је у старој Грчкој описиван као љубимац богиње неба – Хере. На италијанском полуострву, као и у другим крајевима Средоземља, пауново перје је због окаца сматрано врстом амајлије, због чега је, ради заштите од урока, стављано деци на видљивом месту на оделу (Влаховић 1953: 236, 237).

Представе пауна јављају се веома рано и код Словена на Балкану. Не зна се тачно колико је приликом досељавања на ово полуострво ова птица међу њима била цењена, међутим Тихомир Ђорђевић на основу децје игре *џаун насео*, за коју сматра да потиче из најстаријих времена, верује да су Словени пауна свакако морали поштовати још у својој прапостојбини (1984: 40). На ширење представа о пауну од посебног утицаја била је хришћанска црква, која је у овој птици видела оличење бесмртности, васкрсења и подмлађивања, али и украс рајског врта (Влаховић 1953: 237). Због тога није било необично што је и у народној култури паун доживљаван као симбол добра, лепоте, живота, док су његовом перу приписивана апотропејска својства. Код Срба је ова птица добила такав статус да су по њој давана имена људима, означавана бројна места и насеља, називане поједине песме и игре, итд. Првобитни смисао игара којима је давано пауново име могло је бити настојање да се магичким путем обезбеди заштита младенаца од урока, који су према народном веровању управо на свадби представљали велику опасност. Није немогуће да су ове игре потекле и од замисли да се њима обезбеђује плодност младенаца, и то зато што је у народној свести паун можда доживљаван као симбол мушке иницијативе за брак (Radinović 1988: 41).

ПРОСТОРНИ ОКВИР ПРАКТИКОВАЊА ИГРЕ ПАУНА И ПАУНИЦЕ У ВЕЛИКОЈ ХОЧИ

У јавном, али и у научном дискурсу Србије Велика Хоча се често појављује као историјско средиште српске културе и духовности на Косову и Метохији. Овакав епитет овом месту приписује се превасходно због његове старине, будући да се у изворима помиње још у средњем веку, али и зато што је на његовом подручју до данас остало сачувано више православних средњовековних светиња. Број хочанских цркава, према различитим ауторима, креће се између десет и тринаест, мада се као најтачније прихвата становиште по којем их има дванаест, међу којима се у најстарије убрајају цркве св. Николе, св. Јована и св. Стефана за које се сматра да датирају из 13. и 14. века (Зарковић 2002: 140-141). Овако велики број цркава сконцентрисаних на малом простору јединственом појавом, не само на Косову и Метохији, него и шире, сматрају дан-данас и сами становници

Велике Хоче, који у томе виде потврду свог идентитета, али и доказ историјског континуитета. Међу локалним Србима раширено је уверење да су упркос многим искушењима вековима опстајали захваљујући управо својим светињама, о чему вероватно најбоље говори чињеница да су у периоду после рата 1999. године, који се за становништво у Великој Хочи може описати као посебно тежак, штавише драматичан, хочанске цркве и вера да их чувају бог и свеци којима су цркве посвећене за многе житеље овог места били од пресудног значаја у доношењу одлуке да га не напусте и да у њему остану (Марјановић 2010: 208).

Велика Хоча се налази у општини Ораховац, на око 5 километара југо-источно од истоименог града, односно на око 30 километара северозападно од Призрена. Смештено у долини, ово насеље се протеже у правцу северо-исток-југозапад, са пречником мањим од два километра по дужини, односно до 500 метара по ширини. У централном делу Велике Хоче смештен је Дечански трг, где се, са једне стране, налази саборна сеоска црква – Црква св. Стефана, и, са друге стране, комплекс манастира Високи Дечани, у оквиру кога се налазе виница, конак и капела посвећена св. Трифуну (сл. 1). Овај трг, окружен наведеним објектима, представља средишње место свакодневних окупљања становника Велике Хоче, али и централни простор колективних активности поводом прослављања појединих свечаних догађаја или празновања појединих празника. Трг је добио назив по Дечанској махали, у којој се налази, али га мештани углавном зову другачије, и то „уљица“, „центар“, „код цркве“ или „код љипе“ (Марјановић 2010: 190, 201).

Слика 1. Мапа Велике Хоче са положајем Дечанског трга и неколико важнијих цркава

Не само по старини, него и по друштвеном значају, у Великој Хочи се поред Цркве св. Стефана издваја и Црква св. Јована, која се налази на узвишењу на улазу у насеље са североисточне стране. Са овог узвишења пружа се поглед на цело село, а до њега се са главног сеоског пута стиже на два начина: 1) степеништем којим се из правца југа долази до саме цркве, и 2) споредним сеоским путем који се узвишењем пење заобилазећи цркву са источне стране и прилазећи јој са севера. У подножју овог узвишења, непосредно поред места где почиње степениште које до цркве води, подигнут је меморијални комплекс посвећен Србима из Велике Хоче и целе ораховачке општине страдалим у периоду од 1998. до 2000. године. Од Дечанског трга Црква св. Јована, идући главним сеоским путем, удаљена је 500-600 метара. Простор око цркве, исто као и простор на Дечанском тргу, за становнике Велике Хоче представља важно место окупљања, и то најчешће поводом празновања појединих верских празника.

Дечански трг, са Црквом св. Стефана, и узвишење на улазу у село, са Црквом св. Јована, као места колективних активности хочанских Срба могу се означити као *јросѿори дојађања*. Под овим термином Весна Вучинић подразумева простор колективних активности организованих одређеним поводом, а које су од кључног значаја за идентитет локалних група и заједница (1999: 195). По наведеној ауторки, могу се разликовати *јросѿор друшћивеној дојађања* и *јросѿор религијској дојађања*, с тим да друштвене, односно религијске догађаје треба посматрати као активности које акцентују пре свега један домен стварности (први друштвени, а други религијски), али тако да и један и други представљају *шоѿални друшћивени феномен*, који се, према Марселу Мосу, дефинише као сложена појава кроз коју се одједном и у исто време изражавају све животне сфере једне заједнице, почевши од религијске, преко правне и моралне, укључујући политичку и породичну, до економске и естетске (1999: 195).

Дечански трг и простор око Цркве св. Јована главни су простори догађања повезани са практиковањем игре *јауна* и *јаунице*. Први простор са овим обичајем повезан је индиректно, а други директно. Сама игра одвија се непосредно поред Цркве св. Јована, међутим она представља тек један чин у склопу сложеног комплекса ритуала који се у Великој Хочи на трећи дан Ускрса обавља, а који почиње у центру села, и то на Дечанском тргу. На овом тргу, наиме, код Цркве св. Стефана формира се литија, која се, крећући се главним сеоским путем, упућује ка Цркви св. Јована. Када дође до узвишења на којем се Црква св. Јована налази литија наставља споредним сеоским путем, пењући се на узвишење са његове источне стране, да би до цркве дошла приближавајући јој се из правца севера. По доласку до цркве литијска поворка се расформира, након чега се у цркви служи свечана литургија. После литургије учесници литије и окупљени мештани обилазе три пута око цркве,

да би у наставку, на простору непосредно поред цркве, уследила игра *ђауна и ђаунице*. Завршетак *ђауна и ђаунице* означава почетак *Беле виле*, обичаја којим се обредни комплекс на трећи дан Ускрса у Великој Хочи приводи крају.

ИГРА ПЈАУНА И ПЈАУНИЦЕ У ПРОШЛОСТИ ПО СЕЋАЊУ И ПРЕДАЊУ ХОЧАНСКИХ СРБА

Писаних белешки о игри *ђауна и ђаунице* у Великој Хочи из прошлости практично нема. Предање о овом обичају становници овог места пренели су до данас искључиво усменим путем, при чему као главно уверење истичу то да се *ђаун и ђауница* у њиховом селу практикује од давнина, још од, како кажу, *ђиурској времена*. Порекло ове игре, пак, за хочанске Србе већином је непознаница, сходно чему најчешће наводе да нема јасног трага о томе како и због чега је она у Великој Хочи почела да се игра и који јој је првобитни смисао био. Објашњавају, тек, да су је наследили преношењем с колена на колено, и то на начин да о њеним коренима ни од својих предака нису имали прилике много тога да чују и сазнају. Једина претпоставка коју у вези са пореклом *ђауна и ђаунице* неки међу становницима Велике Хоче имају јесте та да настанак ове игре мора бити повезан са појавама, догађајима и веровањима у далекој прошлости, чему потврду проналазе управо у њеном називу и садржају, које виде као траг давнашњих схватања по којима се имитацијом пјауна и пјаунице, као оличења природе и лепоте, неким мистичним путем може утицати на рађање љубави међу људима, плодност и сл.

Златно доба *ђауна и ђаунице* становници Велике Хоче повезују углавном са периодом Краљевине, и то од 1912. године, односно од ослобођења Косова и Метохије од турске власти, па до Другог светског рата. Овај период се у свести мештана доживљава као раздобље просперитета српске државе, у којем долази и до напретка Велике Хоче, самим тим и до процвата културе Срба у овом насељу. Старији Хочанци, међу којима их је још свега неколицина који су у наведеном периоду рођени, дан-данас памте приче својих родитеља о томе како је игра *ђауна и ђаунице* у свом златном добу изгледала. На основу сопственог сећања памте и како је овај обичај практикован у деценијама после Другог светског рата, у „време комуниста“. У односу на начин извођења у времену Краљевине, по њиховој оцени, игра *ђауна и ђаунице* се до данас умногоме променила, и то из разлога што се, како кажу, од тада доста тога „изгубило и заборавило“. Слична оцена односи се и на *комунистичко доба*, које се и поред преовлађујућег става по којем је оно било карактеристично по забранама и репресији описује као период у којем се игра *ђауна и ђаунице* и даље одвијала садржавајући знатан део старих, из ранијег доба наслеђених елемената.

Период којег се сећају као времена у којем су се *џаун* и *џауница* играли „у најбољем издању“, или бар приближно томе, становници Велике Хоче означавају термином *некада*. То *некада* смештају у период најкасније до пре око четири деценије, или до седамдесетих година 20. века, када овај обичај, по њиховом казивању, почиње да бледи и да губи некадашњи „сјај“. Иако су се у деценијама после Другог светског рата *џаун* и *џауница*, као и други обичаји везани за Ускрс, одржавали упркос забранама тадашњих власти, утицај режима, према тврдњама мештана, постепено је ипак чинио своје, што је био и један од главних разлога због којег су људи, не толико због притисака, колико стихијски, поједине елементе ове игре почели да изостављају или поједностављују. Редуковање *џауна* и *џаунице*, гледано у широј перспективи, хочански Срби виде заправо као последицу *духа времена*, тј. не само политичких, него и ширих друштвених процеса у периоду СФРЈ који су у Великој Хочи, као и у било којој другој сеоској средини у Србији, на уштрб традиционалне културе резултирали променама у схватањима и систему вредности, увођењем новина из градских средина, приливом утицаја из медија, и слично. У најновијем времену, пак, што се нарочито односи на период после рата на Косову и Метохији 1999. године, чиниоци који утичу на опстанак *џауна* и *џаунице* сасвим су другачији. Становници Велике Хоче наводе да је проблем сада тај што се из села после рата иселио велики део становништва, због чега данас има све мање људи који у практиковању овог обичаја учествују.²

Као и данас, игру *џауна* и *џаунице* у Великој Хочи *некада* су играле искључиво жене. Овај обичај се и тада, као и у данашњем времену, на трећи дан Ускрса практиковао на простору код Цркве св. Јована, мада становници села приповедају да није било неуобичајено да су се *џаун* и *џауница* играли не само код ове цркве, него и код још једне сеоске цркве – Цркве св. Илије, и то на други дан ускршњег празника. И у једном и у другом случају ова игра је играна у склопу колективних свечаности, односно *сабора*, које су поводом Ускрса на простору око наведених цркава организоване, а у којима су становници Велике Хоче масовно учествовали. Карактеристично за учеснице

2 Од око 1.500 становника пре рата 1999. године данас у Великој Хочи живи око 600 људи. Док се највећи број житеља овог села у страху од Албанаца одселио непосредно након рата, упоредо са повлачењем српске војске и полиције са Косова и Метохије, иселавање се наставило и у каснијем периоду, и то стихијски и спорадично. Безбедносни ризици и ограничена слобода кретања, као највеће претње којима су после рата били изложени, проблеми су са којима се становници Велике Хоче суочавају до данас, међутим разлог иселавања већ годинама уназад није више само тај, него и лоша економска ситуација и незапосленост. Незадовољни су нарочито млади, који у потрази за бољом перспективом одлазе на школовање у српске општине на северу Косова и Метохије или у неки од универзитетских центара у централној Србији, где после завршених студија неретко остају тражећи посао.

ђауна и ђаунице било је то да су биле одевене у народну ношњу, тј. у шалваре и димије, док су на себи носиле накит и дукате око врата. Централне улоге у овој игри – улоге пауна и паунице – припадале су двома старијим женама, које су, осим тога што су биле одевене у народну ношњу, биле окићене зеленилом и венцима украшеним цвећем. У пратњи девојака и других жена ухваћених у коло, „паун“ и „пауница“ су певали песме са тематиком љубави и плодности, да би после овог дела игре уследио део у којем су се песме са наведеном тематиком и даље певале, али са том разликом што се тада више није играло у колу, него би жене, две по две, формирале поворку у којој су се, слично игри *ласџе Ѣроласџе*, у паровима наизменично провлачиле једне другима испод лучно спојених руку. У овом провлачењу, које је наликовало прављењу својеврсног тунела, учествовале су и жене у улози пауна и паунице, а на наведени начин формирана поворка стизала је до улаза у цркву у коју су учеснице овог догађаја улазиле, где су се крстиле, целивале иконе, изговарале молитве за плодност и берићет, да би на крају на прозорима цркве остављале зеленило и венце. По неким саопштењима, игра провлачења могла се наставити и након што би учеснице *ђауна* и *ђаунице* изашле из цркве, и то тако да се „тунел“, тј. провлачење жена испод лучно спојених руку, понекад од Цркве св. Јована, односно Цркве св. Илије, могао „настављати“ готово све до самог центра села.

ИГРА ПАУНА И ПАУНИЦЕ У ВЕЛИКОЈ ХОЧИ ДАНАС

По својим најважнијим елементима, игра *ђауна* и *ђаунице* до данас је у Великој Хочи углавном задржала некадашњу структуру. То значи да се начин практиковања овог обичаја није много променио у односу на то како се он, према казивању и сећању Хочанаца, практиковао у ранијим временима, пре више деценија. Главна разлика огледа се у томе што се *ђаун* и *ђауница* данас више не играју другог и трећег дана Ускрса, него само трећег, и то само код Цркве св. Јована. Разлика је и у томе што учеснице ове игре више не носе народну ношњу, него су одевене у савремену, углавном свакодневну или нешто мало свечанију одећу, док једино главне учеснице – „паун“ и „пауница“ – и даље имају понеки украс од зеленила и цвећа, пре свега венац око главе. Ако је судити по речима становника Велике Хоче, по којима је игра *ђауна* и *ђаунице* некада била део колективних свечаности, или *сабора*, које су обухватале весеље праћено гозбом и музиком, оно у чему се разлика данас још уочава јесте одсуство наведених елемената као додатног друштвеног контекста у којем се ова игра раније одвијала.

Игра *ђауна* и *ђаунице*, према данашњем стању, представља једну од више радњи које се на трећи дан Ускрса у Великој Хочи практикују, а у којима

жители овог села у великом броју учествују или им присуствују. Комплекс ових радњи почиње у 15:00 часова, и то литијом која од Цркве св. Стефана полази ка Цркви св. Јована. Литија до Цркве св. Јована главним сеоским путем стиже у 15:20 часова, након чега сеоски свештеник у цркви служи свечану литургију. По завршетку литургије учесници литије и бројни мештани који су се на простору око Цркве св. Јована у међувремену окупили три пута обилазе око цркве, да би после тога, када ритуално обилажење око цркве буде завршено, започела игра *џауна* и *џаунице*.

У наставку излагања биће дат приказ радњи садржаних у игри *џауна* и *џаунице*, уз навођење њихове сатнице, и то онако како оне заједно са својим главним актерима изгледају управо данас. Приказ ће бити дат према подацима забележеним у Великој Хочи на трећи дан Ускрса 2017. године.

16:20 – 16:35: На простору поред Цркве св. Јована, две старије жене, са венцима на глави направљеним од зеленила и цвећа, започињу игру *џауна* и *џаунице*.³ Овим женама се придружује још пет-шест старијих особа женског пола, након чега, хватајући се у коло, све заједно певају песму „Коло се вије крај манастира“. Неколико тренутака касније у коло се укључује још тридесетак девојака и жена, које се прикључују и певању наведене песме (сл. 2). Текст песме гласи овако:

Коло се вије крај манастира,
коло се вије крај манастира,
да идем мила нано да гледам,
да идем мила нано да гледам.
У прво коло све младе моме,
у прво коло све младе моме,
да идем мила нано да гледам,
да идем мила нано да гледам.
У друго коло све удовице,
у друго коло све удовице,
да идем мила нано да гледам,
да идем мила нано да гледам.
У треће коло све распуштенице,
у треће коло све распуштенице,
да идем мила нано да гледам,
да идем мила нано да гледам.

3 Одлука о томе ко ће се наћи у улогама пауна и паунице не доноси се много пре саме игре, него углавном непосредно пре њеног почетка. Одабир, ипак, готово никада није насумичан, већ се обично врши тако што се међу житељима села зна ко је пауна и пауницу играо и раније, односно ко у томе има одговарајућег искуства, сходно чему и одлука о томе које ће се жене у овим улогама наћи релативно брзо буде донета.

После наведене песме, док коло наставља да игра, пева се још неколико песама. Прва је „Разгранала грана јоргована“:

Разгранала грана јоргована,
разгранала грана јоргована.
Ој, лане Милане, грана јоргована,
ој, лане Милане, грана јоргована.
Под њом седи лепа Јулијана,
под њом седи лепа Јулијана.
Ој, лане Милане, лепа Јулијана,
ој, лане Милане, лепа Јулијана.
Она везе свилену мараму,
она везе свилену мараму.
Ој, лане Милане, свилену мараму,
ој, лане Милане, свилену мараму.
Па је даје Ђоке капетану,
па је даје Ђорђе капетану.
Ој, лане Милане, Ђоке капетану,
ој, лане Милане, Ђоке капетану.

Слика 2. Играње кола у току игре љауна и љаунице.

Следећа песма по реду зове се „Посејала баба тикве“. Она се пева са овим текстом:

Посејала, посејала баба тикве,
 посејала, посејала баба тикве,
 на зло место, на зло место, на гуњиште,
 на зло место, на зло место, на гуњиште.
 Дај ми бабо, дај ми бабо једну тикву,
 дај ми бабо, дај ми бабо једну тикву.
 Доста сам ти, доста сам ти добро дала,
 доста сам ти, доста сам ти добро дала.
 Једну ћеру, једну ћеру пепељугу,
 једну ћеру, једну ћеру пепељугу.
 Што не знаде, што не знаде леба да умеси,
 што не знаде, што не знаде леба да умеси.

До наредне песме, под називом „Паун пасе“, жене у улози пауна и паунице играју у колу заједно са другим женама и девојкама. Када наведена песма почне оне се из кола издвајају и улазе унутар њега. Песму „Паун пасе“ певају учеснице које су у колу остале да играју, и то на следећи начин:

Паун пасе, трава расте, паун мој, паун мој,
 паун пасе трава расте, паун мој, паун мој.
 Пауна га нога боли, паун мој, паун мој,
 пауна га нога боли, паун мој, паун мој.
 Пауна га рука боли, паун мој, паун мој,
 пауна га рука боли, паун мој, паун мој.
 Паун хоће да се жени, паун мој, паун мој,
 паун хоће да се жени, паун мој, паун мој.
 Паун хоће лепу жену, паун мој, паун мој,
 паун хоће лепу жену, паун мој, паун мој.

Овде „паун“ и „пауница“ углавном не певају, него играју унутар кола, имитирајући оне радње о којима се у песми пева. На стихове „Паун пасе, трава расте“ „паун“ и „пауница“ се сагињу до земље и рукама чупају траву; на стихове „Пауна га рука боли“ „паун“ се „жали“ на болове у руци, на шта му „пауница“ руку придржава, и слично. У овом делу игра *џауна* и *џаунице* достиже врхунац, што се уочава по смеху и добром расположењу свих учесница, а посебно по изразито шаљивом, али и донекле ласцивном понашању главних актера – „пауна“ и „паунице“ – које иде дотле да се њиме имитирају поједине радње које би требало да алудирају на култове љубави и плодности, уз настојање да се тим путем искаже наводна иницијатива за успостављање брачних веза, и слично (сл. 3). Тако, пред крај песме, када се певају стихови „Паун хоће да се жени“ и „Паун хоће лепу жену“, жена у улози пауна настоји

да међу девојкама које у колу играју „одабере“ за себе „невесту“, међутим жена у улози паунице у овоме настоји да је спречи, желећи да „пауна“ на тај начин „придобије“ за себе. У својој намери, ипак, „паун“ успева, и то тако што прилази двома девојкама и љуби их у образ.

Слика 3. Главне учеснице игре ђауна и ђаунице. Десно је „паун“, а лево „пауница“.

16:35 – 16:50: Када се певање песме *Паун ђасе* заврши завршава се и играње кола. Тада започиње игра у којој учеснице игре *ђауна* и *ђаунице* почињу да певају песму „Вишњицица род родила“, што представља знак за „пауна“ и „пауницу“ да се ухвате за руке и да заједно одшетају пар десетина метара даље, ближе Цркви св. Јована. За њима крећу и остале девојке и жене, певајући наведену песму. Песма „Вишњицица род родила“ гласи овако:

Вишњицица род родила,
вишњи-вишњицица род родила,
Од рода се саломила,
од род-рода се саломила.
Нема вишњу ко да бере,
нема-нема вишњу ко да бере.
Само момче и девојче,
само-само момче и девојче.

На месту до којег су дошетаи, „паун“ и „пауница“ спојене руке подижу у вис, формирајући на тај начин лүк, или капију кола, а оно што следи јесте провлачење девојака и жена испод овако направљеног лүка. Девојке и жене се провлаче у пару, држећи се за руке, да би након што се испод капије провуку

учиниле исто што и „паун“ и „пауница“ – усправиле би се, поставиле би руке у лучни положај, а онда сачекале да се следећи пар испод њих провуче (сл. 4). Ова игра траје док њене учеснице, поступајући на наведени начин, у поворци – правећи „тунел“ – не стигну до улаза у Цркву св. Јована. Тада се престаје и са певањем песме *Вишњицица род родила*, а „паун“ и „пауница“, за њима и остале девојке и жене, улазе у цркву, где се прекрсте, целивају иконе, оставе понеко ускршње јаје, на крају и венце са зеленилом и цвећем које су у току игре на главама носиле. Наведеним поступцима скуп радњи у оквиру игре *џауна* и *џаунице* приводи се крају, након чега учеснице ове игре из цркве излазе, да би одмах затим присуствовале *Белој вили*, обичају који изводе мушкарци, а који представља последњи чин у оквиру колективних активности на трећи дан Ускрса, којим се јавно празновање овог празника у Великој Хочи и завршава.

Слика 4. Провлачење жена и девојака испод капије кола.

ЗАВРШНО РАЗМАТРАЊЕ

Приказ игре *џауна* и *џаунице* имао је за циљ да понуди конкретан опис једног важног обичајно-обредног сегмента у оквиру празновања Ускрса међу Србима у Великој Хочи данас. С обзиром на то да су засновани на етнографској грађи сакупљеној у релативно кратком временском периоду, где је сама игра *џауна* и *џаунице* непосредно проучавана само у току

ускршњих празника 2017. године, резултати презентовани у раду могу се сматрати тек делимичним и прелиминарним. Они се, ипак, могу третира-ти као допринос истраживањима културе српског становништва на Косову и Метохији којима је циљ да се уопштавајућа бављења појединим темама, која обично подразумевају тумачења заснована на одсуству јасних времен-ских и просторних координата, замене сагледавањем прецизно одређених догађаја, а како би се дошло до етнографског материјала који би могао да послужи за евентуална компаративна или поновљена истраживања истих феномена. Понављање истраживања, са идејом континуираног праћења проучаваних појава, у овом случају празновања Ускрса међу Србима у Ве-ликој Хочи, а са тиме повезаном игром *ђауна и ђаунице*, од посебног зна-чаја морало би бити управо у савременом, актуелном контексту у којем је после рата и повлачења српских власти са Косова и Метохије 1999. године, увођења међународног протектората, затим и једностраног проглашења косовске независности од стране Албанаца, положај српског становништва у Великој Хочи умногоме угрожен.

По својим главним обележјима, игра *ђауна и ђаунице* показује синкре-тички карактер, што значи да у себи садржи елементе из више културних епоха. На предхришћанско порекло ове игре, која је са Ускрсом, као празни-ком који пада у пролеће, несумњиво повезана у процесу христјанизације, упућују већ они елементи чији је наводни циљ да се имитативно-мимичким радњама утиче на склапање брачних веза, самим тим и на плодност, а који би се могли довести у везу са древним праксама из пролећног циклуса обреда и обичаја. Да игра *ђауна и ђаунице* потиче из давнина сматрају и становници Велике Хоче, који њену дуговечност тумаче као наслеђе предака, преношено с колена на колено, односно као траг властитог континуитета, али и као по-тврду свог идентитета. Као важан чинилац у функцији самоидентификације ову игру Срби у Великој Хочи доживљавају нарочито у данашњем време-ну, када у већински албанском окружењу, и у ситуацији дубоко измењеног друштвено-политичког контекста после рата 1999. године, имају потребу да искажу свој етнички и верски идентитет. Из наведеног разлога може се рећи да очување овог обичаја, као и других у склопу празновања Ускрса, за хочанске Србе данас у неку руку представља и питање опстанка, иако су и сами свесни чињенице да услед промена којима су *ђаун и ђауница* одавно изложени, а поготово услед исељавања становништва које после рата 1999. године до дана данашњег није заустављено, ова игра постепено може да еро-дира и да се заборави.

По својим структурним елементима, што се на основу датог приказа може уочити, игра *ђауна и ђаунице* представља обичај који је организован на три нивоа: 1) нивоу простора, 2) нивоу времена, 3) нивоу учесника. Ова игра се, наиме, практикује на јасно дефинисаном простору, и то код Цркве

св. Јована, једне од најстаријих цркава у Великој Хочи, којој би се са просторног аспекта могло приписати важно симболичко значење будући да се налази на улазу у село, на узвишењу са којег се практично цело село види као на длану. Игра *јауна* и *јаунице* одвија се у оквиру мање-више прецизно одређеног временског интервала, у термину између 16 и 17 часова на трећи дан Ускрса, након радњи које почињу литијом чије се формирање обавља у центру села, испред Цркве св. Стефана, у 15:00 часова. У актере наведене игре убрајају се искључиво жене, међу којима главне улоге – улоге пауна и паунице – припадају двома старијим женама, по правилу оним припадницама сеоске заједнице које у игрању *јауна* и *јаунице* имају значајно искуство. По структури учесника, дакле, а у поређењу са етнографским подацима сакупљеним на ширем простору насељеном Србима, ова игра у Великој Хочи спада у оне игре *јауна* или *јауна* и *јаунице* које су резервисане само за особе женског пола, и то углавном без обзира на њихову старост или брачни статус. Одговор на питање због чега је то тако, на нивоу етноекспликације, односно на нивоу мишљења самих становника Велике Хоче, најчешће је само такав да су *јауна* и *јауницу* у овом месту одувек играле једино жене и да је сходно томе таква пракса преношењем с генерације на генерацију сачувана све до данас. Као додатак овом објашњењу може се чути мишљење да су жене те које рађају, и да им је отуда припала улога да *јауна* и *јауницу*, као игру посвећену плодности, играју, и сл.

Посматрано са аналитичке тачке гледишта, пак, одговор на поменуто питање можда би било могуће потражити са аспекта улоге игре *јауна* и *јаунице* у ширем друштвеном контексту, што би у случају овог обичаја, као дела културног наслеђа Срба у Великој Хочи, био контекст патријархалног сеоског уређења. Реч је о контексту формално јасно дефинисаних родних улога, обично наслеђених традицијом, а које у сфери одлучивања и моћи подразумевају претежно доминантан положај мушкараца, тј. подређен положај жена. Осим што монополизује позиције управљања заједницом, овакав контекст у корист мушкараца обезбеђује и контролу над системом утврђивања сродства и наслеђивања, што се манифестује кроз правила патрилинеарности и патрилокалности, као и кроз свеукупну идеолошку доминацију мушког рода на пољу регулисања и склапања брачних веза (Radulović 2009: 156-157). Полазећи од наведеног, порекло игре *јауна* и *јаунице* у аналитичком смислу могло би се реконструисати ослањањем на концепт који је још крајем седамдесетих година 20. века понудио Иван Ковачевић, а по којем се обичајно-обредна пракса чији су учесници жене у српској традиционалној култури може посматрати као имагинарна компензација коју женски део заједнице има с обзиром на свој реалан друштвени положај. По Ковачевићу, обредна поворка лазарица на Лазареву суботу, коју чине девојке, а којом се у свом раду бави, представља социјално санкционисану форму

кроз коју се изражава подсвесно незадовољство жена у патријархалном поретку, проузроковано немогућношћу да у стварности утичу на веома битно питање склапања брака. Реалан ефекат лазарица, са друге стране, је тај да се њима постиже „видљивост“ девојака за удају у локалној, сеоској заједници, и то на начин да су учешћем у овом обреду оне добијале прилику да се покажу потенцијалним младожењама и њиховим породицама (Ковачевић 1978: 131).

Корени *ђауна* и *ђаунице* у Великој Хочи могу се протумачити у духу Ковачевићевог приступа. Ова игра може се посматрати као одговор на потребу женских чланова заједнице да надоместе недостатке свог реалног друштвеног положаја, и то тако што ће кроз једну друштвено прихватаљиву активност истаћи значај своје улоге у оном домену животне стварности где им је у патријархалном контексту утицај одлучивања у прошлости неретко био онемогућен, а то је избор брачног партнера. Имајући у виду чињеницу да у овој игри поред (удатих) жена учествују управо и девојке, *ђаун* и *ђауница* се, поред поменутог, могу третирати и као догађај чији се корени могу везати за корпус социјалних феномена са реалним ефектима, и то као једна од прилика да се младе, неудате девојке, у времену када могућности за тако нешто није било у изобиљу, прикажу целој заједници и на тај начин истакну своју „кандидатуру“ за удају.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Васић 2004: Оливера Васић. *Етнокорологија – ђрајови*. Београд: Арт график.
- Влаховић 1953: Петар III. Влаховић и Предраг Ацић. „Паун у народној религији, уметворинама и уметности“. *Гласник Етнографског музеја*, књ. XVI, 228-239.
- Вучинић 1999: Весна Вучинић. *Просјорно ђонашање у Дубровнику: Антиролошка сјудија ђрада са оријенталном сјруктуром*. Београд: Филозофски факултет Универзитета у Београду.
- Вучинић Нешковић 2003: Весна Вучинић Нешковић. „Прослава Божића на полуострву Луштица у Боки Которској“. *Традиционално и савремено у култури Срба*. Зборник радова. Ур. Драгана Радојичић. Београд: Етнографски институт САНУ, 73-100.
- Ђорђевић 1984: Тихомир Ђорђевић. *Наши народни животи 4*. Београд: Просвета.
- Зарковић 2002: Божидар Зарковић. *Хојачка Мейохија*. Лепосавић: Институт за српску културу – Приштина; Косовска Митровица: Филозофски факултет.
- Караџић 1975: Вук Караџић. *Српске народне ђјесме I*. Београд: Просвета.
- Ковачевић 1978: Ivan Kovačević. „Socijalni sadržaj običaja o Lazarevoj suboti“. *Etnološke sveske*, br. 1, 123-131.
- Марјановић 2010: Маја Марјановић. „Свакодневно и ритуално на тргу у Великој Хочи“. *Традиција – фолклор – идентитет*. Зборник радова. Ур. Гордана Благојевић и Ивица Тодоровић. Сремски Карловци: Академија Српске православне цркве за уметности и конзервацију, 187-248.
- Милићевић 1894: Милан Ђ. Милићевић. *Животи Срба сељака*. Београд: Српска краљевска академија.

- Radinović 1988: Sanja Radinović. „Igra paun u selu Veliki Krčimir“. *XV susreti muzičkih akademija-fakulteta Jugoslavije*. Zbornik radova. Beograd: Fakultet muzičke umetnosti, 37-42.
- Radulović 2009: Lidija Radulović. *Pol/rod i religija: Konstrukcija roda u narodnoj religiji Srba*. Beograd: Srpski genealoški centar: Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta.
- Стоиљковић 2016: Милена Стоиљковић. *Српско певачко наслеђе призренско-подримског краја*. Мастер рад. Београд: Факултет музичке уметности.

Aleksandar S. PAVLOVIĆ

THE DANCE OF PEACOCK AND PEAHEN ON THE THIRD DAY OF EASTER IN VELIKA HOČA

SUMMARY

The paper discusses the dance of peacock and peahen, the ritual of a collective character that is practised in Velika Hoča on the third day of Easter. I presented this ritual taking into account its main participants and the spatial and temporal frameworks in which it takes place, with the aim of contributing to the research of the culture of Serbs in Kosovo and Metohia. This research aims to replace general topics with specific topics, usually involving interpretations based on the absence of clear space and time coordinates, by looking at precisely defined events, in order to provide ethnographic material that could serve for possible comparative or repeated surveys of the same phenomena. The results presented in this paper were obtained from the field research of qualitative type carried out in Velika Hoča on several occasions in late 2016 and during 2017.

The results of the study showed that the dance of peacock and peahen is the phenomenon of syncretic character, which means that it links elements from several cultural epochs including the oldest that appears to date back to pre-Christian times, and that could be connected to the practices of spring cycle rituals and customs dedicated to fertility, marriage, etc. The actors of peacock and peahen dance include only women, and the leading roles – the role of the peacock and the peahen – belong to two older women, with a significant experience in dancing, while other roles belong to girls and other women. From an analytical point of view, the origin of this dance can be seen as a response to the need of the female members of the community to compensate for the shortcomings of their real social position in a patriarchal context, and they will do so through a socially acceptable form to emphasize the importance of their role in a reality where their decision-making in the past was often disabled, in matters such as choosing marriage partners. Today, this ritual is part of the cultural heritage of great importance for the Serbs in Velika Hoča, in terms of self-identification, especially in a situation where they live in the environment inhabited by an Albanian majority, and in conditions of a deeply altered socio-political context after the war in Kosovo in 1999, where they have a great need to express their ethnic and religious identity.

Keywords: peacock and peahen, Easter, Velika Hoča, Kosovo and Metohia.

[illegible]

УДК 784.4(497.115)
398.8(497.115)

Стручни рад

Верица Р. МИХАЈЛОВИЋ*

Институт за српску културу – Приштина / Лепосавић

ФОЛКЛОРНИ „ХОМОНИМИ“ – ЛОКАЛНЕ
СПЕЦИФИЧНОСТИ КАО ЕЛЕМЕНТ
ТРАНСФОРМАЦИЈА НАРОДНИХ
МЕЛОДИЈА ИЗ РАЗЛИЧИТИХ ОБЛАСТИ
КОСОВА И МЕТОХИЈЕ (ТРАГОМ ПЕСМЕ
„КАРАНФИЛЕ, ЦВЕЋЕ МОЈЕ“)**

Айсѝракиѝ: Рад истражује специфичност локалних мелодијско-ритмичких мотива одређених области Косова и Метохије на примеру једне песме из записа различитих сакупљача народних мелодија. Песма „Каранфиле, цвеће моје“ показује не само варијабилност, већ понегде и потпуну опречност мелодијско-ритмичког обрасца над којим је испевана, све у зависности од места у којем је певана, а можда и од самог певача подложног импровизацијама. Методе проувавања које доминирају су аналитичка и компаративна. У овом раду је извршена компарација различитих записа наведене песме, са циљем истицања сличности које могу указати на аутентичност барем неке од верзија ове песме. Разлике, које ће такође бити резултат овакве компарације, указују на локалне специфичности одређене области или појединачног места на Косову и Метохији, и могу помоћи издавању овакве групе манира и њиховом очувању у борби против масовне униформности које популарна музика намеће у општем процесу глобализације.

Кључне речи: народна традиција, народна култура, фолклорни локалитети, Косово и Метохија.

* истраживач-сарадник, verica.mihajlovic@yahoo.com

** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (ев.бр.178028), који је одобрило и финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Процес сакупљања и записивања усмене народне традиције на простору Косова и Метохије је од огромне важности за очување овог дела народне културе који често кроз своје елементе указује на битне догађаје забележене у историји. Када су у питању народне песме, постоји дуга традиција њиховог записивања у виду текста. „Записивање народних умотворина са Косова и Метохије може се пратити од половине 19. века, кад је сачињено прво бележење једне божићне лирске песме у Великој Хочи“ (Питулић 2013: 31). Једну од најопсежнијих збирки народних песама са Косова и Метохије (превасходно из призренског вилајета) у 19. веку сачинио је Иван Степановић Јастребов (Иванъ Степановичъ Јастребовъ). Када су у питању мелодије над којима су многе од тих песама испеване, историја записивања је нешто краћа. Међу пионири овог подухвата издваја се Стеван Стојановић Мокрањац који је „у фебруру 1896. године на Косову прикупао народне мелодије“ (*Годишњак Српске краљевске академије* 1906: 475). Мокрањчевим стопама полази низ индивидуалних сакупљача, са мање или више искуства или стручног знања, од којих можемо издвојити Владимира Ђорђевића (који је 1925. године провео четири месеца проучавајући фолкор Јужне Србије). Мелодије које је забележио Владимир Ђорђевић потичу већином из Македоније, у мањој мери са Косова и Метохије. Коста Манојловић је посетио Јужну Србију у два наврата, „1924. и 1931. године, у оквиру експедиције Етнографског музеја у Београду, и једини је [...] чија збирка косовско-метохијских песама није објављена, али је будућем приређивачу оставио драгоцене податке о материјалу на који је наишао“ (Думнић 2013: 85). Треба навести сестре Љубицу и Даницу Јанковић, Ђорђа Караклајића и Милоја Милојевића као значајне сакупљаче народних мелодија са ових простора. Најбројније забележене мелодије са подручја Косова и Метохије (око 400) оставио је Миодраг Васиљевић у периоду од 1946–1947. године.

Када су у питању први записи народних мелодија са Косова и Метохије, морамо све аналитичке претпоставке базирати на поверењу у записивача, односно његову музичку стручност и верност нотног записа који је оставио. Чак је и Мокрањац истицао потенцијалне пропусте тадашњих записа услед техничке неопремљености наводећи да при бележењу народних мелодија „...да би то бележење још поузданије било, ваља набавити фонограф, у који би певачи певали, а стручњак би после све отпевано верно ставио у ноте“ (Младеновић 1971: 196). Иако је Петар Бингулац тврдио да Мокрањац није мењао ниједну од мелодија које је користио у руковетима „јер је то фолкор“ (према Роровић–Младеновић 2006: 243), други аналитичари су доказали да је Мокрањац у неким случајевима ипак мењао мелодије, тврдећи да је то учињено само „у сврху њиховог усавршавања, истицањем суштине ‘фолклорног’ или одбацивањем делова виђених као ‘искварених’ или ‘неаутентичних’“ (Atanasovski 2015: 179). Сличан проблем се уочава и код записа Владимира Ђорђевића, који такође није поседовао фонограф, већ је мелодије записивао

по слуху, „учећи их, а онда репродукујући уз помоћ виолине. Такав начин рада као последицу је имао поједностављење записа, нарочито када су у питању орнаменти који изостају у већини примера“ (Големовић 2011: 12). С обзиром на то да управо ови најранији записи песама са Косова и Метохије подлежу критичком разматрању са аспекта аутентичности, сваки закључак заснован на њима може бити предмет исте критике. Међутим, са поверењем у верност записа издвојених у овом раду ћемо приступити компаративној анализи различитих варијанти песме „Каранфиле, цвеће моје“ ради истицања сличности које могу указати на аутентичност барем неке од верзија ове песме или неких кључних елемената. Разлике које ће такође бити резултат овакве компарације указују на локалне специфичности одређене области или појединачног места на Косову и Метохији, и могу помоћи издвајању овакве групе манира и њиховом очувању у борби против масовне униформности које популарна музика намеће у општем процесу глобализације.

Песму „Каранфиле, цвеће моје“ проналазимо у пет верзија записаних на простору Косова и Метохије од стране различитих сакупљача: Стевана Стојановића Мокрањца (Мокрањец 1966: 72–73), Владимира Ђорђевића (Ђорђевић 1928: 147), Ђорђа Караклајића (Караклајић 1953: 50) и Миодрага Васиљевића (Васиљевић 2003: 22). Док се у неким записима назначава тачно место порекла мелодије, односно место на које указују казивачи тих песама (Васиљевић, Ђорђевић), у неким записима се место певања може претпоставити (Мокрањец), док је негде познато само то да се ради о мелодији са „Космета“ (Караклајић). Из примера чије је географско порекло познато уочавамо да су наведени записи настали у различитим местима Косова и Метохије што се може поставити као премиса очекиваних разлика које ћемо уочити. Индивидуална аналитичка разматрања изабраних примера ће бити дата хронолошки почев од најстаријег записа. Различит временски оквир записа, географско порекло као и индивидуални сентимент или таленат певача-казивача могу бити основни узроци уочених разлика међу мелодијама.

„КАРАНФИЛЕ, ЦВЕЋЕ МОЈЕ“ / „КАРАНФИЛЕ, ПЛЕМЕ МОЈЕ“

У ЗАПИСУ СТЕВАНА СТОЈАНОВИЋА МОКРАЊЦА,

КРАЈ XIX ВЕКА

Мокрањец у својој збирци даје две верзије ове песме (са аспекта текста и мелодије), при чему је само код прве наведено да је испевала „Баба Лена“ и да се ради о градској песми (из Приштине). С обзиром на то да је наредна верзија дата одмах после прве, може се претпоставити да је иста „баба Лена“ испевала ове две песме (односно, што се може закључити анализом текста и мелодије, две верзије једне песме), те да их је Мокрањец обе записао.

Блискост две записане песме је најједноставније представити кроз упоредни приказ њихових текстова који показује велики степен сличности пре свега у понављајућим стиховима. Чак и оне фразе које се међусобно разликују по склопу показују мотивски исти смисао: *Каранфил ће мирисајши – Кад он спава нек мирише; Мој ће драги уздисајши – Кад с'пробуди нек уздише.*

Каранфиле, племе моје
 Још да ми је семе твоје
 Ја би знала где би цвала
 Мом дилберу под пенцере
 Каранфил ће мирисати
 Мој ће драги уздисати
 Уздах ће се далек чути
 Дол од земље, гор до неба
 Богу ће се дожалити
 Нас двоје ће саставити.

Каранфиле, цвеће моје
 Да је мени семе твоје
 Ја би знала где би цвала
 Мом дилберу на пенцеру
 Кад он спава, нек мирише
 Кад с'пробуди нек уздише!

Упоређивањем мелодија над којима су ове две песме испеване можемо уочити неке карактеристичне елементе аналогичности. Пре изоловања ових елемената треба извршити појединачну анализу обе песме у виду издвајању базичног лествичног низа и ритмичких фигура које се користе.

Песма „Каранфиле, племе моје“ заснива се на лествичном низу *іе–ас–ха–це–де–ес–еф* који се може тумачити двојако. Кроз призму модерних дурских и молских лествица, и ако занемаримо почетни и завршни тон песме, наведени низ указује на хармонски *це–мол*. Лествична основа се додатно потврђује иницијалним скоком мелодије који се заснива на истицању два главна ступња *це–мол* лествице (доминанта–тоника). Међутим, узевши у обзир уобичајено западноевропско тумачење финалиса мелодије као II ступња лествице (односно квинте доминанте), исти овај лествични низ можемо разматрати кроз призму *еф–мола*, при чему наилазимо на алтерацију *де/ха*, односно на „четврти ступањ помакнут за полустепен навише“ (према Васиљевић 1950: 346) који даје оријентални призвук овој мелодији. Међутим, тонски низ на којој се базира песма карактерише и алтерација шестог ступња, карактеристична за лествицу познату као балкански *мол*. Појава дорске сексте и лидијске кварте у оквиру истог тонског низа представља врло специфичан елемент који се може наћи у фолклорним мелодијама, и који се никада не може уклопити у модерне *дур–мол* системе. Овај елемент је уочио и Мокрањец, приметивши да се у неким примерима „када су ширег обима, још је и шести ступањ повишен за полустепен, а седми непромењен, тако да је између шестог и седмога ступња полустепен“ (према Васиљевић 1950: 346).

Песма је дата у двочетвртинском такту, а опсег мелодије се заснива на малој септими (ef_1-es_2). Разматрањем ритмичког тока мелодије уочавамо врло широк амбитус нотних вредности (од половине до шеснаестине ноте), док су ритмичке фигуре претежно једноставне и заснивају се на уједначеној смени нотних вредности на јединицама бројања. Једини моменат пунктиране фигуре налазимо у украсу на крају фразе (племе мо–је). Специфични елементи ове мелодије су иницијални квартни скок у уједначеним дужим нотним вредностима, и управо наведени завршетак фразе кроз мелизам у комбинацији са пунктираном фигуром. Остатак мелодијског тока се заснива на шеснаестинским мелизмима којима се украшава базични силазни ток мелодије. Треба истаћи и застоје на половинама које се реализују на крајевима фраза (стихова).¹ Форма песме је дводел у којем се прва фраза дословно понавља, док се при понављању друге јавља варирање које указује на периодичност структуре другог одсека ($aab\delta_1$).

Пример 1: „Каранфиле, племе моје“, Сиван Симојановић Мокрањац

1 И у даљој анализи ће се као једна целина структуре наводити „фраза“ која представља стих песме који је и музички подржан као структурна целина. Текст песме (строфе) се, према томе, састоји од две фразе (два стиха строфе) које се некада понављају, и могу се означити као одсеци форме.

Друга песма, односно верзија песме, „Каранфиле, цвеће моје“ заснива се на хексакордалном низу *џе-а-џе-џе/џис-џе-е*. Кроз призму модерних дур–мол лест-вица овај пример бисмо могли окарактерисати као де–мол који се манифестује у хармонском и природном виду (хроматско колебање *џе-џис*). Међутим, уоби-чајено разматрање народних мелодија указује на ге–мол у којем се јавља ко-лебање дијатонског и алтерованог (повишеног) четвртог ступња. Мокрањац анализом примера које је записао наглашава да алтеровање четвртог ступња навише настаје када се мелодија „спушта од петог ступња ка четвртоме или уопште када четврти и пети ступањ долазе непосредно један за другим. Али када се гласоред пење [...] само до четвртога, онда се овај ступањ не помера“ (према Васиљевић 1950: 346).

Записана у трочетвртинском такту, мелодија даје (као и код претходне пе-сме) широку палету нотних вредности, од половине до шеснаестине. Појава пунктиране осмине се истиче на првој доби такта на почетку фразе, док се краје-ви, као и у претходном примеру, местимично реализују застојем на половинама. Иако се на први поглед могу уочити елементи сличности две дате песме, ове ана-логије ћемо истаћи на крају рада, након анализе свих изабраних верзија песме.

Пример 2: Каранфиле, цвеће моје *Сйеван Сйојановић Мокрањац*

Према неким основним карактеристикама ове песме су у складу са описима градских мелодија из Приштине са аспекта ширег опсега мелодије и ритмичке разноврсности у оквиру украса и елемената импровизације. „Мелодијски токови [...] засновани су на претежно поступном покрету, умерености мелодијског кретања, уз ретке скокове између тонова“ (Лакушић, Лакушић и др 2015: 14).²

„КАРАНФИЛЕ, ЦВЕЋЕ МОЈЕ“ У ЗАПИСУ ВЛАДИМИРА ЂОРЂЕВИЋА ПОЧЕТАК XX ВЕКА

У нотацији Владимира Ђорђевића песма је записана у двочетвртинском такту са назначеним тоналитетом (де–мол). С обзиром на то да у предзнаку стоји снижен тон *си*, а да се он у читавој мелодији заправо разрешава, постаје јасно да је назнака де–мола донекле неправилна. Опсег мелодије је велика секста ($de_1 - xa_1$) у оквиру кога се јавља тонски низ *de–e–ef–īus–a–xa*. Овде можемо говорити и о мелодијском де–молу уз сталну алтерацију четвртог ступња, или о хармонском а–молу у којем имамо маргиналну функцију тонике. Наиме, иницијални тон мелодије је тон *de* (први ступањ де–мола), док је финалис *e* (други ступањ де–мола) – што су све елементи који указују на тоналну основу *ин de*. Овај тонски низ је познат као балкански мол.

Када сагледамо кретање мелодије, уочићемо велику заступљеност поступног покрета. При појави скокова примећује се употреба велике и мале терце (иако се заправо мала терца у оквиру оваквог лествичног низа – са прекомерним секундама које су енхармонски изједначене са малом терцом – можда и не може сматрати скоком) и једне чисте кварте. Ритмички, ову песму одликује прилично правилан и уједначен покрет заснован на осминама и четвртинама уз повремено коришћење шеснаестина у виду мелизматичних низова. Структура овог напева се може окарактерисати као комбинација дводела и прокомпоноване форме ($aa_1\delta b$ или, ако варирано понављање прве фразе схватимо као музички нови одсек, $ab\zeta\zeta$).

2 Треба напоменути да се анализом примера градских песама из Приштине, нарочито оних које је „казивала“ баба Лена, уочава само једна врста скока – скок кварте навише (уз прескакање два тона између) те се овај елемент може тумачити или као карактеристични манир Приштинских градских мелодија, или, пак, као специфичан елемент индивидуалног казивача (баба Лене).

Први одсек, односно фраза, заснована на понављању текста „Каранфиле, цвеће моје“, указује на феномен импровизације који уноси измене при понављању, чиме се шири опсег како мелодијског тако и ритмичког кретања. Понављање друге фазе је, међутим, идентично, што је назначено знаковима репетиције. Треба напоменути да се у овој верзији песме јавља припев „аман“ што се може тумачити као локална карактеристика Призренског краја.

Пример 3: „Каранфиле, цвеће моје“ Владимир Ђорђевић

„КАРАНФИЛЕ“ У ЗАПИСУ ЂОРЂА КАРАКЛАЈИЋА, СРЕДИНА XX ВЕКА

Ђорђе Караклајић се при записивању песама у највећој мери ослањао на певаче од којих је те песме чуо. Његово прикупљање мелодија није засновано на теренском раду, већ је он народне мелодије записивао у жељи да их сачува од заборавља, али без систематичног спровођења анализе или преиспитивања њеног изворног порекла. Песма „Каранфиле“ коју он даје је назначена само као песма са Космета без локалне одређености. Као и он, и ми морамо указати поверење певачу у смислу тога да је ова песма заиста научена и запамћена баш на Косову, и без неких круцијалних измена испевана Ђорђу Караклајићу. Почетна аномалија у тексту („КараМфиле“) се може тумачити или као специфичан језички локалитет, или као трансформација настала због усменог преношења мелодије.

Песма је у двочетвртинском такту, уз врло разноврсну ритмику која комбинује најразличитије ритмичке фигуре у опсегу од четвртине до шеснаестине. Прилично разиграна, мелодија се креће кроз шеснаестине, пунктиране фигуре, уз чак једну троделну поделу јединице бројања (триолу). Употреба дужих застоја на половини уочава се само на крају иницијалне речи и читаве песме. Опсег мелодије је мала септима (ge_1-ce_2), у оквиру кога је обухваћен тонски низ $ge-e-ef-iis-a-xa-ce$. Према финалису овај тонски низ би се могао тумачити као мелодијски де-мол са алтерованим (лидијским) четвртим ступњем, односно балкански мол – са дорском секстом и лидијском квартом (што овај запис приближава запису Ђорђевића и Мокрањца).

Оно што је специфично у овом запису јесте назначена хармонизација која указује на то да је Ђорђе Караклајић овај тонски низ тумачио у а-молу, што донекле оправдава досадашње двојако тумачење тонских низова у претходним напевима. Почетак мелодије одликује квинтни скок навише након којег се до краја прве фразе искључиво заступа поступно кретање. На прелазу између две фразе се јавља скок кварте навише, а потом уочавамо и два терцна скока такође узлазна до краја друге фразе. Структура ове песме је дводел при чему се обе фразе понављају идентично, изузимајући готово не приметну измену при понављању прве фразе у виду изостављања завршне шеснаестине.

Пример 4: „Каранфиле“, Ђорђе Караклајић

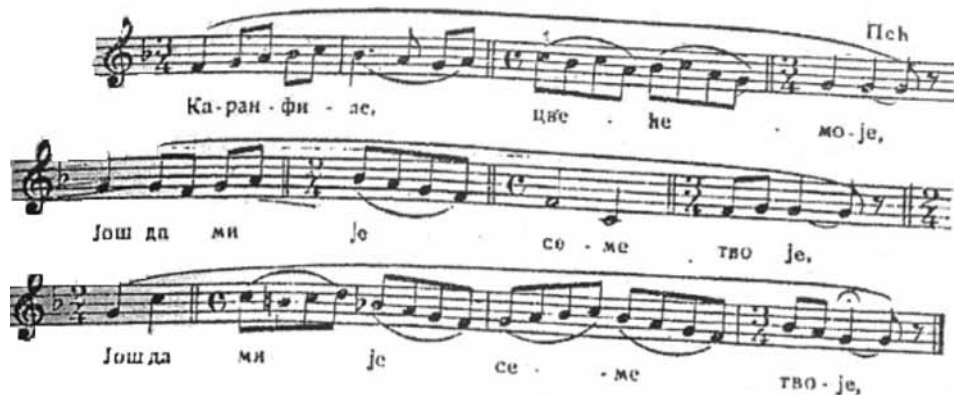
„КАРАНФИЛЕ, ЦВЕЋЕ МОЈЕ“
У ЗАПИСУ МИОДРАГА ВАСИЉЕВИЋА,
СРЕДИНА XX ВЕКА

Песма коју је записао Миодраг Васиљевић је из Пећи и показује врло специфичне елементе који је чине у великој мери различитом од свих претходних мелодија. Једна од главних карактеристика је мешовит такт у оквиру кога се смеђују троделни и четвороделни такт, уз једну појаву дводелног такта. Овај манир може указати на импровизацију коју је певач унео

приликом интерпретације ове песме у складу са чиме су и бројни мелизми на готово сваком слогу текста. Још једна истакнута разлика у односу на све претходне примере јесте дурски тонски род. Песма је дата у Еф-дуру и мелодија се развија у оквиру опсега велике ноне $ce_1 - ge_2$. Међутим, с обзиром на то да се овако широко постављен опсег реализује кроз једну изоловану појаву тона ce_1 , док се тонови ge_1 и e_1 не јављају ни у једном моменту мелодије, можемо рећи да је напев реализован у оквиру мале сексте $ef_1 - ge_2$. Алтерација четвртог ступња, што указује на преплитање лидијског модуса, се може наћи само на једном месту, евидентно у оквиру мелизма односно украса. Мелодијско кретање се заснива превасходно на поступном покрету, уз повремену појаву скока силазне терце у оквиру мелизама. Истакнути скокови су скокови кварте који маркирају главне ступњеве тоналитета. Управо из тог разлога се пример може тумачити и као модулаторни. Наиме, при понављању друге фазе се јавља скок $ie - ce$ (такт 9) након којег непомредно следи поменута алтерација тона si , што су све елементи истицања Це-дура. Овако јасно тонално конципирана мелодија може указати на трансформацију мелодије и њено „темперовање“ услед утицаја популарне народне музике, модерних инструмената попут хармонике и уопште других западних утицаја.

Ритмички оквир ове мелодије се заснива на прилично уједначеном покрету смењивања четвртина и осмина. Употреба половина се јавља само на једном месту и то са запаженом улогом потврде тоналне основе на крају првог излагања друге фазе. Једина ритмичка фигура која одступа од наведеног јесте пунктирана четвртина која се јавља само на једном месту у оквиру мелизма. И структура ове мелодије се разликује од других – ово је једини пример у којем се прва фраза текста не понавља, док се у музичком смислу изоставља сваки вид понављања фраза тако да као форму овог напева можемо навести прокомпонованост.

Пример 5: „Каранфиле, цвеће моје“, Миодрај Васиљевић

ЕЛЕМЕНТИ АНАЛОГИЈЕ ИЗМЕЂУ РАЗЛИЧИТИХ ВЕРЗИЈА ПЕСМЕ „КАРАНФИЛЕ, ЦВЕЋЕ МОЈЕ“

Компаративним разматрањем свих датих мелодија може се уочити да постоје бројне разлике између њих у погледу готово свих елемената. Међутим, оно што је важније у овој анализи јесу сличности, односно они елементи који се провлаче кроз све или бар већину изабраних примера. Као једну базу од које можемо поћи узећемо Мокрањчеве две верзије (као хронолошки најстарије), и из њих извести неке заједничке карактеристике које потом можемо тражити кроз остале примере и тиме покушати да изведемо маркирана места која одликују ову песму, а која су се задржала кроз период од више од пола века. Иницијални покрет песме „Каранфиле, племе моје“ (пример 1) јесте узлазни скок кварте након ког следи застој на слогу *ле*. Иако се у песми „Каранфиле, цвеће моје“ (пример 2) не уочава скок на почетку мелодије, ипак можемо приметити квартални однос између почетног тона и тона на ком се реализује застој на слогу *ле*. Тај квартални однос можемо наћи и у песмама које су записали Караклајић и Васиљевић (примери 4 и 5):

Мокрањец, "Каранфиле, племе моје"	Мокрањец, "Каранфиле, цвеће моје"
Караклајић	Васиљевић

У запису Владимира Ђорђевића (пример 3) овај елемент изостаје, али можемо приметити да се јавља однос квинте између иницијалног тона и првог дужег тона у мелодији, мада овај однос не прати (као у другим песмама) почетни и завршни слог прве речи у тексту.

Ђорђевић

Сагледавањем иницијалног покрета свих песама можемо дефинисати две групе у које сврставамо наведене мелодије – оне које почињу скоком и на тај начин се маркира наведени квартално-квинтни однос издвојених тонова

(Мокрањац – „Каранфиле, племе моје“ и Караклајић – примери 1 и 4) и оне које поступним узлазним покретом постепено уводе маркирани тон за кварту удаљен од почетка (Мокрањац – „Каранфиле, цвеће моје“, Ђорђевић и Васиљевић – примери 2, 3 и 5).

На крају прве фразе у песмама Мокрањца (примери 1 и 2) се уочава идентичан мелизам што се такође може истаћи као битна карактеристика. Овакав силазни мелизам у шеснаестинама проналазимо и у записима Караклајића (пример 4) и Ђорђевића (пример 3), иако се мора нагласити да због алтерације тона долази до оријенталног призвука који не можемо наћи у Мокрањчевим записима на истом месту:

У оквиру излагања фразе *племе моје/цвеће моје* у оквиру сваке од ових песама се уочава мелизматични ток који се базира на украшавању опсега квинте (Мокрањац, Караклајић – примери 1, 2 и 4) или кварте (Ђорђевић, Васиљевић – примери 3 и 5). Када је у питању кретање мелодије може се закључити да у свим напевима преовлађује поступни покрет, а појава скока је у интервалима терце или кварте. Овај квартни скок (који смо већ истакли као специфичност почетка напева) се може издвојити као типична одлика ове песме. Треба међутим нагласити да у запису Ђорђевића (пример 3) немамо тако важну улогу овог скока већ га уочавамо само на једном месту (прелаз такта 4–5).

Поред ових елемената мелодијског кретања, можемо говорити и о неким особеностима опсега мелодија и тонских низова на којима се заснива. Највећи опсег мелодија проналазимо код Васиљевића – велика нона (пример 5), иако смо образложили да се заправо напев базира на малој сексти уз значајно проширење опсега кроз једну изоловану појаву тона *це₁*. Када говоримо о заступљености свих тонова у оквиру опсега, можемо издвојити записе Мокрањца (пример 1 – „Каранфиле, племе моје“) и Караклајића (пример 4) које одликује опсег мале септима. Остала два записа Мокрањца (пример 2 – „Каранфиле, цвеће моје“) и Ђорђевића (пример 3) карактерише опсег велике сексте. На основу прилично развијеног опсега

и мелодијског тока можемо закључити да је песма „Каранфиле, цвеће моје“ (пример 2) у свим верзијама градска мелодија. Још једна специфичност која се уочава у готово свим мелодијама јесте оријентални призив који настаје алтерацијом четвртог ступња, а истиче се увек у силазном поступном покрету у којем се наглашава однос прекомерне секунде између повишеног четвртог и молског трећег ступња. Једини изузетак представља запис Миодрага Васиљевића (пример 5) у којем се уочава потпуно „чист“ дијатонски ток. Још једна битна одлика од које одступа Васиљевићев запис јесте молски тонски род (молска тоника) у којем су записане све верзије изузев Васиљевићеве. Према тонским низовима можемо приметити да је доминантна лествична основа природни мол са алтерацијом четвртог и шестог ступња, односно мол са дорском секстом и лидијском квартом – балкански мол (Мокрањец, Ђорђевић и Караклајић – примери 1, 2, 3 и 4). Једини изузетак јесте мелодија Миодрага Васиљевића (пример 5) у којој је заступљена дурска лествца.

Са аспекта ритма можемо приметити да у већини записа имамо разноликост нотних вредности које се користе, иако претежно ритмички ток свих напева одликује уједначени покрет. Једина фигура која се прожима кроз готове све записе (изузев Ђорђевића – пример 3) јесте пунктирана фигура. Специфичност коју Караклајићев запис (пример 4) на овом пољу уноси јесте троделна подела јединице бројања. Записи Караклајића (пример 4), Ђорђевића (пример 3) и Мокрањчев запис „Каранфиле, племе моје“ (пример 1) су у двочетвртинском такту, троделни метар налазимо у Мокрањчевој песми „Каранфиле, цвеће моје“ (пример 1), док Васиљевић свој запис даје у мешовитом такту (пример 5).

Када говоримо о форми напева, можемо приметити да се, осим код Васиљевића (пример 5), уочава дводелна форма у оквиру које се обе фразе понављају. У Мокрањчевим записима (примери 1 и 2) уочавамо форму $aa\delta b$, дакле, понављање прве фразе без и једне измене док се друга фраза понавља уз варирање. Код Ђорђевића (пример 3) и Караклајића (пример 4) проналазимо варирање при понављању прве фразе, док се друга неизмењено понавља ($aa_1 || : \delta : ||$). Код Васиљевића (пример 5), пак, проналазимо изостанак понављања прве фразе (са аспекта текста) док се у музичком смислу не реализује никакво понављање, односно понављање друге фразе текста није испраћено понављањем мелодије, тако да у овом запису имамо прокомпоновану форму ($ab\delta$).

Појединачном и компаративном анализом изабраних верзија једне песме које проналазимо у записима сакупљача који су забележили ову песму у периоду од краја XIX до прве половине XX века, можемо уочити да су разлике између записа у готово свим елементима заступљене у великој мери. Не можемо са сигурношћу тврдити да постоји „изворни“

напев, оригинална мелодија над којом је записан текст песме „Каранфиле, цвеће моје“ поготову када узмемо у обзир чињеницу да је свака од њих забележена у различитој области Косова и Метохије. Најстарији записан вид ове песме коју проналазимо код Мокрањца (примери 1 и 2), даје неке кључне елементе уочене и у другим верзијама песме. Међутим, не можемо рећи да су то одлике баш ове песме, већ се исти елементи могу сврстати у мелодијске манире песама са Косова и Метохије. Међутим, узевши у обзир да највећи степен измена проналазимо код хронолошки најмлађег записа песме (Васиљевић, пример 5), можемо претпоставити да у усменом преношењу песме, кроз период од више од пола века, долази до постепеног уношења различитих локалних елемената при певању, упила других утицаја који генерално утичу на постепено губљење „изворних“ мелодија народне традиције, што доводи до појаве готово опречног записа песме „Каранфиле, цвеће моје“ код Васиљевића, у односу на најстарији, Мокрањчев запис. Свака од ових верзија песме може се узети као нека врста репрезента локалних манира мелодизације на шта указују уочене разлике међу њима. Једна од хипотеза коју можемо поставити, иако не можемо доказати до краја, јесте да су управо две верзије које Мокрањац даје базе од којих се даље јављају трансформисани видови песме „Каранфиле, цвеће моје“. Наиме, при анализи мелодијског кретања почетка песме, уочавамо две групације – оне које почињу скоком, и оне које карактерише поступни улазни покрет мелодије. Управо ова два манира проналазимо у две верзије Мокрањца („Каранфиле, племе моје“ – скок, „Каранфиле, цвеће моје“ – поступни покрет). Трагом песме „Каранфиле, цвеће моје“ уочавамо највећи степен сличности записа Караклајића (пример 4) у односу на првобитне записе које даје Мокрањац. Узевши у обзир да је Ђорђевићев запис забележен у Призрену (пример 3), можемо ове разлике приписати специфичном склопу становништва и великим утицајима других култура које проналазимо у свим нитима народне традиције Призрена. Уколико сагледамо чињеницу да се управо у Призрену јављају *димије* као део народне ношње, које су ретке на простору Косова и Метохије, а знатно заступљеније у делу Југоисточне Србије, можемо извести закључак да је и музика подлегла већем утицају у односу на друге крајеве Косова и Метохије. Сличан закључак можемо извести и у вези са Васиљевићевим записом (пример 5), који је забележен у Пећи, где се у двадесетом веку проналази велики проценат становништва насељеног из Црне Горе. Караклајићев запис (пример 4), који је забележен у даљем преношењу ове песме као песме са Космета, показује највећи степен сличности са записима Мокрањца, што једним делом потврђује хипотезу о највећем степену „оригиналности“ записа Мокрањца. Пратећи песму „Каранфиле, цвеће моје“ долазимо до издавања неких локалних

специфичности и до локалних манира мелодијских кретања традиционалних песама. Свака оваква појава је феномен који треба испитивати и који може помоћи у систематичном проучавању музике Косова и Метохије са циљем делимичног негирања једног глобалног разматрања традиционалних песама покрајине као униформног и једнообразног без обзира на локалитет. Свака област, свако место Косова и Метохије има своје специфичне, непонављајуће елементе, не само у музици већ у свим нитима народне традиције и културе, стога се проучавање ових елемената мора спроводити са локалном одређеношћу.

ЛИТЕРАТУРА

- Atanasovski (2015): Srđan Atanasovski. „The Roots of a National Music Canon and the Taboo of Composing Folk Tunes: The Case of Stevan Stojanović Mokranjac’s Garlands“. Critical Music Historiography: Probing Canons, Ideologies and Institutions. Ed. Markus Mantere and Vesa Kurkela, Farnham: Ashgate Publishing, 173–186.
- Васиљевић 1950: Миодраг Васиљевић. *Југословенски музички фолклор I: Народне мелодије које се певају на Космeйу*. Београд: Просвета.
- Васиљевић 2003: Миодраг Васиљевић. *Народне мелодије са Косова и Метохије*. Ур. Зорислава М. Васиљевић. Београд: Београдска књига.
- Годишњак Српске краљевске академије за 1905. годину књ. XIX. Београд. Српска краљевска академија: 1906.
- Големовић 2011: Димитрије О. Големовић. „Владимир Р. Ђорђевић“. *Мелодије и фолклорна историја – Тематски зборник радова посвећен Владимиру Ђорђевићу*. Ур. Драган Стојменовић, Бор: ХАРТ, 1–15.
- Думнић 2013: Марија Думнић. „Градска музика на Косову и Метохији у истраживањима српских етномузиколога током XX века“. *Гласник Етнографског института САНУ LXI (2)*. Београд: САНУ, 83–98.
- Ђорђевић 1928: Владимир Р. Ђорђевић. *Српске народне мелодије (Јужна Србија)*. Скопље: Скопско научно друштво.
- Јстребовъ 1886: Иванъ Степановичъ Јстребовъ. *Обичаи и њесни њуреџкихъ сербов (в Призрене, Њеке, Мораве и Дабре)*. Санкт Петербургъ.
- Караклајић 1953: Ђорђе Караклајић. *Народне њесме и њире народа Југославије*. Београд: Народна књига.
- Лакушић и др. 2015: Ђорђе Лакушић, Вуко Лакушић, Верица Михајловић и Јована Бараћ. *Повраћак Исходишћу*. Београд: ЈП Службени гласник; Приштина: Музеј у Приштини.
- Младеновић 1971: Оливера Младеновић. „Учешће Стевана Мокрањца у раду Српске краљевске академије наука“. *Зборник радова о Ђевану Мокрањцу*. Београд: САНУ, 185–204.
- Мокрањац 1966: Стеван Стојановић Мокрањац. *Зайиси народних мелодија*. Ур. Стана Ђурић – Клајн. Београд: Музиколошки институт.

- Питулић (2013): Валентина Питулић. „О бележењу народних умотворина Срба на Косову и Метохији“. *Савремена српска фолклористика 1*. Ур. Зоја Карановић и Јасмина Јокић. Нови Сад: Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду, 31–42.
- Поповић–Млађеновић (2006): Tijana Popović–Mladenović. „Mit o originalnosti i recepcija stvaralaštva Stevana Stojanovića Mokranjca u kontekstu pisane reči o muzici“. *Mokranjcu na dar. Prošeta — čudnih čuda kažu — 150 godina: 1856—2006*. Ур. Ivana Perković–Radak i Tijana Popović–Mladenović. Beograd: Fakultet muzičke umetnosti, 241—263.

Verica R. MIHAJLOVIĆ

FOLKLORE “HOMONYMS” – LOCAL SPECIFICITIES AS AN ELEMENT
OF TRANSFORMATIONS OF FOLK MELODIES FROM DIFFERENT AREAS
IN KOSOVO AND METOHIA (FOLLOWING THE TRACE OF THE SONG
“CARNATION, MY FLOWER”)

SUMMARY

The paper examines the specificity of the local melodic-rhythmic motives of particular areas in Kosovo and Metohia using the song “Carnation, My Flower” as it has been recorded by different folk melodies collectors. A comparative analysis points not only to the variability of the melodic-rhythmic pattern on which it was sung, but at times also to the complete contraposition of the mentioned pattern, all depending on the place in which the song was sung, and possibly on the singer subject to improvisations. We cannot claim with certainty that there is the “genuine” tune, the original melody which the lyrics of the song “Carnation, My Flower” were written to, especially if we take into consideration the fact that each version was recorded in different areas of Kosovo and Metohia. The oldest recorded version of this song found in the works of Mokranjac provides some key elements noticed in other versions; however, it cannot be said that these are the characteristics of this song in particular, but they can be classified as melodic manners of songs from Kosovo and Metohia. Considering that the highest degree of changes is found in the chronologically youngest record of the song (Vasiljević), it can be assumed that through the oral transmission of the song during the period of more than half a century, different local elements have gradually entered the song while singing, and other influences have affected the gradual loss of the “genuine” melodies of the folk tradition. Following the song “Carnation, My Flower”, we have come upon the distinction of certain local specificities and local manners of melodic movements of traditional songs. Each of these occurrences is a phenomenon that should be examined and which can help in the systematic study of the music of Kosovo and Metohia with a view to partially refuting a global consideration of traditional songs of the province as being uniform without regard to the locality. Each area, each place in Kosovo and Metohia has its specific, unique elements not only in music but in all aspects of folk tradition and culture, therefore, the study of these elements must be performed with definiteness of location.

Keywords: folk tradition, folk culture, folklore localities, Kosovo and Metohia.

УДК 94(100)"1914/1918"
355.48(100)"1914/1918"

Оригинални научни рад

Недељко Д. СТАНКОВИЋ*

Европски универзитет Брчко дистрикт

Албина Е. АБИДОВИЋ**

Европски универзитет Брчко дистрикт

ВЕЛИКИ РАТ 1914–1918: УЗРОЦИ, ПОСЛЕДИЦЕ, ТУМАЧЕЊА

Айсиракиј: У постојећем научном фонду о Великом рату, постоје различити приступи и односи, што је у основи одређено припадношћу одређеним теоријско-политичким парадигмама и интересима одређених појединаца, група и држава. У том контексту, неки од покушаја ревидирања и фалсификовање историје и историјских догађаја, узрока, последица и тумачења о почетку Првог светског рата врше се посредством научних радова, као и посредством медија, са циљем да се одговорност за почетак Великог рата пребаци на неку од учесника рата, нпр. Аустроугарску, Немачку, Србију или Русију и сл.

Кључне речи: Рат, Велики рат, узроци, последице.

УВОДНИ ДЕО

Људска историја и ратови су повезане и међузависне појаве и процеси. Научни фонд садржи мноштво дефиниција и класификација ратова. Швајцарски научници сматрају да је током прошлих 5.500 година људске историје, вођено преко 14.500 ратова, у којима је погинуло око 4. милијарде људи. Џозеф Нај сматра да је после окончања краја хладног рата, Велики (светски) рат постао мање вероватан, мада не искључује у потпуности и ту могућност. Ставови о рату налазимо још у доба преплатоновске мисли, у време Хомера, у *Илијади*, *Одисеји* из периода око VIII века пре нове ере, Платона, Аристотела, Полибија, Тукидида, Макијавелија, па све до савремених догађања.

* ванредни професор, stankovicnedeljko@gmail.com

** доцент, eubd.naucniskup@gmail.com

УЗРОЦИ И ПОСЛЕДИЦЕ ВЕЛИКОГ РАТА

На међународној сцени крајем XIX и почетком XX века постојала су два велика војно-политичка савеза – Централне силе и Антанта. Централне силе – Аустро-Угарска и Немачка су тежиле новој подели колонија, по основу новостворених односа снага, те су дошле у сукоб са Енглеском и Француском. У то време дошло је до заоштравања односа на међународној сцени, како између појединих држава, тако и савеза држава, трке у наоружавању. Интензивира се супарништво Немачке и Енглеске на мору, руско-јапански рат и револуција у Русији 1904–1905, Мароканска криза, Источно питање, Анексија Босне и Херцеговине 1908. и размимоилажење интереса Аустро-Угарске и Русије, рат Италије и Турске, Балкански ратови и др. Према једном броју аутора, сматра се да је један од главних узрока Великог рата био тадашњи систем савеза држава. У том контексту се сматра и да је Бизмарково уједињење Немачке, победа Немачке над Француском у Пруско-француском рату и освајање француских покрајина, један од битних узрока настанка Великог рата.

Велики рат се водио са новом војном технологијом – пушка магацинка, митраљез, пољска артиљерија, тешка артиљерија, тенкови, отровни гасови, подморнице, торпеда, авијација. У рату 1870–71. од 1000 Француских војника 37 је погинуло у борби, а 140 је умрло од болести; у Првом светском рату 137 је погинуло у борби, а 20 је умрло од болести.

Много различитих надања унето је у овај рат: Французи су се надали да ће се реванширати Немцима за пораз код Седана, Немци су се надали да ће коначно победити Словене и добити нове територије – продор на исток (*drang nach osten*), Енглези су очекивали да успоставе потпуну доминацију на мору, Аустро-Угарска монархија се надала решењу националног питања и заузимању Балкана.

У почетку је у рату учествовало 8 држава са 732.000.000. становника, а крајем рата 36 држава са 1.500.000.000. војника. Укупан број мобилисаних у Великом рату био је 73.515.000 војника, на страни Антанте 48.355.000, а на страни Централних сила 25.160.000. војника. Људски губици – преко 10.000.000. мртвих и више од 20.000.000. рањених. Непосредни материјални издаци износили су 956 милијарди немачких златних марака. Уништена су четири царства: Руско, Аустријско, Немачко и Турско. Формиране су нове државе: Пољска, Чехословачка, Краљевина СХС, Аустрија, Мађарска. Створена је нова геополитичка декомпозиција, нове силе, дошло је до социјалних револуција у многим државама после Великог рата, кризе демократизма и јачање тоталитаризма, фашизма.

Као једну од последица Великог рата можемо истаћи, као посебно научно значајну, увођење правног појма агресије као међународног злочина. У том контексту се може истаћи став да је Први светски рат у основи био рат

за поновну поделу света и исти је послужио као пример одређивања непосредног агресора. С једне стране, увођење правног појма агресије као међународног злочина, са установљењем одговорности за овај злочин и, другог, стварањем Друштва народа, светске организације држава, која ће покушати да правним нормама ограничи право на рат. Чланом 227. Версајског уговора о миру Вилхелм II Хозензолерн јавно је оптужен на највећи злочин против међународног морала и светости уговора. Злочин против „светости уговора“ своди се на кршење једног од темељних начела међународног права: *pacata sunt servanda*. Пошто је неспорно да је немачки Кајзер прекршио ово начело вођењем агресорских ратова, то не би било нетачно ако се каже да је поменутим чланом Кајзер проглашен одговорним за агресију. Версајски систем уговора уводи одредбу о кривичној осуди изазивача рата. Уговором се констатује кривица и проглашава одговорност државе као кривца да путем репарација пружи накнаду штете, као и да изда у уговору одређена лица победницима да би им се судило као ратним злочинцима. Побеђене државе су уговором (чл. 231 Версајског, чл. 161 Тријанонског, чл. 121 Нејског и чл. 177 Сен Жерменског Уговора о миру) и у изјавама приликом потписивања уговора, признале да сnose одговорност за последице настале услед агресивног рата. То је била негација права државе да води рат који није одбрамбени. Генерализација тога правила дошла је преко Пакта Друштва народа.

О Великом светском рату, немачкој политици и следећем рату постојала су различита схватања, тумачења, како у научном фонду, тако и у медијима. Волфганг (Wolfgang 1997), је сматрао да је од 1871, када је Бизмарк основао немачко царство, немачка спољна политика следила неколико модела политичког понашања: прво, доминација над Европом, претензије на статус велике силе и на крају рат. Сада, после 50 година мира, цео свет верује да су Немци оздравили. Политика Бона, после поновног уједињења Немачке, показује сву трагику „несрећа“ и поново узима замаха. Према цитираном аутору, историја немачког Рајха се понавља, све се поново одиграва, почиње као некад. Како би Немачка могла потпуно у миру да прикупи снаге, европске напетости се концентришу на Балкану као некада. У проширеној Европској унији, стари планови о изградњи средње Европе (*Mitteleuropa*) постају стварност за коју се Вилхелм II узалудно борио, а када нова Немачка буде довољно јака, дефинисаће своје интересе и изван простора Европе.

Фриц Фишер када разматра одговорност држава за настанак Првог светског рата наводи говор Канцелара Рајха у Рајхстагу од 4. августа 1914. у ком је оптужио Русију као кривца за рат; у децембру 1914. је оптужио Велику Британију као главног потпаливача ратног пожара. У наведеном говору, Канцелар Рајха је као општи циљ рата означио осигуравање утицаја Немачког Рајха на Западу и на Истоку за дужи период, због чега би Француска морала бити ослабљена у тој мери да никада више не би могла постати велика сила.

Русија би морала бити померена што је могуће даље од немачких граница и срушена њена владавина и утицаји над неруским вазалним народима, а што значи од ње „откинути“ Кавказ, Финску, а посебно Пољску и Украјину (Fišer 1985). Јоханес Халер, професор историје у Тибингену, у књизи „Епоха немачке историје“ из 1915. заступао је став да Русија мора да постане безопасна, тако што ће јој се одузети западне покрајине, области с неруским народима, а пре свега морска обала. Њиховим прикључењем Русија је постала европска сила, а њиховим губљењем, повезано с губитком Финске, Литве, Пољске и Малорусије (тј. Украјине), Бесарабије и црноморске обале, Русија би престала да буде европска сила.

BBC (<http://srbin.info/2014/02/24/zapad-ko-je-kriv-za-prvi-svetski-rat-10-pogleda/>) о кривици за Велики светски рат, наводи схватања десетак водећих историчара, међу којима има највише оних који као главне кривце виде Немачку и Аустроугарску. Неки аутори сматрају да је Први светски рат изазван због интереса више земаља, а један од њих сматра и да је Србија директни и највећи кривац за Велики рат. Тако, према BBC, Сер Макс Хејстингс у књизи *Кaйласџирофа: 1914. – њочешак краја* (<http://srbin.info/2014/02/24>) сматра да ниједна нација не заслужује сву кривицу за избијање рата, али сматра да Немачка има највеће заслуге за то, јер је само она имала моћ да заустави суноврат у пропаст у јулу 1914. године, да је повукла своју „бланко карту“ и подршку Аустрији да нападне Србију. Он сматра да Србија није била одметничка држава која је заслужила осветничку правду Аустрије, нити је Русија желела рат у Европи 1914. године. BBC наводи и схватање Џон Рола, професора емеритуса са Универзитета Сасекс, по ком Велики светски рат није избио случајно или зато што дипломатија није уродила плодом, јер је он био резултат завере влада империјалне Немачке и Аустроугарске да се доведе до рата, али уз наду да ће Британија остати по страни. BBC наводи и схватања Герхарда Хиршфелда, професор модерне и савремене историје са Универзитета у Штутгарту. Према наведеном аутору, пруско-немачка конзервативна елита била је убеђена да би рат у Европи помогао Немачкој у испуњењу њених амбиција у колонијалном, војном и политичком смислу, те је и политичка одлука да се иде у рат око релативно минорне међународне кризе као што је убиство у Сарајеву, довело до фаталне мешавине лоших политичких процена, страха од губитка престижа и тврдоглавости свих страна у веома сложенем систему војних и политичких савеза у Европи.

Према схватању Др Хедер Џонса, ванредног професора међународне историје, Лондонска економска школа, ратоборни политички и војни званичници у Аустроугарској, Немачкој и Русији су изазвали Први светски рат. „Атентати на чланове краљевских породица су били релативно чести 1914. године и нису обично доводили до ратова. Међутим, ратни хушкачи у Аустроугарској

су видели сарајевски атентат као изговор да освоје и униште Србију, нестабилног суседа који је желео да прошири границе и то на рачун територије Аустроугарске. Србија, исцрпљена Балканским ратовима, није желела рат 1914. године. Шири европски рат је избио јер су кључне фигуре у немачкој политици и војсци подстакле свог савезника Аустроугарску да нападне Србију. То је алармирало Русију, која је подржавала Србију, и она је послала војску у рат и пре него што су све шансе за мир исцрпљене” (<http://srbin.info/2014/02/24>).

Према писању Deutsche Welle (<http://www.dw.de/kako-se-kaznenak-ekspedicija-pretvorila-u-rat/a-17814313> (15.08.2014.)), Немачка и Аустрија сnose главну кривицу за Први светски рат. Лист наводи да је на данашњи дан пре 100 година почео Први светски рат, који је био планиран у Берлину и Бечу, а према Аники Момбауер, немачко-британској историчарки, предавачу на Отвореном универзитету у Милтон Кејнсу, која се успротивила схватању Кристофера Кларка, изнетом у његовој књизи *Месечари*, да су за Први светски рат одговорне и велике и мале земље на свим странама. Она истиче да Кларк греши, јер многи документи показују шта се у то време дешавало у Берлину и Бечу, а што се код Кларка се само мало или уопште не помиње. Она сматра да документи доказују, да су после атентата у Сарајеву, Беч и Берлин намерно провоцирали јулску кризу. Беч је хтео да води рат против Србије и Берлин је био спреман да преузме ризик. „Немачка је била спремна за Велики рат и одавно је знала: рат мора бити изазван кризом на Балкану – иначе Аустроугарска неће хтети да у њему учествује“ ([http://www.dw.de/\(15.08.2014.\)](http://www.dw.de/(15.08.2014.))).

Према писању *Вечерњих новостии* (<http://www.novosti.rs/vesti/naslovna/drustvo/aktuelno.290.html:495218-Revizija-istorije-vodi-u-novu-katastrofu> (10.08.2014.)) „Ревизија историје води у нову катастрофу“, јер „већ цео век трају покушаји да се највеће жртве Првог светског рата прогласе кривцима. У прилогу се истиче да „ниједан образован историчар нема дилему о одговорности Немачке и Аустроугарске. Најновији обрт у интерпретацији Великог рата гласи да за њега нико није крив, бар не међу чланицама Европске уније. Војници су се просто нашли на бојним пољима и само су желели да се врате кућама, закључио је део савремених политичара, ради мира у кући на Западу. Кривци су морали да буду пронађени изван ЕУ и НАТО, па су политичари упослили своје историчаре и медије да их открију, иронично констатије др Миле Бјелајац из Института за новију историју Србије“ (<http://www.novosti.rs/vesti/> (10.08.2014.)). У прилогу се истиче став цитираног аутора да је „историографија 'прања руку' зарад јединства Европе и НАТО пронашла кривце за рат ван граница Европске уније, на истом месту где су их 1914. означили Беч и Берлин. Кривица за рат пребачена је на Србију и Русију... Ревизионизам је почео пре него што је проговорило оружје, тврдњама Беча и Берлина да су „присиљени да уђу у одбрамбени рат“. Ко погледа карту тадашње Европе и упоређи величину Србије с овим царевинама, лако уочава ко је

говорио неистину. И онда и сад. Ниједан класично образован историчар нема дилему о одговорности Немачке и Аустроугарске за Велики рат. Проблем је у веома агресивној мањини која добија политичку подршку и медијску промоцију... У јавности одавно постоји рефлекс неповерења и задршке према „великим истинама“, које саопштавају политички ауторитети или ауторитети силе. Зато се за манипулацију јавношћу ангажују „независни“ интелектуалци. Ови злоупотребљавају ауторитет знања и спинују јавно мњење. То је најперфиднији и најопаснији вид пропаганде, јер му просечно или испотпросечно образована маса поклања безрезервно поверење. Политички естаблишмент увек избацује на површину одређени број оваквих „научних“ промотера његове политике, који нису бројни, али су врло агресивни. Ревизионисти доказују да је Русија крива за Први светски рат јер 1914. није пустила Србију низ воду. На исти начин неко сутра може да каже да су Велика Британија и Француска изазвале Други светски рат објавом ратног стања недужној Хитлеровој Немачкој, због „неке тамо“ Пољске. Таква мерила неизбежно воде у нову кататрофу“ (<http://www.novosti.rs/vesti/> (10.08.2014.)).

О узроцима Великог рата Владимир Дедијер је у мају 1989. године истакао околност да су пред нама нови сукоби, ратови и револуције, да ће велике силе немилосрдно настојати да задовоље своје империјалне апетите и да остваре доминацију. Велике силе су увек биле гладне територија, сировина и јефтине радне снаге, посебно на европском истоку, у Азији и на светском југу. Мали народи и државе тражиће своје место под сунцем, а велики ће од њих тражити да се одрекну свог моралног блага, пре свега борбе за правду и истину. Све ће то подржавати историчари упрегнути у кола дневне политике, којима притиче већа или мања синекура из кесе моћника. Критичка историографија биће на великим искушењима, мораће да води тешку борбу против историјског ревизионизма. Савремена збивања потврђују напред наведене исказе.

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Сваки рат је за последицу имао ненадокнадиве људске и материјалне жртве, разарања, бол, тугу, патњу. С друге стране, ратови су се водили и воде у различитим условима, од стране разноврсних субјеката који су имали своје мотиве, циљеве и интересе. У том контексту су и предузимане разноврсне активности, радње, методе и средства, које су све скупа имале различите резултате, ефекте и последице, по субјекте – учеснике рата, али и субјекте који нису директно нити индиректно учествовали у ратним сукобима. Последице су трајне, намераване или ненамераване по људски род, било на ужем или ширем простору, без обзира на фактор времена у ком су се исте дешавале. Потврда напред наведених исказа су и догађања везана за Велики рат,

разноврсна схватања и тумачења. Можемо као генерални став, на крају овог рада да истакнемо да су велике силе увек хтеле да буду „невине“ у историји, а мали народи и државе који се боре за правду, за слободу и независност кривци.

ЛИТЕРАТУРА

- Avramov 1997: Smilja Avramov. *Postherojski rat zapada protiv Jugoslavije*. Veternik: LDI.
- Avramov 1998: Smilja Avramov. *Trilateralna komisija*. Veternik: LDIJ.
- Vojna enciklopedija* 1975: *Vojna enciklopedija*. Nikola Gažević (ur.). Beograd: VIZ.
- Politička enciklopedija* 1975: *Politička enciklopedija*. Milutin Srđić (ur.). Beograd: Savremena administracija.
- Solženjcin 1999: Aleksandar Solženjcin. *Rusija u provaliji*. Beograd: Paidea.
- Fric 1985: Fišer Fric. *Savez elita: o kontinentu struktura moći u Nemačkoj: 1871-1945. godine*. Beograd: Nolit.
- Cu 2005: Vu Sun Cu. *Sveobuhvatno umeće ratovanja*. Beograd: Alnari.
- Wolfgang 1997: Michal Wolfgang. *Nemačka i sledeći rat*. Beograd: Miroslav.
- <http://srbin.info/2014/02/24/zapad-ko-je-kriv-za-prvi-svetski-rat-10-pogleda/> (10.05.2014.)
- <http://www.novosti.rs/vesti/naslovna/drustvo/aktuelno.290.html:495218-Revizija-istorije-vodi-u-novu-katastrofu> (10.08.2014.)
- <http://www.dw.de/kako-se-kaznena-ekspedicija-pretvorila-u-rat/a-17814313> (15.08.2014.)

Nedeljko D. STANKOVIĆ

Albina E. ABIDOVIĆ

THE GREAT WAR 1914 – 1918: CAUSES,
CONSEQUENCES, INTERPRETATIONS

SUMMARY

In the existing scientific sources regarding the Great War, there are different approaches and relations, which are primarily determined by belonging to certain theoretical-political paradigms and the interests of certain individuals, groups and countries. In that context, some of the attempts to revise and falsify history and the historical events, causes, consequences and interpretations of the beginning of the First World War are carried out by means of scientific papers as well as media in order put the blame for the beginning of the Great War on some of the participants e.g. Austria-Hungary, Germany, Serbia or Russia etc.

Keywords: war, Great War, causes, consequences.

УДК 341.382(430)"1648"(041)
94:327(4)"15"

Прегледни рад

Срђан Ж. СЛОВИЋ*

Институт за српску културу Приштина / Лепосавић

ВЕСТФАЛСКИ МИР – ВОДОДЕЛНИЦА НОВЕ УЛОГЕ ДРЖАВЕ У МЕЂУНАРОДНИМ ОДНОСИМА**

Айсѝракѝ: Нови концепт државе, који се појавио након Вестфалског мира трајао је до средине XIX века, а означавао је прелаз из старог у нови век. Након распада феудалног друштвено-економског система, новоустројена држава била је основа за проучавање модерног закона. Нова политичка организација добила је нову форму, конституционалност и одговорност путем права.

Основне карактеристике новог света биле су секуларизација, централизација и национализација. Миром се утврдио и носилац власти на европској сцени: створен је нови светски поредак. Новостворена нација/држава, суверена и централизована, залагала се за међуетнички мир и религијске слободе.

Принцип државног разлога (*raison d'Etat*) дао је легитимитет средствима да се досегне држава благостања (*welfare state*). Овим почиње да се развија нова политичка мисао о централизацији власти, чврстим границама, унутрашњој суверености и формализованој међудржавној дипломатији. Први који је схватио значај стратегије државног разлога био је кардинал Ришеље: био је спреман да зарад државног интереса погази католицизам и склапа савезе са протестантима и муслиманима. На сцену ће ступити нови поредак заснован на бирократизацији, апсолутизму и милитаризму.

Кључне речи: Вестфалски мир, верски рат, државни разлог, суверенитет, религија, протестантизам, католичанство.

* виши научни сарадник, drsrdjans@gmail.com

** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (ев. бр 178028), који је одобрило и финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

КРАТКА ИСТОРИЈА СИСТЕМА ДРЖАВА

Систем држава није једном заувек дата категорија: подложен је променама и дијалектичког је карактера. Није дат од Бога, већ представља друштвену организацију која има заштитничку функцију према својим грађанима (Jackson, Sorensen 2013: 10). Овакав систем ће постојати све док не буде надомештен адекватном алтернативом. Међутим, људи нису увек живели у сувереним државама. Један од основних начина живљења био је у оквиру царства (Османско и Римско). Можда ће и сувереност једног дана бити напуштена као историјска категорија, као што су људи кроз историју напуштали одређене начине организације политичког живота: градови/државе, феудално устројство, империјализам, глобализам. Постоје индиције да глобализам полако ослаби улогу државе и уступи место другим субјектима: међународне организације, транснационалне организације и сам човек. Систем суверених држава још увек није добио замену и показао је велику флексибилност и успевао да се прилагоди многим променама.

Први јаснији облик система државе била је античка Грчка (500–100. године пре нове ере). Тада се није радило о систему нација/држава у садашњем смислу речи, већ се радило о систему градова/држава. Највеће државе биле су Атина, Спарта и Коринт. Територија им није била велика са малим бројем становништва. Међународних односа није било у смислу дипломатије и међународног права. Тадашњи односи међу градовима/државама били су засновани на истом језику и религији (Jackson, Sorensen 2013: 12).

Грчки систем градова/држава уништили су Римљани. Римско царство се протезало од северне Енглеске до Рајне на северозападу, па све до Дамаска и Јерусалима на југоистоку преко Средоземног мора до северне Африке. Ове територије Римљани су пре потчињавали него што су признавали. Покорени народи су имали два избора: покоравање или побуна. Побуне су се дешавале на територији царства тако да су га варвари често пустошили.

Европски средњовековни хришћански свет (500–1500. године) био је подељен на два политичко-религијска царства: Северна Африка и Блиски исток били су свет исламске цивилизације, док су поред њих били Иран, Индија и Кина. Средњи век је био доба царства и односа између њих. Контакти међу њима нису били чести, јер су комуникације биле споре. Свако царство је представљало аутархичну целину. У том периоду не можемо говорити о међудржавним односима у правом смислу речи. Средњовековна Европа била је више царство базирано на хришћанству, него систем суверених држава. Границе међу државама нису биле јасно омеђене. Ауторитет и власт су били организовани на хришћанској и политичкој основи. У латинском хришћанству папа и император били су на челу двеју паралелних и повезаних хијерархија. Краљеви и други владари били су потчињени императору,

који је представљао највиши ауторитет. Локални владаоци били су у односу полузависности према краљу¹.

Основне полуге на којима је почивао европски политички поредак биле су Свето Римско царство и католичка црква. „Бог је био господар раја, а император лорд у световном свету. Папа је руководио универзалном црквом“ (Kisindžer 1999: 42). Тадашњи ратови нису имали карактер међународних. Водили су се по питању династијског наслеђа, наплате дугова или кажњавања преступника (Jackson, Sorensen: 15). Ратови по питању контроле државне територије или националног интереса нису били вођени. Безбедност су гарантовали локални владаоци и витезови. Слобода је била предодређена за владоце, њихове следбенике и црквене великодостојнике. Појединца није било у тој хијерархији. Император је у суштини био задужен за одржавање поретка. За правду су били задужени политички и црквени владоци. Принципи правичности на међународном плану није постојао. Политички и црквени великодостојници су имали више права од осталих. Постојали су различити закони и судови, док полицијских снага није било па је правда могла бити задовољена путем освете. Папа није само руководио црквом, надбискупима и осталим клером, већ је надгледао и политичке спорове између крајева и полузависних владалаца. Краљеви су често били „браниоци вере“ као што је био Хенри VIII у Енглеској. Наоружани витезови били су хришћански војници. Сељаштво није било слободно у избору места боравка.

На основу наведеног поставља се питање разлике између феудалног и модерног устројства државе. Одговор је једноставан: обезбеђење вредности у модерном систему политичке организације врши једно тело. То је суверена држава. Да би се дошло до тога, морао се начинити први корак: он се састојао у ослобођењу европских владалаца од религијско-политичког ауторитета хришћанства. Локалним лидерима је смањен значај, тако да су краљеви постали браниоци унутрашњег поретка и од спољних претњи. Барони су били подређени императору и папи. Суверенитет краљевства је био исто што и државни суверенитет. Сељаштво је еволуирало од простог сељака у народ и било је директно подређено краљу. Краљ је сада руководио територијом која је имала своје границе, која је требало да буде брањена од напада споља (Toscano Franca 2007: 955–956).

Вестфалски мир је био резултат тридесетогодишњег рата и представљао је камен-међаш у устројству модерне државе. Ради се о конституцији модерне Европе која је удаљена од хришћанства и Светог Римског царства и, у крајњој линији, феудалног друштвено-економског система. На помолу је

1 Средњовековни модел власти базиран је на односу између папе, надбискупа, бискупа и нижег свештенства у црквеној хијерархији и између императора, краља, барона и витеза у секуларној хијерархији. Испод њих је био народ. Модерна власт је била једноставнија: представљала је однос између владе и народа (бирачког тела).

један нови однос између државе и права: држава постаје основа за проучавање и разумевање права, које се почело стварати на рушевинама феудалног система (Toscano Franca 2007: 956).

ТРИДЕСЕТОГОДИШЊИ ВЕРСКИ РАТ

Овај рат је представљао велики сукоб између супарничких династија: Бурбона, Хабзбурговаца, Светог Римског царства и територија у Аустрији, Бохемији, Низоземској, Баварији, Фландрији, северној Италији, Белгији и Мађарској. Рат је имао катастрофалне последице по човечанство, у њему је било великих пљачки, мучења, глади, а половина немачког и бохемијског становништва је страдало (Burns 1981 538).

Немачки народ је претрпео најтеже последице. Подељен је на мале кнежевине, на северу су владали протестанти, а на југу католици, док је у неколико већих држава успостављен апсолутизам на француски начин (Toscano Franca 2007: 958). У основи рата била је нетолеранција између протестаната и католика. Протестанти су успели да доведу у питање католички монопол у средњој Европи. Немачко царство су основале војводе од Франконије, Саксоније, Швабије и Баварије 911. године. То је била изборна монархија у којој је краљ био један од војвода. 936. године почела је ера Ото-а I, чији је рејтинг нагло порастао победом над Мађарима 955. године, а 962. године папа Јован XII, кога је штитио немачки монарх, прогласио га је светим императором – император Римљана. Фузијом немачке монархије и остатка Римског царства император постаје привремени вођа хришћанства, чиме је привремена моћ Светог царства постала универзална, а духовна моћ папе јединствена и никада није доведена у питање. За разлику од фараона или цезара, римско-немачки цар није имо божанска својства, али је имао моћ утицаја на црквене номинације (Kisindžer 1999: 42). Император се у почетку није мешао у послове кнежева, али су почев од XV века Хабзбурговци дали већу моћ императору, јер су претендовали на империјалну католичку круну. Почев од 1438. године, империјална круна је код Хабзбурговаца постала наследна, мада је формално остала изборна. Прокламовањем тзв. „Golden Bull“, на иницијативу Чарлса IV, императоре су бирали седам бирача: надбискупи Келна, Мајнца и Трира, краљ Бохемије, Палатински гроф Рајне, војвода од Саксоније и маркиз од Брандербурга (Toscano Franca 2007: 959–960). Касније су војвода од Саксоније и маркиз од Брандербурга постали „кнежеви бирачи“.

Тридесетогодишњи рат је уништио илузије о уједињењу државног ауторитета папе и привремене власти Светог римског императора. Уместо тога добили смо нови облик државности и мултиконфесионалности. Државне

активности почињу да буду вођене државним разлогом (*raison d'Etat*). Питање протестантизма и опсег империјалне власти у оквиру Светог Римског царства били су две основне полуге избијања рата. У средишту рата било је питање односа између императора Шпаније и немачких кнежева. Хабзбурговци су желели да хришћанство организују на застарелим хијерархијским принципима. Рат је почео тако што су протестанти у Бохемији подигли устанак против католичких Хабзбурговаца. Немачка је увучена у рат тако што је бирач Фредерик V Палатински прихватио бохемијанску круну коју су му понудили побуњеници. Отпор је сломљен уз помоћ Католичког савеза, саксонских снага и дела шпанске армије. Сви сукоби осим онај између Шпаније и Француске, били су везани за Хабзбурговце и католицизам. У основи рата био је и сукоб између два начина живота, шпанског и низоземског, уоквиреног у процес који је описан као преображај цивилизације у идеологију (Brightwell 1979: 409).

Док су се императори усредсређивали на немачке поседе у Аустрији, шпански краљеви су имали за циљ да пораде низоземске побуњенике и протестантску Енглеску. Ратови су се водили између Шпаније и уједињених покрајина, Француске и Енглеске с једне, и Немачке и аустријско-хабзбуршких територија с друге стране.² Протестантско племство се ујединило 1608. године у *Протестантски савез* на челу са „Палатинским бирачем“. Овим савезом је руководио војвода Максимилијан I.

Рат у Бохемији је почео тако што су протестанти маја месеца 1618. године освојили Храдчане замак, седиште представника аустријске католичке владе у Прагу. Дошло је до тзв. *дефенесијације* два католичка представника као одмазда за уништење Лутерове цркве под патронатом Беча. Овим је Евангелистички савез одбио да прихвати избор радикалног католичког кнеза Фердинанда II као императора Светог Римског царства. Протестантски савез је наименовао Фредерика V келвинистичког кнеза за новог краља Бохемије. После овог догађаја, сукоб је почео да се шири Европом. До новембра 1620. године, Фердинанд II је поново освојио главни град Бохемије и свргнуо Фредерика V, преносећи своја права кнеза бирача Војводства од Баварије. До победе је дошло захваљујући шпанској и пољској помоћи и асистенцији Баварије. Ширећи се, сукоб је захватио и друге европске протестантске државе: немачке кнежевине, Данску (краљ Кристијан IV) и краља Густава Адолфа из Шведске. Краљ Густав Адолф је истицао да „се не може сарађивати са онима који су следили лажну и искварену политику, будући да проповедају лаж и злоупотребу Бога и вере. Била би велика лудост када би неко покушао да од Бога поверено му краљевство учвршћује средствима која Бога мрзе“ (Kisindžer 1999: 46).

2 Истицање примирја између Шпаније и Низоземске 1621. године само је убрзало рат.

Фердинанд II је појачао политичку кризу тиме што је 1629. године наметнуо „Едикт реституције“ над Немцима; то је био империјални акт који је поништио све протестантске титуле над католичком својином почев од 1555. године и целокупно експроприсано земљиште дао императору и савезницима. Овим је Фердинанд II желео да делимично врати дуг католичком племству које му је помогло да поново придобије Бохемију. Данска и Шведска су се држале по страни. Овај акт је на снагу је ступио на територији кнежевина. Империјална власт постала је монархистичка и императорова, што је представљало велику опасност за Европу.

Друга фаза рата отпочела је 1630. године, када су протестанти добили велику новчану помоћ од француских католика за борбу против Хабзбурговаца. Овим рат почиње да губи религијски, а добија геополитички карактер: рат између Бурбона и Хабзбурговаца за превласт у Европи. То је био рат између жеље за прошлости, за шта се залагало Свето Римско царство и будућношћу, на чему је својим паролама слободе, једнакости и братства инсистирала напредна Француска. Независно од тога што је била католичка земља, Француска је 1634. године директно интервенисала на страни протестаната, што је иницирало објаву рата од стране Хабзбурговаца. Француска је била савезник и уједињеним покрајинама у Низоземској, као и протестантима. Била је велики противник Светом Римском царству.

С друге стране, шведски краљ Густав Адолф извојевао је неколико победа против Фердинанда II и извршио опсаду Прага. После неколико победа на немачким територијама, Француска је успела да дође до Беча. Побуне у Португалу, Каталонији и Напуљу ослабиле су моћ Шпаније, чију флоту су перманентно нападале Низоземска и Енглеска. Дошло је до великих победа Француске и њених савезника све до оног тренутка док Аустрија није склопила примирје. Кардинал Ришеље је склопио савез са Отоманском империјом да би Аустрију одвукао од западног ратишта. У том циљу је Ришеље изјавио следеће: „Краљ који жртвује своју државу својој вери излаже себе да изгуби обе“ (Toscano Franca: 2007: 963).

Мировне конференције које су резултирале Вестфалским миром отпочеле су децембра 1644. године и трајале четири године. Мировни уговор је по први пут у Европи окончао један рат.

ВЕСТФАЛСКИ МИР

Конгрес се одржао у два града: Минстеру и Оснабрику. Мир са Француском склопљен је у Минстеру уз посредовање папе и Беча. Мир са Шведском и њеним савезницима склопљен је у Оснабрику уз посредовање Данске. Овде је склопљен мир и између Шпаније и уједињених покрајина.

Француска није хтела да преговара са Шпанијом, јер је желела сепаратни мир са императором са намером да га одвоји Мадрида.

Мировни споразум је потписан у јануару 1648. године, којим је Шпанија признала независност уједињених покрајина у Европи и у прекоморским територијама. Структура послератне европске политике није била руковођена ратним савезима, већ династијски. Хабзбурговци нису пружили помоћ Шпанији у рату са Француском, док су уједињене покрајине склопиле мир са Шпанијом, јер су сумњале у намере Француске у Европи. Наредних пола века биће обележено амбицијама француског краља Луја XIV, па су у том циљу уједињене низоземске покрајине почеле да склапају савезе против Француске и инаугурисале класичну политику равнотеже снага.

Религијски аспект споразума био је предмет преговора у Оснабрику. Њиме је проширен Аугзбурски споразум из 1555. године. Калвинизам није признат као легитимни огранак хришћанства, али је укинут антипротестантски Едикт из 1629. године. Призната је једнакост између немачких поседа, обе религије, као и једнакост међу кнежевима бирачима. Поданицима је била зајемчена слобода вероисповести. Такође је потврђен општи принцип *cuius regio eius religio*, чиме кнез добија територијалну супериорност у црквеним и световним стварима.

Сваки спор треба да буде решаван судским путем, изузев религијских, где се није одлучивало већински већ консензусом. Немачким поседима је са политичко-правног аспекта дата могућност склапања савеза и вођења рата, али не против Светог Римског царства. Створено је око 300 независних ентитета. Будући император неће имати право да прибегава арбитражном решавању спорова, нити право на европску хегемонију (Holsti 1991: 35).

Император и папа нису имали право да по питању Немачке решавају религијске и политичке спорове. Што се поседа тиче, овај мир је створио у оквиру Немачке доста суврених кнежевина, уз забрану да кнежевине и император централизују власт. Императору је забрањено да има кључну улогу у Немачкој, јер су Шпанија и Хабзбурговци имали велике поседе³.

Шведска и Француска добиле су право интервенције по питању Хабзбурговаца и ратну одштету од 5 милиона талира, због ратног ангажовања. Шведска је добила територијална обештећења: половину Помераније, бискупије Бремен, Верден и Визмар као и територије на ушћу Одре, Елбе и Везера, острва Руген, Уedom и Јоминг. Добила је и право да изврши реорганизацију протестантских поседа по свом нахођењу, а против императорових амбиција. Имала је улогу одвраћања од Хабзбурговских покушаја да испуни вакуум настао реорганизацијом Немачке. Француска је добила бискупије Мец,

3 Краљ Филип IV је оженио нећаку, ћерку Фердинанда III Марију Ану. За надвојводу је постављен Леополд, Фердинандов брат.

Тул и Верден, део Алзаса са утврђењима Брајсах и Филипебург. Имала је и право на глас у немачком Рајхстагу. Овим утврђењима Француска је добила право да себи омогући интервенцију у Немачкој у случају пробужених хабзбуршких амбиција. Имала је и право успостављања дипломатских односа са Светим Римским царством, да организује савезе са царским поседима и интервенише у име „слободне Немачке“.

Што се уједињених покрајина тиче, оне су постале независне, чиме је признато право рађања нације/државе. Државе нису биле само унутрашња организација састављена од становништва, територије и организоване власти, већ су требале да добију међународно признање од стране међународног друштва чији су део. Средњовековни сан о хијерархијском устројству хришћанства се срушио – папска власт је делегитимизована те је, у том циљу, папа овај мир сматрао ништавним, неправедним, понижавајућим и празним. Стога и није имао ефекта на европске државнике (Holsti 1991: 25).

Овим миром је глорификована религијска разноврсност у Европи; иако је принцип *cuius regio eius religio* био примењиван само на Немачку, почео је да се постепено шири и на целу Европу. Овај принцип је у себи садржавао немешање у унутрашње ствари других држава. Принцип суверенитета је у себи садржавао „формално одбијање хегемонистичког поретка“ (Bean 1973: 203). Основни принцип у вођењу држава више није био хијерархија, већ државни разлог (*raison d'Etat*). Креиран је нови систем суверених држава у оквиру анархичног система међудржавних односа.⁴

Међу новооснованим државама је успостављено стање анархије, јер није било врховног арбитра који би државе принудио на адекватно понашање, осим сопствених снага. Основна слабост новонасталог система нација/држава састојао се у томе што су државници превидели да установе правила и норме које ће усмеравати међународне односе. Још није био пронађен механизам за решавање будућих сукоба и ограничење употребе силе. Једини изузетак у томе била је одредба према којој рат није смео бити вођен за ревизију вестфалског система. Уместо дотадашњих моралних начела, у први план је избила концепција националног интереса и његове одбране, која ће трајати све до данашњих дана.

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Како је већ речено, након склапања мира, на сцену су ступиле доктрине државног разлога и равнотеже снага. Доктрина државног разлога је подразумевала да за добробит државе треба употребити сва расположива средства (увод у макијавелистичку политику). Идеју о националном моралу

4 У том периоду се није могло говорити о систему међународних односа у данашњем смислу речи.

мења идеја о националном интересу, а идеју о универзалној монархији мења идеја о равнотежи снага, чиме ће се следом сопствених интереса обезбедити сигурност и напредак. Овакве доктрине постале су претеча истинске реалистичке политике у међународним односима.

Поменути политику је прва почела да спроводи Француска, која је била прва национална држава у Европи. Умногome је користила супарништва која је иницирала реформација. Протагониста овакве политике био је кардинал Ришеље. Постигао је велики успех *зашто је њенедељењавао, или боље речено, њазио, основне њосиулаије своја времена*. Папа Урбан VIII је чувши за смрт кардинала Ришељеа истакао да „ако Бог постоји, кардинал Ришеље ће одговорати за много штошта. У супротном па, постигао је велики успех у животу“ (Auchincloss 1972: 256). Он је можда и понајвише утицао на креирање модерне историје. Сматра се оцем државности у модерном смислу речи. Замењена идеја о универзалним модерним вредностима постала је идеја водила и начело француске спољне политике у наредним вековима. Заједно са политиком равнотеже снага, оваква политика државног разлога је утрла пут многим новим, империјалистичким ратовима.

Било би сасвим очекивано да је Ришеље подржао католичанство. Међутим, схвативши тадашњи дух времена он је национални интерес Француске ставио испред католичанства. Ришеље је подржао протестанте у циљу предупређивања Хабзбурговаца да поврате католицизам и тиме сатру Француску са геополитичког аспекта. Прозрео је и намере Аустрије и у поновном успостављању католицизма није видео религијски, већ политички мотив. Са геополитичког становишта младе модерне француске државе опсервација је била тачна, јер је Француска са свих страна била опкољена хабзбуршким земљама.

Хабзбуршка монархија није успела да се прилагоди новим условима; да је успела вероватно би остварила превласт у средњој Европи. Била је спремна на компромис само у случају пораза. Цар Фердинанд II водио је политику супротно државном разлогу. Није био у стању да религијску опредељеност подреди интересу државе. Био је толико одлучан да искорени протестантизам, да је 1629. године пропустио колосалну прилику, када су протестантски владари били спремни да прихвате власт Хабзбурговаца зарад слободе вероисповести. Међутим, Фердинанд II није био спреман да своје верско опредељење подреди политичком разлогу. Оно што Фердинанд II није био спреман да уради, то је учинио Ришеље. *Алеским едиктом* из 1629. године хугенотима је загарантована слобода вероисповести, чиме је своју земљу заштитио од унутрашњих немира. Оваква политика је Ришељеу омогућила да подржи немачке протестантске кнежевине у борби против Светог Римског царства, што је било веома необично за француског краља Луја XIII. Успео је у својој намери да на граници са Немачком не буде ниједног великог царства. Руководио се новоствореном крилатицом „непријатељ мог

непријатеља је мој пријатељ“. Био је и протагониста политике моћи у међународним односима. У том циљу је истакао следеће: „Онај ко поседује моћ често је у праву, а онај што је слаб веома тешко може да се одбрани кривице у очима највећег дела света“ (Sorel 1947: 10). У периоду који је уследио ова мисао је ретко када била оповргнута.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Auchincloss 1972: Louis Auchincloss. *Richelieu*. New York: Viking Press.
- Bean 1973: Richar Bean. „War and the Birth of the Nation/State“. *Journal of Economic History* 33(1), doi: 1017/S0022050700076531, 1973.
- Brightweel 1979: , Peter Brightweel. „The Spanish Origin of the Thirty Years War“, *European Studies Review* Vol. 9. London and Beverly Hills.
- Burns 1981: Eduard Burns. „Historia da civilização ocidental“, *History of the Western Civilization* I, Editora Globo.
- Jackson 2013: Jackson Robert and Sorensen Georg. *Intorduction to International Relations – Theories and Approaches*. 5th Edition. Oxford: Oxford University Press.
- Kalevi 1991: Holsti Kalevi. *Peace and War: Armed Conflicts and International Order 1648-1989*. Cambridge: Paperback.
- Kisindžer 1999: Henri Kisindžer. *Diplomatija*. Beograd: Club plus.
- Sorel 1947: Albert Sorel. *Europe undert the Old Regime*. Los Angeles: Ward Richie Press.
- Toscano Franca 2007: Marcilio Toscano Franca. Westfalia: „A Paradigm? A Dialogue between Law, Art, and Philosophy of Science“, *German Law Journal*. Vol. 8, No 10.

Srđan Ž. SLOVIĆ

WESTPHALIA TREATY – WATERSHED IN THE NEW ROLE
OF THE STATE IN INTERNATIONAL RELATIONS

SUMMARY

A new concept of state, which had appeared after the Westphalia Treaty, lasted until the middle of the 19th century, and marked the transition from the old to the new era. After the dissolution of the feudal socio-economic system, a newly established state was the fundament for the study of modern law. The new political organization obtained a new form, constitutionality, and responsibility by means of law. Before this treaty the world was amalgamated between the Catholic Church and the Holy Roman Empire. The essence of the war was the conflict between Protestants and Catholics, and between adversary dynasties: the Bourbons and the Habsburgs.

Basic characteristics of the new world were secularisation, centralization and nationalisation. The holder of power in European scene was determined by the treaty: a new world order was created. A newly created nation/state, sovereign and centralized, was in favour of interethnic peace and religious freedoms. The Holy Roman Empire lost the privilege to establish the hegemony, and the states were given the right to protect their national interests.

The principle of *raison d'Etat* gave the legitimacy of means to reach the welfare state. This is to initiate a new political thought on the centralization of power, stern borders, internal sovereignty, and formalized interstate diplomacy. The first one to realize the importance of *raison d'Etat* strategy was Cardinal Richelieu: he was ready to conclude alliances with Protestants and Muslims for the sake of the state's interest. He said that the interest of the state, and the one of religion were two different things. A new order based on bureaucratization, absolutism, and militarism will enter the scene. Thanks to detheologization, absolutism became the cradle of the enlightenment philosophy. Richelieu managed to predict the world history two centuries in advance: his concept of *raison d'Etat* had been prevailing until the French Revolution, and Napoleon wars. It was also accompanied by the inevitable principle of balance of power, which resulted in many wars whose actor was France.

Keywords: Westphalia Treaty, religious war, *raison d'Etat*, sovereignty, religion, Protestantism, Catholicism.

УМЕСТО ЦВЕЋА, ПОСВЕТА ДАНИЛУ НИКОЛИЋУ¹

„Треба се сетити како је почело и то све средити у себи”. Овом реченицом почиње прича „Уместо цвећа” из прве збирке Данила Николића *Мале њорукe*, објављене пре шездесет година. Заиста, да ли је и како је све почело и на који се то начин „средило у себи”? Да ли је почело у Витомирици крај Пећи када је, као дечак, Данило Николић слушао приповедање својих рођака који су, окупљени око ватре, скраћивали дуге зимске ноћи, или је почело доласком у Београд на студије, осамостаљивањем и sazревањем, када је неколико првих прича објавио на јекавици и под псеудонимом; а можда је, коначно, почело или се развило и обогатило послом на радио Београду, кроз интервјуе и дружење са писцима?

„Ноћне седнице” у Витомирици, поред „фуруне која тутњи” и приче ауторових стричева, можда су најјасније одредили темеље и подстицаје Николићевог уметничког стварања. „Мени се свака пора најежи, прибијам се уза зид, да леђима не будем окренут прозору или вратима, да ме нешто не зграби. Упијам сваку реч, гест, поглед. А причали су бајно, глумили.” Пут од таквих бајковитих, фантастичних прича до нечитљивог рукописа у тефтеру за трговачка дуговања и потраживања формираће, између осталог, „оштро перо” и упечатљиву нарацију у *Власницима бивше среће*, које ће тумачи књижевности сврстати међу десет најбољих у деценији 1980-1990.

Мале њорукe наговестиле су „аутентичног писца, приповедача од расе”, како је својевремено о свом пријатељу писао Стеван Раичковић. Ово је књига о лову, животињама, природи, љубави; поруке које се њоме преносе су хуманистичке, а слабија места углавном су она где се уочава потреба за сентенцама, досеткама, па се лако пређе у патетику. Међутим, већ се у причама из *Малих њорука* могло уочити нешто што је касније окарактерисано као ауторов „приповедачки манир”: склоност ка пажљивом одабиру детаља, језичка концизност, тематска разноликост, а да се не бисмо зауставили само на овим општим одређењима, поменућемо оно што је пресудно у тадашњем

1 Овај текст изговорен је 29. маја 2017. године у Српском књижевном друштву, на вечери посвећеној шездесетогодишњици издања прве збирке Данила Николића *Мале њорукe*.

издвајању на књижевној сцени – динамично приповедање које се постиже кадрирањем слика, односно такозваном техником монтаже атракција. До постмодерне форме Николић ће доћи тек у првом, поменутом роману, а сентенце које су у *Малим њорукама* нарушавале склад нарације, у *Власницима бивше среће* уметнуте су на правим местима, као други вид извора, од којих се приповедач привидно „ограђује” (било да то чини увођењем другог наратора, или њиховим уметањем као псеудодокументарне грађе итд).

У причи *Умесио цвећа* читамо:

„Кад је воз кренуо из станице чули смо неку неодређену вику. Због тога је почело. Али пре тога стоји један мали део времена, и запамћен први разговор, од тренутка кад сам прошао поред свих купеа друге класе с надом да ћу на неком седишту крај прозора угледати једну девојку, саму, као изгубљену птицу. У пролазу неко је гласно рекао: 'Биће ноћас снега'. Ушао сам у претпоследњи купе, где је крај врата, у полумраку, седео један човек у пругастом оделу. Мислио је, ваљда, да неће бити много путника, па је у мрежу за пртљаг сместио свој зимски капут и шешир. Наместио се лепо крај прозора. Перонски фењер, уствари мала сијалица на стубу уоквирена фењером, трудила се да пружи мало жуте светлости по патосу купеа. Мирисало је на згњечене цигарете и дрво које људи стално употребавају.”

Термин монтажа атракција преузет је из теорије филма Сергеја Ејзенштајна. Тумачећи когнитивну димензију покретне слике, Ејзенштајн је истакао да је снага монтаже у томе што у когнитивни процес укључује емоције и ум гледаоца. Иако пред собом немамо филм, већ причу, наратив, можемо закључити да слике и детаљи које пред собом визуелизујемо читајући носе касније потенцијал целине.

Са друге стране, када је о детаљима реч, у књизи *Црпа за сабирање* Данило Николић, на свој препознатљив начин – духовито и сликовито, открива своју „теорију” такозване књижевне дугмади, узевши за пример мушки сако и три дугмета на дну сваког рукава, која ништа не значе нити имају икакву функцију, али се ипак без њих нарушава крој. У причи *Циџански нож* само један детаљ довољан је да окарактерише јунака. А тај детаљ је управо дугме, велико, јорганско, зашивено на црном капуту уходе Кречка. Можда се дугме могло наћи и на Гогољевом шињелу (можда и под њим), али је Данилу Николићу, како је сам сведочио, била ближа српска проза реалистичке традиције, Чехов, Флобер, Мопасан, Пруст, Вирџинија Вулф... Овај *ирозоловац*, а тако га је најјезгровитије одредио и ситуирао Мирослав Јосић Вишњић, непогрешиво је знао вредност безначајних појединости у формирању приче – од „каменчића једне обичне теме изграђивао је драгуље нарације”, сведочи се на једном месту у књижевној критици.

Три су кључне просторне тачке у његовом приповедању: Метохија, Београд и Дунав. У Београду (где је живео) и на Дунаву (где је бежао, склањајући се од градске гужве), Николић чезне за безбрижним данима детињства и младости, чезне за Метохијом као завичајем, свестан да тога завичаја више нема („Не верују, или ме гледају са завишћу, кад кажем: имао сам срећно детињство. (...) У том крају, Метохија је и м а л а све...“, пише на једном месту у *Власницима дивше среће*). У *Дневнику Невене Никач* писац каже: „Метохија је оно што никада нећемо имати. (...) Повратак, дакле, нема. Повратак у Метохију је немогућ.“ Николић, као и Црњански, уосталом, чезне за прошлим, за оним што више не постоји, тзв. другим завичајем, за Пећи као некадашњем полуаркадијском уточишту.

А управо је *чежња* једно од превасходних осећања у његовим делима, и о значају чежње као „стању духа које данас ишчезава“ Данило Николић је говорио на више места. Она (чежња), односно немогућност повратка, не рађа се само као последица жала за младошћу која је прошла, већ је неминовно последица политичких прилика у Метохији, које од почетка двадесетог века до данас имају негативан градацијски ток, „у коме су појединачне трагедије дубоко преплетене са општом драмом нација“. Тако у Николићевим делима има места и за актуелни политички, као и за друштвено-историјски контекст, и то уметањем исечака из новина, одломака неких књига (на пример, др Јефта Дедијера *Нова Србија – Косовска сѿара Србија* и *Плач Сѿаре Србије* Хаџи Серафима Ристића, игумана манастира Дечани, у његовом првом роману), што на структурном плану доприноси само привидном разарању морфологије књижевног текста, а суштински доноси савремену форму и добру причу.

Стара и добра *йрича* је та која и млађе тумаче интригира да се баве делом овог писца. Прича која је и *дукай*, и *мелем*, и *шелејрам*. Дукаџ, јер је у малом колуту драгоцен садржај („украш за оног који га прима, радост за оног који га даје“, како сâм писац објашњава основе прозне форме); прича је мелем због благотворног, исцељујућег дејства на читаоца; најзад, она је телеграм, јер је брза, кратка, изненадна.

Три прецизно одређене просторне тачке (Метохија, Београд, Дунав) а, са друге стране, разуђена временска перспектива прозе. Николић преплиће два приповедна тока, биографско-ретроспективни и имагинативно-романсијерски, што чини, у ствари, његову аутентичност. На основу чега читаоци Николићевих романа осећају својеврсну оданост? Тајна те оданости је у занимљивом и читком *йричању йриче*, како наводе неки критичари. Његова наративна је пријемчива, блиска читаоцу у оној мери у којој му то допушта препознатљив дискурс оформљен поигравањем са формом, на граници фикције и истине, који и даје сву виталност његовом делу. Реалистичко приповедање у модерном кључу, у којем је аутобиографска подлога везивно ткиво које

дисперзивну и разуђену причу чини наративом као целином представља је дан од поступака који чине препознатљивим Николићев приповедачки код.

У науци о књижевности, поред *сћандарној* разумевања фикције које одриче везу између књижевности и истине, постоји и умереније, *жанровско* схватање фикције, чији су зачетници Хенри Џејмс и Вирџинија Вулф. Нагласивши сазнајну функцију у књижевним делима, они сматрају да дело доноси неку истину о животу. Џејмс чак тврди да је „једини разлог постојања романа тај да покуша да представи живот”. Иако се у основи противи традиционалном реализму у књижевности, он ипак истиче како је немогуће написати добар роман уколико се не поседује осећај за реалност.

Може се рећи да је управо ово та одлика и врлина Данила Николића као приповедача.

Роман *Власници бивше среће* својом сложеном структурном организацијом и тематско-мотивском особеношћу открио је суштинска упоришта Николићеве естетике и поетике, али и тежишне тачке које ће обележити његову личну књижевну еволуцију. У својој основи, роман је настао као синтеза тема и мотива садржаних у збиркама приповедача: *Мале ђоруке* (1957), *Пути за ђријаише* (1966), *Повраиак у Мејхохију* (1973), *Сјисак ђрешака* (1976), *Сјисак заслуга* (1981) и *Провејравање владара* (1984). Даљом уметничком надградњом формирана је мозаична структура у којој ће се проблематизовати чин стварања, улога текста и језика у делу, а у тематском смислу конкретизовати слика историјских и политичких односа у земљи, где ће посебно место заузети одређен простор – Метохија као завичај и уточиште. У том контексту, могуће је представу о Метохији одредити као ону демаркациону линију која ће обележити и однос тумача према наративу о којем је реч.

Тај роман убрзо је по излагању у критици препознат као дело сложене композиције, састављено од фрагмената различите природе: у њему се, како је претходно поменуто, налазе исечци из новина, ауторове белешке, делови старог рукописа, као и одломци из књига.

Када је реч о роману *Фотио-керамика ђосјодина Џебаловића* (2000) примећује се увођење новина у приповедачки поступак. Изостављени су исечци из новина, карикатуре, аутобиографска казивања, а прича је склопљена по моделу прозе детекције; целовита слика се постепено склапа, читалац најпре долази до појединости а потом му се указује на везе и односе између њих.

Његов последњи роман *Сјисак будућих ђокојника*, објављеном у години за нама, одређен као „вишеструка рекапитулација тема и поступака“, својим необичним поигравањем заокружује све ауторове „спискове“ – од *Сјиска ђрешака*, преко *Сјиска заслуга* до *Сјиска будућих ђокојника* (или *ђокајника*, како намерно на једном месту у роману приповедач саопштава). Окосница романа јесте попуњавање формулара Комисије за спомен-плоче, у којем би требало навести адресу за њено касније постављање. Сећајући се адреса на којима

је живео и времена када се то догађало (девет држава, шест градова, четири села и тринаест улица у Београду), Данило Николић пише анатомију једног личног и општег времена и друштва. Писац-наратор реконструише утиске о људима, сусретима, политичким приликама и свом животу. Свет који је створен у овом роману носи и привлачност доживљајног приповедног слоја. Биографским тоном и отклоном од њега у фикцији ослобођеној традиционалног схватања форме, створен је динамичан и богат наративни амбијент у којем се изједначавају живот и смрт, једнако као истина и фикција.

А када већ говоримо о амбијенту у којем се изједначавају живот и смрт, можемо закључити да је Данило Николић власник трајне среће, коме смо, уместо цвећа, посветили овај текст као упорну успомену на њега!

Сена Михаиловић Милошевић

ОДРЖАН ТРИДЕСЕТ ТРЕЋИ ХАРАКСКИ ФОРУМ

*(XXXIII Харакски форум „Политическое пространство
и социальное время: диалог эпох и ценности поколений“.
8-12 Ноября 2017 Г. Г. Ялта)*

Од 8. до 12. новембра у Јалти на Криму, одржан је XXXIII Харакски форум на тему „Политички простор и друштвено време: дијалог епоха и вредновање генерација“. Форум је проведен на три локације: Кримском федералном универзитету који носи име В. И. Вернадског у Симферопољу (Крымский Федеральный университет имени В. И. Вернадского); Државном историјском и археолошком музеју Херсонесу Тауријском у Севастопољу (Государственный историко-археологический музей-заповедник „Херсонес Таврический“) и Комплексу палате и парка, бившем имању великога књаза Георгија Михајловича Романова (1863-1919) у Хараксу.

Око сто научника из Русије, Словачке, Пољске, Бугарске, Индије, Србије и других земаља учествовало је у академској дискусији и упознало се са чарима руског Крима. Све то захваљујући чињеници да је научна манифестација одржана не само у Јалти већ и у Симферопољу, Севастопољу и Хараксу. Научници су дискутовали о најновијим кретањима у политичком развоју Русије, словенског простора и света, а дискусије су биле проткане презентацијама историје Крима и његовог места у савременом политичком и друштвено-културном простору. Форум је наставио традицију научне сарадње руских и страних научника, успостављене на првом форуму 1997. године, када се више од 300 учесника из 15 земаља окупило у Јалти. Ова, по много чему јединствена научна манифестација, одржава се сваке године, два пута – у мају и новембру.

Ове године суорганизатори Харакског форума били су Кримски федерални универзитет који носи име В. И. Вернадског, Црноморски информативно-аналитички центар из Севастопоља и словачки Правни факултет Универзитета у Трнави (Právnická fakulta Trnavskej univerzity v Trnave Slovensko). Информациони партнери форума били су научни часописи *Архонџи* и *Мир народов*. Копреседници Организационог одбора Харакског форума били

су проф. др Татјана Сењушкина (Сенюшкина Татьяна Александровна), професор Факултета политичких наука и међународних односа Кримског Федералног Универзитета који носи име В. И. Вернадског, Андреј Мохов (Мохов Андрей Владимирович), директор Црноморског информационо-аналитичког центра из Севастопоља и Михаела Моравчикова (Moravčíková Michaela), директор Института за правне аспекте верских слобода, Правног факултета Универзитета у Трнави.

Форум је званично отворен 9. новембра на Кримском федералном универзитету који носи име В. И. Вернадског у Симферопољу. На свечаној седници поводом отварања форума, директор и председник Управног одбора Института за српску културу – Приштина (Лепосавић), проф. др Драган Танђић и доц. др Далибор Елезовић, потписали су Споразум о сарадњи са Црноморским информационо-аналитичким центром из Севастопоља, у чије име је то урадио директор Андреј Мохов. Црноморски информационо-аналитички центар из Севастопоља је филијала Руског института за стратешка истраживања из Москве (Российский институт стратегических исследований), једног од најпознатијих светских института.

Пленарну сесију Форума обележио је блок саопштења из геополитике, односно савремене историјске проблематике. Посебну пажњу привукло је саопштење бугарског историчара Стефана Анчева, са Историјског факултета Универзитета Светог Ђирила и Методија из Великог Трнова. Тема овог саопштења носила је наслов „Верски фактор – кључни елемент у политици Запада у стварању конфликта и разградњи држава на Балкану”. Анчев је приметио да Балкан има важно место у савременој америчкој спољној политици као и политици Запада у целини. Према Анчеву, јединствен став западних сила у односу на балканске народе (уз неколико изузетака), недобронамеран је и арогантан. У другој половини 20. века балкански народи који исповедају ислам и католицизам узети су под покровитељство Запада и Ватикана, а злочини почињени с њихове стране умањени су или прикривени. Аутор закључује да је на западном Балкану на делу стварање антагонизма између православља са једне стране и католицизма и ислама с друге; подстиче се притисак на православне Словене, што се може посматрати као почетак кампање против Русије за овладавање њеним ресурсима.

Другог дана Форум је наставио рад у Севастопољу, у згради Државног историјског и археолошког музеја Херсонеса Тауријског. Међународни округли сто „Словенски вектор у геополитици 21. века”, био је организован у знак сећања на познатог руског филозофа Александра Панарина (1940-2003). На округлом столу су своје саопштење „Политички процеси на Косову и Метохији у компаративно-историјској перспективи”, изнели председник Управног одбора доц. др Далибор Елезовић и директор Института за српску културу – Приштина (Лепосавић) проф др Драган Танчић. Присутни су

били упознати са чињеницом да простор данашњег Косова и Метохије представља један од фундаменталних сегмената српског државног и националног идентитета. Реч је о територији чија се вертикала историјских процеса мора сагледавати од времена када је ту био центар српске државе и културе. Од половине XV века па све до почетка XX века, односно Балканских ратова, Косово је било под влашћу Турске. Процеси који су од тог времена до данас текли паралелно на овом простору односили су се на политички статус ове територије и измену његове етничке слике, што је резултирало тиме да Срби од апсолутне већине, постану мањина на овом простору.

Поред низа запажених саопштења са наведеног округлог стола, треба поменути још једну тему која обрађује српско културно наслеђе на Косову и Метохији, реферат шефа одељења музејске културно-образовне делатности Севастопољског уметничког музеја Татјане Сајгушкине (Сайгушкина Татьяна Петровна), под насловом „Православне светиње Косова као споменици уметности и објекти културног и историјског наслеђа“. Ауторка је истакла чињеницу да се на Косову и Метохији налази, пропорционално територији, највише културно-историјских споменика у Европи. Но, под заштитом УНЕСКО-а, то јест на листи светског културног наслеђа се налазе само четири српска манастира. Ауторка је у свом саопштењу представила уметничку и културну анализу манастира и њихов значај у контексту српског, односно православног и светског културног наслеђа. Изнела је и интересантну тезу да треба покренути иницијативу да се целокупно српско православно културно наслеђе на Косову и Метохији (због угрожености), уврсти на листу светског наслеђа УНЕСКО-а, као јединствена целина.

Наредног дана Форум је настављен у бившој палати великога књаза Георгија Михајловича Романова у Хараксу, XIV Међународни семинар „Религија и грађанско друштво“. Први блок саопштења био је презентован на сесији „Религија и култура као фактори у формирању политичког простора и друштвеног времена“. Пленарно саопштење „Религија и правна култура: аксиолошка димензија“, изнела је Татјана Сењушкина. Ауторка је обрадила кроз пример руске правне културе проблем утицаја верских вредности на формирање правне свести. На основу компаративне анализе руске и европске правне културе, ауторка је скренула пажњу на суштинске разлике које су утицале на њихово формирање и садржај.

Саопштење Михаеле Моравчикове под називом „Економски аспекти религије“, привукло је пажњу учесника и слушалаца наведеног семинара. Ауторка се фокусира на моделе финансирања цркава у појединачним земљама Европске уније, у контексту промена конфесионалне мапе Европе. Према истраживању Моравчикове, финансирање цркава је једно од осетљивих питања савремене европске правне регулативе.

На форуму је одржан и Међународни округли сто „Ислам и геополитика у земљама Блиског истока“, на којем су се могла чути саопштења у вези са централним геополитичким проблемима данашњице. Поред учешћа у научној дебати, остварени су и контакти међу научницима, који ће омогућити у наредном периоду сарадњу истраживача из различитих земаља. Тако је и тридесет трећи Харакски форум показао да с правом носи глас познате научне манифестације коју одликује завидна традиција али и комплексност организације и отвореност за научну дискусију.

Далибор М. Елезовић

УПУТСТВО САРАДНИЦИМА

ОПШТЕ НАПОМЕНЕ

Часопис *Баштина* излази два пута годишње и објављује научне радове, грађу и приказе из свих области друштвених и хуманистичких наука. Радови који су већ објављени у некој другој публикацији не могу бити прихваћени. Текстови који су под истим или сличним насловом били усмено изложени на неком научном скупу, треба да садрже податак о томе иза наслова, у посебној напомени при дну прве странице, обележеној звездицама. Уколико је рад настао у оквиру неког пројекта, то такође треба унети у напомену на првој страници текста.

Рукописе, који морају бити правописно и језички коректни и уређени према овом упутству, редакција *Баштине* прима током целе године. Након уредничког читања и одобравања, рад се даље прослеђује рецензентима. Обе рецензије морају бити позитивне да би текст био објављен.

Текстови се објављују на српском језику, екавским или ијекавским књижевним изговором, ћирилицом, при чему се примењују норме утврђене *Правомислом српскога језика* Митра Пешикана, Јована Јерковића и Мата Пижурице (Матица српска: Нови Сад 2010). Уколико аутор жели да му рад буде штампан латиницом, треба то посебно да нагласи. По договору са Уређивачким одбором, рад може бити објављен на енглеском, као и на свим словенским језицима; у том случају резиме мора бити написан на српском језику. Обим рада не сме премашити један ауторски табак.

Рад куцати на страници формата А₄, са маргинама од 1 инча (опција *Normal*), писмом на којем желите да буде објављен, тако што ћете изабрати одговарајућу тастатуру (*Serbian Cyrillic* или *Serbian Latin*) и фонт *Times New Roman*. У случају да користите специјалне знаке (нпр. старогрчке, старословенске, хебрејске и сл.), обавезни сте да пошаљете тип нестандардног фонта који сте користили. Ако није другачије назначено, величина фонта треба да буде 12 тачака, текст куцати с проредом (*Multiple*) 1, поравнати с обе стране (*Justified*) и увући нови пасус за 0,5 инча, укључујући и напомене.

Радови треба да буду достављени на електронску адресу редакције *Башићина*: institut.skp@gmail.com, у прилогу – као отворени документ (Word). Пре слања Редакцији рад сачувати у верзији Word 1997–2003 (File – Save as type – Word 1997–2003) ради избегавања техничких проблема услед некомпатибилности различитих верзија Word програма на рачунарима.

КОМПОЗИЦИЈА РАДА

1. Име, средње слово и презиме аутора писати у горњем левом углу, курзивно, с тим што се презиме пише капиталним словима. Испод тога треба да стоји афилијација (званичан назив и седиште институције у којој је запослен), а иза презимена звездицом обележити напомену, у којој ће стајати научно звање и адреса електронске поште аутора. Ако је више од два аутора, довољно је навести адресе за прва два.

2. Наслов рада пише се испод имена аутора, с једним редом размака, капиталним словима, величине 14 компјутерских тачака. Поднаслови се пишу величином слова 12 тачака, капиталним словима. Наслов и поднаслови треба да имају централно поравнање без увлачења и не треба их писати масним словима (не болдирати), осим када је у питању некролог.

3. Сажетак (апстракт) рада на српском језику, до 150 речи, пише се испод наслова, с једним редом размака, увучен 0,5 инча у односу на леву маргину, величином слова 10 тачака, с ознаком *Айсѝракиѝ*.

4. Кључне речи на српском језику, до 10 речи, пишу се испод апстракта, с једним редом размака, увучене 0,5 инча у односу на леву маргину, величином слова 10 тачака, са ознаком *Кључне речи* и тачком иза последње речи.

5. Текст рада пише се испод кључних речи, с два реда размака.

6. Напомене писати при дну сваке странице, а не иза текста, величином фонта 10.

7. Списак извора и цитиране литературе пише се на крају текста, након два реда размака, величином слова 10 тачака. За библиографске јединице у изворима и литератури на крају рада треба одабрати тзв. висећи параграф (*Hanging*), односно увући текст за 0,5 инча, осим првог реда. Прво се даје списак извора, а затим цитиране литературе.

8. Резиме на енглеском језику, до 300 речи, треба да стоји испод списка литературе.

9. Кључне речи на енглеском језику пишу се испод резимеа, с једним редом размака.

10. Прилози (слике, табеле, графикони) могу бити уметнути у текст. Уколико су такве величине да ометају слање рада на лектуру и рецензију без посебног паковања, треба их приложити на крају рада, са тачном назнаком (цифрама) на ком месту у тексту треба да буду штампани. Прилози се не штампају у боји.

ЦИТИРАЊЕ У ТЕКСТУ РАДА

1. Наслови засебних публикација (монографија, зборника, часописа, речника и сл.) који се помињу у тексту пишу се курзивом, док се наслови поглавља у књигама, чланака у новинама и часописима, радова у зборницима и слично, пишу под знаком навода.

2. Страна имена пишу се транскрибовано (прилагођено српском језику) према правилима поменутог *Правилника* (2010), а ако име није широко познато у научној области из које је рад, пожељно је у загради дати изворно писање када се страно име први пут наведе.

3. Цитати из дела на страном језику, у зависности од функције коју имају, могу се наводити на изворном језику, у преводу, или се одредити да извор буде у тексту, а превод у напмени, или обрнуто, с тим да се назначи име преводиоца (односно, ако је аутор сам преводио, иницијали). Важно је доследно се придржавати одабраног начина цитирања.

4. Стихове увлачити 1,7 инча од леве маргине и куцати их величином слова 10 компјутерских тачака.

5. Пожељно је да се **цитати дужи од три реда** издвајају у засебни параграф са по једним празним редом, увлачењем 0,5 инча од леве маргине и величином слова 10 тачака.

6. Примењује се **парентетички начин цитирања** (прилагођени MLA стил). У уметнутој библиографској скраћеници (парентези) презиме аутора наводи се у облику и писму дела које је консултовано или цитирано. Следи година издања, а потом две тачке и број странице са које је цитат узет, нпр: (Делић 1995: 41).

– Ако се у раду позива на два или више извора, скраћене библиографске напомене се пишу у истој загради и одвајају се тачком и запетом, нпр: (Јовановић 1997; Роровић 2010).

– Уколико дело има више од два аутора, наводе се имена прва два, одвојена цртом, а потом се пише и др. Нпр: (Ивић–Клајн и др. 2007).

– Пожељно је цитирање према изворном тексту (оригиналу) и писму. Ако то није могуће, у парентези треба да стоји назнака да је коришћен секундарни извор, и то на језику и писму извора, нпр: (према Тепић 1997).

– Уколико је име аутора наведено у реченици или пасусу у којем се цитат наводи, или је оно јасно из контекста, довољно је у заграду ставити само годину издања и број странице. Нпр: Грдинићев рад темељи се на ставу да „појмови на пола пута“ треба да ублаже термиолошке противуречности у поменутој дијади (2005: 101–112).

– Ако се појављују два или више аутора са истим презименом и позира се на дела објављена исте године, поред презимена наводи се и име или иницијал имена (важно је доследно се придржавати одабране форме), нпр: (Петровић Ср. 1984; Петровић Св. 1984).

– Уколико се наводи више дела која је један аутор објавио исте године и истим писмом, аутор се може одредити за један од два начина: 1) свако од наведених дела обележава се једним словом по азбучном, односно абеџедном реду иза године издања, нпр: (Настасијевић 2000а: 18); 2) иза имена аутора пише се курзивно наслов дела (ако је наслов вишечлан, може се уписати само прва реч), а потом број странице; овај начин обележавања погодан је за позивање на сабрана дела, односно тамо где се проучава опус једног аутора, па су наслови важни за праћење текста, нпр: (Андрић, *Знакови*, 16).

– Ако се позива на цео зборник, енциклопедију или антологију, у парентези се то означава скраћеницом ур. или прир. испред имена уредника/приређивача, нпр: (ур. Палавестра 1992: 34).

– Уколико дело нема аутора или је његово име непознато, у парентези се курзивно наводи (скраћени) наслов дела, година издања и број странице, нпр: (*Бујаришице* 1979: 5).

– Дневна штампа се може цитирати: према називу дневног листа и години, односно датуму (ако се у раду позива на више бројева објављених исте године), иза чега следи број странице на којој се цитат налази, нпр: (*Политика*, 14. 12. 2016: 4); према имену аутора чланка, нпр: (Савић 2012: 9); изузетно, према наслову чланка, уколико је име аутора непознато, а сам чланак предмет анализе („Шта ће нама Бранко“ 2013: 3).

– Уколико се цитира литература с интернета, у парентези се пише година објављивања (ако је позната), а не година посете сајта.

– Ако је цитат узет са више суседних страница истог рада, уписује се број прве и последње странице која се цитира, а између њих ставља се црта, нпр: (Ивић 1986: 128–130). Изостављена места у самом тексту цитата обележавају се са три тачке у угластој загради: [...].

– Ако се цитира више несуседних страница истог рада, број страница се одваја запетом, нпр: (Ивић 1986: 128, 130).

7. Фусноте служе за експликативне напомене (детаље, допунска објашњења, назнаке о коришћеним изворима, необјављеној архивској грађи итд.) и не могу бити простор за библиографску референцу. Фусноте треба обележавати арапским бројевима (у тексту увек иду иза знака интерпункције) и стављати их при дну сваке странице, а не иза текста рада. Треба их купати по шеми: *Insert – Reference – Footnote*, а не намештањем разних оквира, јер се једино на тај начин може гарантовати да ће се у прелому фусноте појавити на правом месту.

8. Наводнике и полунаводнике обележавати на следећи начин: „ / ’ ’ ’; не писати две запете уместо отвореног знака навода, два знака извода уместо отвореног и затвореног знака навода и слично). За цитирање литературе на страном језику користи се онај облик наводника који се употребљава у том (а не у српском) језику.

9. За наглашавање користити *курзив (italic)*, а не **масна слова (bold)**, изузев за наслов некролога.

НАВОЂЕЊЕ ИЗВОРА И ЛИТЕРАТУРЕ У СПИСКУ НА КРАЈУ РАДА

Податак о делу пише се језиком и писмом на коме је дело објављено, односно којим су дотичне речи у изворнику дате (нпр. уколико је назив издавача неке ћириличне књиге на страном језику, само се он даје латиницом).

Редослед јединица у попису литературе организовати азбучним редом по презименима аутора уколико је основно писмо рада ћирилица, абecedним ако је основно писмо латиница. Презименима на страним језицима, у тексту писаном ћирилицом, припада онај редослед који добијају према изговору, а не према првом слову којим су написана.

1. Монографска публикација (књига)

Нпр: Матицки 2003: Миодраг Матицки. *Језик српског њеснишиџва*. Нови Сад: Прометеј.

– Ако се више библиографских јединица односи на истог аутора, треба их хронолошки поређати према годинама издања.

– Уколико је реч о зборнику, антологији и слично, на почетку се наводи име приређивача или уредника уз одговарајућу скраћеницу, која иде иза имена:

Нпр: Петковић 2000: Новица Петковић (ур.). *Крајак њрејлед српске књижевности*. Београд: Лирика.

– Уколико је реч о два аутора:

Нпр: Велек–Ворен 2004: Рене Велек–Остин Ворен. *Теорија књижевности*. Прев. Александар Спасић и Слободан Ђорђевић. Београд: Утопија.

– Уколико књига нема аутора:

Наслов. Место издања. Издавач: година.

Нпр: *Бујаришице* 1979. Избор и предговор Новак Килибарда. Београд: Рад.

– Ако је књига објављена у овире сабраних дела, пожељно је навести и тај податак:

Нпр: Андрић 1982: Иво Андрић. „О причи и причању“. *Историја и лејенда: Есеји, огледи и чланци. Сабрана дела Иве Андрића*, књ. 12. Београд: Просвета; Загреб: Младост; Сарајево: Свјетлост; Љубљана: Државна заложба Словеније; Скопје: Мисла; Титоград: Побједа, 68–72.

– Име преводиоца, приређивача и сл. пише се иза наслова, уз одговарајућу назнаку (приредио, уредио, изабрао, превео и слично), која се пише скраћеницом:

Нпр: Настасијевић 1991: Момчило Настасијевић. *Поезија*. Прир. Новица Петковић. Горњи Милановац: Дечје новине.

– У складу с *Правовисом* (2010), двочлана женска презимена аутора пишу се без цртице.

– Удружени издавачи одвајају се двотачкама:

Нпр: Фрајнд 1996: Марта Фрајнд. *Историја у драми – драма у историји: ољеди о српској историјској драми*. Нови Сад: Прометеј; Стеријино позорје; Београд: Институт за књижевност и уметност.

– Монографска публикација са корпоративним аутором (комисија, асоцијација или организација уз коју на насловној страни није наведено име индивидуалног аутора, преузима улогу корпоративног аутора) цитира се на следећи начин: Београдска филхармонија 2005: *Сезона 2005–2006: Циклус Ханс Сваровски*. Београд: Београдска филхармонија.

2. Чланак из серијске публикације

Нпр: Шоп 1980: Љиљана Шоп. „Уточиште у времену“. *Књижевност*, год. XXXV, књ. LXIX, 6–7, 1127–1133.

3. Чланак из зборника, антологије

Нпр: Славнић 1996: Иво Славнић. „Историјски роман – дефиниције и дилеме.“ *Историјски роман*. Зборник радова. Ур. Миодраг Матицки. Београд: Институт за књижевност и уметност; Сарајево: Институт за књижевност, 209–223.

4. Одредница из енциклопедије, речника или сл. референтне књиге

Ако се може утврдити аутор одреднице:

Нпр: Slavnić 1992: Ivo Slavnić. „Istorijski roman“. *Rečnik književnih termina*. Ур. Dragiša Živković. [Друго, допуњено издање.] Београд: Institut za književnost i umetnost: Nolit, 307–309.

5. Дневна штампа

Нпр: Вукадиновић 2008: Алек Вукадиновић. „Човек је постао машина“. *Вечерње новости*, 29. јануар, 19.

6. Приказ

Нпр: Ђуричковић 2000: Милутин Ђуричковић. „Логос и парадигма“. (Петар Милосављевић. *Λογος и парадигма*. Београд: Требник, 2002, 196 стр.) *Борба* 29. јун, 18.

7. Електронски извори

– **Монографска публикација на мрежи**

Презиме Година: Име Презиме. *Наслов*. <URL адреса>. [Датум преузимања].

Нпр: Childs–Fowler 2006: Peter Childs–Roger Fowler. *The Routledge Dictionary of Literary Terms*. <http://www.uv.es/fores/The_Routledge_Dictionary_of_Literary_Terms.pdf>. [15. 9. 2012].

– **Чланак из часописа и дневне штампе на мрежи**

Презиме Година: Име Презиме. *Наслов чланка*. *Наслов часописа*, датум часописа. <URL адреса>. [Датум преузимања].

Нпр: Рибникар 2006: Владислава Рибникар. „Историја и траума у романима Давида Албахарија“. *Зборник Мајице српске за књижевност и језик*, март 2006. <<http://www.maticasrpska.org.yu/download/knj543.pdf>>. [5. децембар 2008].

– Ако се часопису и појединачним чланцима приступа преко неке претплатничке базе, после података о часопису треба навести име базе и, евентуално, библиотеке која је њен претплатник и преко које је аутор бази приступио. Не треба наводити URL адресу часописа или чланка, већ само, уколико је доступна, адресу почетне стране базе часописа.

– Чланак из енциклопедије на мрежи

Назив одреднице. *Наслов енциклопедије*. <URL адреса>. [Датум преузимања].

Нпр: Wilde, Oscar. *Encyclopedia Americana*. <<http://www.encyclopedia.com/doc/1G1-92614715.html>>. [15. 12. 2008].

– Издања на компакт-диску (CD-ROM)

Презиме Година: Име Презиме. *Наслов*. CD-ROM. Место издања: Издавач, година.

Нпр: Детелић 2004: Мирјана Детелић. *Градови у хришћанској и муслиманској епизи*. CD-ROM. Београд: Балканолошки институт САНУ.

8. Рукопис или препис на писаћој машини

Нпр: Николић, Јован. *Песмарица*. Темишвар. Архив САНУ у Београду, сигн. 8552/264/5, 1780–1783.

Рукописе треба цитирати према фолијацији (нпр. 2а–3б), а не према пагинацији, изузев у случајевима кад је рукопис пагиниран.

9. Необјављена дисертација

Нпр: Гајић 1965: Драгутин В. Гајић. *Карактеристике развоја банкарства у Југославији између два светска рата*. Докторски рад. Београд: Економски факултет.

10. Необјављена архивска грађа цитира се у складу са правилима дотичног архива (у скоро свим случајевима креће се од општег ка појединачном: архив, фонд, кутија, фасцикла, документ).

Нпр: Архив Југославије (АЈ), фонд 66, Министарство просвете Краљевине Југославије, фасцикла 2209, архивска јединица 7, Извештај просветног одељења Дринске бановине министру просвете бр. 2086, 8. јануар 1932.

КРИТИКЕ, ПРИКАЗИ, ПОЛЕМИКЕ

Критике, прикази, полемике и сл. треба да имају централно постављен наслов, величине 14 компјутерских тачака, испод кога у загради треба писати библиографску јединицу на коју се приказ односи:

(Име Презиме [ако је зборник, с уобичајеном назнаком ур.]. *Наслов приказане публикације*. Место: Издавач, година издавања, број страница.)

Аутор се потписује курзивно, с два реда размака иза текста, уз десну маргину. Иза презимена аутора треба да стоји звездицом обележена напомена, у којој се пише афилијација и адреса електронске поште.

За додатна упутства и информације о начину цитирања можете се обратити редакцији *Башићине* (institutskp@gmail.com) или консултовати литературу:

Вранеш, Александра. *Од рукописа до библиотеке. Појмовник*. Београд: Филолошки факултет, 2006.

MLA Style Manual and Guide to Scholarly Publishing. 3rd edition. New York: MLA, 2008.

Russell, Tony et al. "MLA Formatting and Style Guide". *The Purdue OWL*, Purdue U Writing Lab, 2 Aug. 2016. <<https://owl.english.purdue.edu/owl/resource/747/01/>>. [16. 12. 2017].

Уређивачки одбор *Башићине*

Рецензенти овог броја:

Проф. др Јелена Јовановић Симић, ванредни професор, Филолошки факултет, Универзитет у Београду;

Проф. др Ненад Величковић, редовни професор, Филозофски факултет у Сарајеву;

Проф. др Снежана Милосављевић Милић, Филозофски факултет Универзитета у Нишу, Департман за српску и компаративну књижевност;

Проф. др Марија Коцић, Филозофски факултет, Универзитет у Београду;

Доц. др Далибор Елезовић, Филозофски факултет, Косовска Митровица;

Проф. др Сунчица Денић Михаиловић, редовни професор, Учитељски факултет у Врању, Универзитет у Нишу;

Проф. др Марко Атлагић, редовни професор, Филозофски факултет Косовска Митровица, Универзитет у Приштини;

Проф. др Биљана Милошевић Шошо, Филозофски факултет, Универзитет у Источном Сарајеву;

Проф. др Весна Минић, ванредни професор, Учитељски факултет Призрен у Лепосавићу, Универзитет у Приштини;

Проф. др Милош Заткалик, редовни професор, Факултет уметности, Београд;

Проф. др Биљана Павловић, ванредни професор, Учитељски факултет – Призрен у Лепосавићу, Универзитет у Приштини;

Проф. др Петар Рајчевић, ванредни професор, Учитељски факултет – Призрен у Лепосавићу, Универзитет у Приштини;

Др Велибор Лазаревић, научни сарадник, Институт за српску културу – Приштина / Лепосавић;

Др Јасмина Ахметагић, виши научни сарадник, Институт за српску културу – Приштина / Лепосавић;

Др Владан Станковић, научни сарадник, Институт за политичке студије, Београд;

Проф. др Драган Танчић, ванредни професор; научни сарадник, Институт за српску културу – Приштина / Лепосавић;

Доц. др Дејан Тубић, Филозофски факултет, Косовска Митровица;

Др Иван Бецић, научни сарадник, Институт за српску културу – Приштина / Лепосавић;

Др Далибор Велојић, научни сарадник, Институт за српску културу
– Приштина / Лепосавић;

Др Весна Зарковић, научни сарадник, Институт за српску културу
– Приштина / Лепосавић;

Др Ивана Женарју Рајовић, научни сарадник, Институт за српску културу
– Приштина / Лепосавић;

Др Марија Јефимијевић Михајловић, научни сарадник, Институт за
српску културу – Приштина/Лепосавић;

Др Мирјана Бечејски, истраживач-сарадник, Институт за српску културу
– Приштина / Лепосавић;

Доц. др Сања Микетић Суботић, Филозофски факултет у Косовској
Митровици, Универзитет у Приштини.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд
008(497.115)

БАШТИНА : гласник / главни и одговорни
уредник Драган Танчић. - 1991, св. 1- .

- Приштина-Лепосавић : Институт за српску
културу, 1991- (Краљево : Graficolor). - 24 cm

ISSN 0353-9008 = Баштина (Приштина)
COBISS.SR-ID 3404300

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКУ КУЛТУРУ – ПРИШТИНА
INSTITUTE OF SERBIAN CULTURE – PRISTINA